

KABUL VE ONAY

Sönmez Serpil tarafından hazırlanan “Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi” başlıklı bu çalışma, 22.01.2007 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Öz (Başkan)

Prof. Dr. Fahri Unan (Danışman)

Doç. Dr. Yunus Koç

Doç. Dr. Fatma Acun

Yrd. Doç. Dr. Oktay Özel

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan Çakın
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun ..... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

22/01/2007

Serpil Sönmez

TEŞEKKÜR

Tez danışmanlığını yapan değerli hocam Prof. Dr. Fahri Unan'a, çalışmam süresince verdiği destek ve Ankara'ya sık sık gelememem konusunda gösterdiği anlayış için; tez konusu seçme aşamasında 15–16. yüzyıllar Sivas'ını çalışmamı önererek bu konuyu seçmemi sağlayan sevgili hocam Doç. Dr. Yunus Koç'a, tezimle ilgili pek çok konuda verdiği destek ve ufkumu genişleten bilgi ve görüşleri için; çeşitli konularda bilgi ve yorumlarını benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Öz'e tüm yoğunluğuna rağmen ihtiyaç duyduğumda bana ayırdığı vakit için müteşekkirim.

Yüksek Lisans öğrenimim boyunca maddi ve manevi desteklerini esirgemeyerek, yüksek lisans yapmamı ve bitirmemi sağlayan sevgili Yunus Yılmaz, Semiha Sönmez Yeşilyurt ve Ayşe Hür'e müteşekkirim. Ayrıca Ankara'da kalmak durumunda olduğumda bana evlerini açarak destek olan sevgili arkadaşlarıma da teşekkür ediyorum.

Tahrir defterlerinde okumakta zorlandığım kısımları çözmemde ve araştırmamla ilgili pek çok konuda yardımlarını esirgemeyen Fuat Recep'e; araştırmam sırasında ellerinden gelen her türlü kolaylığı sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi çalışanlarına teşekkür ediyorum.

Bu çalışmanın hâli hazırdaki tüm eksiklikleri, yanlışlıkları ve yetersizlikleri tasarrufumdadır.

ÖZET

Sönmez Serpil, *Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007

Bu tez 15–16. yüzyıllar Sivas şehir merkezinin fizikî, demografik ve toplumsal yapılarını incelemektedir. 15–16. yüzyıllara ait Sivas Şeriye Sicilleri olmadığı için, bu tez, şehrin demografik ve toplumsal yapılarını tahrir defterlerinin sağladığı verilerin izin verdiği ölçüde ele alabilmektedir.

15. yüzyıl başında Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına giren Sivas, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Eyalet-i Rûm'un merkezi olmuştur.

Osmanlı hâkimiyetine girdiği ilk yıllarda uğradığı Timur felaketi sebebiyle nüfusunu çok büyük ölçüde kaybeden ve oldukça küçülen şehirde, iskân ilk defa 1485–1519 yılları arasında sur dışına taşmıştır. Sivas bu tarihten sonra Eyalet-i Rûm'un nüfus açısından en kalabalık kenti olarak karşımıza çıkmaktadır.

15–16. yüzyıllarda Nefs-i Sivas'ta nüfus artışında göçün de önemli katkıları olduğu görülmektedir. Özellikle şehrin gayrimüslimlerinin sayıca fazla olmasının sebeplerinden birinin göç olgusu olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzyıllar boyunca Sivas'ın daha çok doğusunda kalan şehir/bölgelerden göç aldığı görülmüyor. Ayrıca özellikle 15. yüzyılda şehre sadece Osmanlı devleti sınırları içinden değil, bu sınırların dışından da göç olduğu tespit edilmiştir.

Şehrin toplumsal yapısını oluşturan unsurlar olarak dinî görevliler, devlet memurları, kale muhafızı ve sipahiler, çeşitli meslek erbabı, vergiden muaf olanlar, sosyal, statülerinin bir göstergesi olarak unvan taşıyanlar vb. incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Sivas, şehir, Osmanlı, toplumsal yapı, demografik yapı, tahrir, kale, sur

ABSTRACT

Sönmez Serpil, According to Tahrirs Center of Sivas in the 15th and 16th centuries, Master's Thesis, Ankara 2007

This thesis examines the physical, demographic and social structures of the center of Sivas in the 15th and 16th centuries. Since there are no Sheriye Sicils from 15th and 16th centuries, this thesis discusses the demographic and social structures of the city to the extent allowed by the data gathered from the tahrirs.

Sivas was taken by the Ottoman State at the beginning of 15th century and became the center of Eyalet-i Rûm in the first quarter of 16th century.

The city lost much of its population and shrank drastically a few years after it was taken by the Ottoman state because of the Timur disaster. Settlement was moved out of the city walls for the first time between 1485 and 1519. After the first half of 16th century, the city became the most populous city of Eyalet-i Rûm.

It can be seen that immigration also contributes largely to the population growth in the center of Sivas in the 15th and 16th centuries. It has been determined that the phenomenon of immigration is one of the reasons that non-moslem population of the city is higher than muslim population. It can be seen that most of the immigrants to the city came from the East during these centuries. It has also been determined that the immigrants to the city came not only from within the Ottoman State, but also from outside of it, particularly in the 15th century.

As the elements that constitute the social structure of the city, religious officials, government officers, fortress guards and sipahis, various occupational professionals, those exempt from taxes and those bearing a title as an indicator of their social status were examined.

Keywords

Sivas, city, Ottoman, social structure, demographical structure, tahrir, fortress, city walls

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR.....	ix

GİRİŞ

I. KONU.....	1
II. KONUNUN ÖNEMİ.....	4
III. ARAŞTIRMALAR VE KAYNAKLAR.....	6
III.1. ARAŞTIRMALAR.....	6
III.2. KAYNAKLAR.....	8
III.2.1. Arşiv Kaynakları.....	8
III.2.2. Seyahatnâmeler.....	10
IV. “SİVAS” ADININ ANLAMI VE KÖKENİ.....	11
V. COĞRAFİ KONUM VE İKLİM.....	12
VI. Türkiye Haritası.....	13

I. BÖLÜM:

SİVAS ŞEHRİNİN TARİHİ

I.1. TÜRK ÖNCESİ DÖNEM.....	15
I.2. TÜRK HÂKİMİYETİ.....	18
I.2.1. Sivas’ın Türklerle Tanışması.....	18
I.2.2. Fetih.....	20
I.2.3. Sivas’ın Fâtihî.....	21
I.2.4. Türkleşme Süreci.....	22
I.3. DANIŞMENTLİ BEYLİĞİ DÖNEMİ.....	23
I.4. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ VE MOĞOL İSTİLASI DÖNEMİ.....	26
I.5. ERATNA BEYLİĞİ DÖNEMİ.....	33
I.6. KADI BURHANEDDİN DEVLETİ DÖNEMİ.....	36
I.7. OSMANLI DÖNEMİ.....	37
I.7.1. Sivas’ın Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri.....	40

II. BÖLÜM

ŞEHRİN FİZİKİ GÖRÜNÜŞÜ

II.1. ŞEHRİN FİZİKİ GÖRÜNÜMÜNÜ OLUŞTURAN UNSURLAR.....	42
II.1.1. Askerî ve İdarî Unsurlar.....	42
II.1.1.1. Sivas Suru ve Kaleleri.....	42
II.1.1.2. Saray ve Mahkeme Binası.....	57
II.1.1.3. İdarî Birim Olarak Mahalleler.....	58
II.1.2. Sivil Unsurlar.....	68
II.1.2.1. Evler.....	68
II.1.2.2. Çeşmeler.....	71
II.1.2.3. Hamamlar.....	72
II.1.2.4. Meydan.....	74
II.1.2.5. Yollar, Sokaklar ve Köprüler.....	74
II.1.2.6. Sivil Unsur Olarak Mahalleler.....	75
II.1.2.6.1. Mahallelerin Konumu.....	75
II.1.2.6.2. Sivas Mahallelerinin Yapısı.....	80
II.1.2.7. 1454–1572 Yılları Arasında Şehrin İskân Bölgeleri ve Fizikî Boyutları.....	82
II.1.3. Dinî Unsurlar.....	86
II.1.3.1 Cami ve Mescitler.....	86
II.1.3.2. Kiliseler.....	91
II.1.3.3 Medreseler.....	93
II.1.3.4 Zâviye ve Türbeler.....	95
II.1.3.5. Mezarlıklar.....	101
II.1.4.İktisadî Unsurlar.....	102

III. BÖLÜM

15–16. YÜZYILLARDA SİVAS'IN DEMOGRAFİK ve TOPLUMSAL YAPISI

III.1. TAHRİR VERİLERİNİN TAHLİLİ.....	108
III.1.1 Tahrirlerde Tespit Edilen Farklı Kayıt Biçimleri ve Hatalar.....	109
III.1.1.1. Cemaat-i Garîbân Olarak Kaydedilenler.....	109
III.1.1.2. Ashab-ı Efdine Kayıtları.....	109
III.1.1.3. Kale Muhafızı ve Sipahi Kayıtları.....	111
III.1.1.4. Zâviye Görevlileri.....	112
III.1.1.5. Muafırlar.....	113

III.1.1.6. Mücerret Kayıtları.....	113
III.1.1.7. Tahrirlerde Tespit Edilen Kâtip Hataları.....	114
III.1.2. Şehrin Toplam Nefer Sayısının Tespiti.....	115
III.1.3. Göçmen Nefer Sayısının Tespiti.....	117
III.2. ŞEHRİN DEMOGRAFİK YAPISI.....	122
III.2.1. 15–16. Yüzyıllarda Şehrin Demografik Yapısı.....	122
III.2.1.1. Şehrin Nefer Sayısında Görülen Artış.....	122
III.2.1.2. Göçün Şehrin Demografik Yapısı Üzerindeki Etkisi.....	123
III.2.1.3. Göçün Niteliği.....	124
III.2.1.4. Şehrin Demografik Yapısında Müslüman ve Gayrimüslim Unsurlar.....	128
III.2.1.5. Göçün Müslüman ve Gayrimüslim Nefer Sayısının Artışına Etkisi.....	129
III.3. ŞEHRİN TOPLUMSAL YAPISI.....	132
III.3.1. Şehrin Dinî Yapısı.....	133
III.3.2. Tahrir Yıllarına Göre Şehrin Toplumsal Yapısı.....	136
III.3.2.1. 1454.....	136
III.3.2.2. 1485.....	139
III.3.2.3. 1519.....	141
III.3.2.4. 1553.....	143
III.3.2.5. 1572.....	145
III.3.2.6. Baba Adı Abdullah Olanlar ve Mühtedîler.....	147
III.3.2.7. Askerîler ile Eşrâf ve A'yândan Olanlar.....	150
III.3.3. Şehir Halkının Geçim Kaynakları.....	155
SONUÇ.....	159
TABLÖLAR.....	162
KAYNAKÇA.....	177

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
ED	Evkaf Defteri
İA	İslam Ansiklopedisi
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Td	Tımar Defteri
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TKGM-KKA	Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi
TD	Tahrir Defteri
TTK	Türk Tarih Kurumu
YA	Yurt Ansiklopedisi
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

I. KONU

Bu tez çalışmasının konusu, 16. yüzyıl başında Eyalet-i Rûm'un merkezi olan Sivas şehridir. Çalışmanın temelini ise şehrin 15–16. yüzyıllardaki fizikî görünüşü ile demografik ve toplumsal yapılarının incelenmesi oluşturmaktadır.

Bu doğrultuda, şehrin tarihi, fizikî görünüşü, demografik ve toplumsal yapıları üç bölüm halinde incelenmiştir.

Geçmişî Hititlere kadar uzanan Sivas'ın uzun tarihi boyunca birçok devletin hâkimiyeti altına girdiği görülmektedir. I. Bölüm'de şehrin siyasî tarihi, hâkimiyeti altına girdiği devletlere göre dönemlendirilmiş ve bu dönemler, Osmanlı hâkimiyetine kadar ayrıntılı bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır. Şehrin Osmanlı dönemi ve Osmanlı idari teşkilatı içindeki yeri üzerinde de mümkün olduğunca durulmuştur. Ayrıca, Sivas'ın uzun tarihi boyunca içinde bulunduğu coğrafya ve hâkimiyeti altına girdiği siyasî oluşumlarda nasıl bir rolü ve önemi olduğu; bu coğrafyada meydana gelen siyasî ve idarî değişikliklerin, şehrin siyasî ve idarî rolü ile demografik ve sosyo-ekonomik yapıları üzerinde yarattığı etkiler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

II. bölümde şehrin fizikî görünüşü incelenmiştir. Mekân olarak bir şehrin fizikî görünüşünü, şehir halkının çeşitli amaçlarla kullandığı her bir yapı ve mekânın fizikî görünüşlerinin bütünü oluşturur. Tek tek yapı ve mekânların fizikî görünüşünü biçimlendiren faktörler nelerdir? Bunlar öncelikle, insan ihtiyaçları, kuşaktan kuşağa aktarılan kültür ve bilgi birikimi, yaşanan coğrafyanın özellikleri (arazi yapısı, iklim, yeraltı-yerüstü zenginlikleri gibi), ekonomik durum (şehir halkının sahip olduğu maddî zenginlik), nüfus yoğunluğu vb. olarak düşünülebilir. Bu faktörlerin şehrin fizikî görünüşü üzerindeki etkilerine yeri geldikçe yer verilmiştir.

Bu bölümde şehrin fizikî görünüşünü oluşturan yapı ve mekânlar, mümkün olduğunca, fonksiyonlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmanın amacı, konunun ele alınmasını kolaylaştırmak ve kendi içinde bir bütünlük sağlama

çabasıdır. Bu sebeple yapı ve mekânlar, askerî ve idarî, sivil, dinî ve iktisadî unsurlar ana başlıkları altında toplanmıştır. Bu sınıflandırma kapsamında *askerî ve idarî unsurlar* dış sur ve kaleler, saray ve mahkeme binası olarak ele alınmıştır. *Sivil unsurlar* başlığı altında, şehir halkının yaşadığı evler, yollar-sokaklar, çeşmeler, hamamlar, köprüler, halkın çeşitli sebeplerle toplandığı meydanlar incelenmiştir. *Dinî unsurlar*, cami ve mescitler, kiliseler, zâviye ve türbeler, medreseler ve mezarlıklar alt başlıkları altında incelenirken, *iktisadî unsurlarda* ise, iktisadî faaliyet mekânları olarak çarşılar, pazarlar, dükkânlar, hanlar vb. yapılar toplu olarak ele alınmıştır.

Sivas'ın 1454–1572 yılları arasında yapılan 5 tahririnde kaydedilen mahalleleri ise, hem *askerî ve İdarî unsurlar* hem de *sivil unsurlar* başlıkları altında iki kısımda ele alınmıştır. Askerî ve İdarî unsurlar başlığı altında mahalle, idarî bir birim olarak ele alınmış, mahallelerin tahrir defterlerinde kaydediliş biçimleri, nasıl sınıflandırıldıkları, tahrir dönemlerine göre mahalle sayısında ne tür değişimlerin olduğu, nefer sayısı/nüfus açısından mahallelerin ne tür özellikler gösterdiği incelenmiştir. Sivil unsur olarak ele alınan mahalle de ise, mümkün olduğunca mahallerin konumları tespit edilmeye çalışılarak, sosyal yapılarının bazı özellikleri üzerinde genel olarak durulmuştur. Ayrıca 1454–1572 yılları arasında yeni kurulan mahallelerle birlikte şehrin iskân bölgeleri ve fizikî yapısında ne tür değişiklikler olduğu gibi hususlar üzerinde de durulmuştur.

III. bölümde ise, ilk olarak şehrin demografik yapısı, bu yapı içinde Müslüman ve gayrimüslim unsurların yeri ve göç konusunun genel olarak şehrin nefer sayısında ve Müslüman ve gayrimüslim nefer sayılarında görülen artışlara etkisi incelenmiştir. Ayrıca mümkün olduğunca Sivas'ın aldığı göçün niteliği ile şehrin en fazla göç aldığı şehir/bölgeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Daha sonra toplumsal yapı ele alınarak, bu kapsamda şehrin dinî yapısı, toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar ve şehir halkının geçim kaynaklarını oluşturan iktisadî faaliyetler vb. konular incelenmiştir. Bu bölümde hem şehrin demografik ve toplumsal yapılarının özellikleri hem de bu yapılarda 15–16. yüzyıllar boyunca bir değişim olup olmadığı, değişim olmuşsa bunun niteliği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sivas tarihinin incelendiği I. bölümde çok büyük oranda daha önce yapılmış çalışmalardan kaynak olarak faydalanılırken, şehrin fizikî görünüşünün ele alındığı II. bölümde bunlara ek olarak, 15–16. yüzyıl Sivas'ına ait arşiv kaynakları,

seyahatnâmeler gibi temel kaynakların sağladığı bilgilerden büyük ölçüde faydalanılmıştır. I. bölümde de görüleceği gibi, şehrin tarihinin bazı bölümleri bugün de karanlıktır. Mesela Sivas'ın Türk hâkimiyetine tam olarak ne zaman girdiği, şehrin tarihinde önemli bir safha olan Danişmendli Beyliği'nin ne zaman kurulmuş olduğu, ya da Sivas fâtihinin kim olduğu gibi hususlarda tarihçiler çeşitli görüşler ileri sürmektedir. Bu konularda farklı görüşlerin hepsine yer vermeye çalışılmış, kaynakların karşılaştırmalı kullanımına mümkün olduğunca dikkat edilmiştir. Benzer bir durum II. bölümde ele alınan Sivas şehir suru ve iç kaleleri için de geçerlidir. Şehir surunun ve iki iç kalenin ne zaman yapılmış olduğu konusunda tarihçiler yine farklı görüşler ileri sürmektedir. Bu konuda da farklı görüşlerin hepsine yer verilerek, kaynakların karşılaştırmalı kullanımına azamî ölçüde dikkat gösterilmeye çalışılmıştır.

III. Bölümün dayandığı temel kaynaklar ise çok büyük oranda 15 ve 16. yüzyıllar Sivas'ına ait arşiv kaynakları ve bunlar içinde de daha yoğun olarak tahrir defterleridir. Tahrir defterleri Osmanlı şehirleri hakkında yapılmış pek çok araştırmanın temel kaynağı olmaya devam etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu tarihinin demografik ve ekonomik yapılarını aydınatabilecek çok değerli bilgiler ihtiva eden tahrir defterleri, ayrıca bazı şehir/bölgeler için yegâne sosyal tarih kaynağı olmalarıyla da çok önemli belgelerdir. Sivas'ın 15–16. yüzyıllara ait şeriye sicilleri günümüze kadar ulaşamadığı için bu yüzyıllarda şehrin sosyal tarihini aydınatabilecek yegâne kaynak olarak tahrir defterleri karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada şehrin toplumsal yapısı, tahrir defterlerinde kayıtlı meslek, köken, unvan vb. bilgiler kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tahrir defterlerinin sağladığı bilgilerin nasıl bir yöntem izlenerek değerlendirildiği, III. Bölümün başında ele alındığından burada tekrar edilmesi gereksizdir.

II. KONUNUN ÖNEMİ

Uzun bir tarihi geçmişe sahip Sivas şehrinin, Türk hâkimiyeti altına girmesiyle başlayan ve Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında doruk noktasına ulaşan bir yükseliş yaşadığı görülmektedir. Şehir Türk hâkimiyeti altındaki ilk zamanlarında siyasî ve idarî bir merkez olarak karşımıza çıkıyor. Özellikle Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti altına girdikten sonra ise, siyasî ve idarî merkez olma konumlarına ticarî bir merkez olması da eklenmiş ve Sivas hem içinde yer aldığı coğrafi bölgenin hem de hâkimiyeti altında bulunduğu devletlerin en büyük ve önemli şehirlerinden biri olmuştur. Şehrin siyasî, idarî ve ticarî bir merkez olmasıyla kazandığı önem, 15. yüzyıl başına kadar büyük ölçüde devam etmiştir.

Sivas'ın Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler dönemi tarihini ele alan birçok çalışmanın, birbirinin benzeri ifadelerle, 11–15. yüzyıllar arasında şehrin sahip olduğu önemi, Anadolu'yu birbirine bağlayan yolların kavşağında yer almasıyla açıkladıkları görülmektedir. Ayrıca bu çalışmalarda şehrin bu konumu sebebiyle, tarihinin her döneminde benzer bir öneme sahip olduğu da ileri sürülmektedir.

Bununla birlikte şehrin 11–15. yüzyıllar arasında sahip olduğu önemi, tek başına bu coğrafi konum avantajıyla açıklamak mümkün görünmüyor. Üstelik şehrin coğrafi konumunun tarihin bazı dönemlerinde bir avantaja, bazı dönemlerinde ise bir dezavantaja dönüştüğü de görülüyor. Meselâ Bizans İmparatorluğu hâkimiyeti altında, devlet merkezinden uzak bir şehir olarak Sivas'ın herhangi bir öneme sahip olmadığını ileri süren görüşlerin de varlığı bilinmektedir. Osmanlı hâkimiyeti altına girdikten sonra da Sivas, yine devlet merkezinden uzak bir şehir olarak, 11–15. yüzyıllar arasında sahip olduğu derecede bir öneme sahip olamamıştır.

Türklerin Sivas'ında içinde bulunduğu bölgeye hâkim olması, şehrin coğrafi konumunu bir avantaja dönüştürmüş ve bu avantaj şehri çeşitli hususlarda bir merkez haline getirerek büyük bir önem kazanmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur. Bunun bir sonucu olarak da şehir, bölgede hâkimiyet kurmak isteyen çeşitli güçlerin hedefi olmaktan ve zaman zaman büyük yıkımlara uğramaktan kurtulamamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından Anadolu'da güç dengelerinin değişmesi ve Osmanlı Beyliği'nin yavaş yavaş hâkim güç haline gelmesi, bölgede merkezin Orta Anadolu'dan Batı Anadolu'ya kaymasına sebep olmuş ve bu gelişmenin bir sonucu olarak Sivas, bölgenin belli başlı merkezlerinden biri olarak sahip olduğu önemi yavaş yavaş kaybetme sürecine girmiştir. Bu sürecin 15. yüzyılda tamamlandığı ve şehrin

coğrafi konumunun bu tarihten itibaren bir dezavantaja dönüştüğü de ileri sürülebilir. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girdikten sonra Sivas, 11–15. yüzyıllar arasında (bölgede kurulmuş birçok devletin) devlet merkezi (ya da devlet merkezlerinden biri) olmasıyla kazandığı siyasî merkez olma özelliğini kaybetmiştir. Osmanlı hâkimiyeti altında, şehrin içinde yer aldığı Rûm Eyaleti'nin 16. yüzyılın başında merkezi haline gelmesi, şehre bir dereceye kadar siyasî bir önem kazandırmış olsa da, bu önemin şehrin devlet merkezi (ya da merkezlerinden biri) olduğu Osmanlı öncesi dönemlerindeki kadar büyük olmadığı açıktır. Üstelik bu dönemde pek çok sebeple ticarî bir merkez olma özelliğini de çok büyük ölçüde kaybetmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sivas Osmanlı döneminde bir süre, devletin doğudaki sınırını teşkil eden şehir konumunda olmuştur. Özellikle Osmanlı-Safavî mücadelesinin sürdüğü dönemlerde iki devlet arasında sınırı oluşturan şehir/şehirlerden biri olmasının, Sivas'a bir dereceye kadar önem kazandırmış olduğu düşünülebilir. Osmanlı hâkimiyeti altındaki bu konumuna rağmen Sivas, geçmişten getirdiği tarihî miras ve kültürle birlikte, içinde yer aldığı coğrafik bölgede en azından toplumsal açıdan merkez olan şehirlerden biri olmasıyla da belli ölçüde öneme sahip bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rûm Eyaleti'nin sınırları içinde yer alan belli başlı şehirlerin Osmanlı dönemini konu alan çeşitli araştırmalar yapılmış olmasına rağmen, Nefs-i Sivas'ın Osmanlı dönemi hakkında az sayıda çalışmadan bahsedilebilir. Aynı tarihçiye ait olan iki çalışmadan birinde şehrin 19. yüzyıl esnaf teşkilatı ve üretim-tüketim ilişkileri incelenirken, diğerinde şehrin vakıfları ele alınmıştır¹. Çalışmalardan birinin konusu şehirde 16. yüzyılda kurulmuş olan bir zâviyeydir. Bir diğer çalışma ise bütün tarihi boyunca şehrin dinî yapısını incelemektedir. Görüldüğü gibi Osmanlı dönemine ait araştırmalar içinde şehrin 15–16. yüzyılları üzerinde özel bir çalışma yapılmamıştır. Bu durum bu çalışmaya konu olarak 15–16. yüzyıllarda Sivas şehrinin seçilmesinde rol oynayan en önemli etkidir.

Çalışmamızda, 15–16. yüzyıllarda bir Osmanlı Anadolu şehri olan Sivas'ın hem mekân hem insan unsurlarını kapsayan genel bir tablosunu ortaya koyabilmek hedeflenmiştir. Bu bağlamda bu çalışmada 15–16. yüzyıllarda Sivas şehir halkı nasıl bir fizikî ortamda yaşıyordu, bu halkın demografik yapısı nasıldı, şehir halkının geçimini sağlayan iktisadî

¹ Bu çalışma, şehrin 15–16. yüzyıllardaki mahalleleri, cami, mescit, zâviye ve medreseleri gibi bazı yapılarını da incelemektedir (bkz. Demirel 2000).

faaliyet alanları nelerdi, şehir nasıl bir toplumsal yapıya sahipti gibi soruların cevapları aranmıştır.

III. ARAŞTIRMALAR VE KAYNAKLAR

III.1 ARAŞTIRMALAR

Sivas hakkında bir kaynakça taraması yapıldığında, şehir üzerine yapılmış çalışmaların büyük oranda, şehrin Osmanlı öncesi siyasî tarihini konu alan araştırmalar olduğu görülecektir. Bu araştırmalarda şehrin Osmanlı öncesi demografik ve sosyo-ekonomik yapısına ait bazı bilgiler bulmak da mümkündür. Şehrin Osmanlı dönemi üzerinde ise sınırlı sayıda çalışma yapıldığı daha önce belirtilmişti.

Sivas şehri hakkında yapılan ilk çalışma Halil Edhem ve Max von Berchem'in birlikte hazırladıkları "Sivas-Divriği Korpusu"dur. 20. yüzyıl başına ait olan bu çalışma şehrin tarihî eserleri hakkında detaylı bilgi verirken, yer yer şehrin siyasî tarihini de ele almaktadır.²

Şehrin siyasî tarihini kapsamlı bir biçimde ele alan ilk çalışma ise İ.Hakkı Uzunçarşılı ve Rıdvan Nafiz'in birlikte hazırladıkları ve 1928 yılında yayınlanan *Sivas Şehri* isimli eserdir. *Sivas Şehri*'nde, şehrin 20. yüzyıla kadar ulaşabilen tarihî eserleri hakkında da detaylı bilgi verilmiştir. Bu eser şehrin siyasî tarihini kapsamlı olarak inceleyen en önemli kaynak olma özelliğini hala korumaktadır.

Sivas tarihi hakkında çeşitli kaynaklardan da bilgi edinmek mümkündür. Mesela Osman Turan ve M. Halil Yinanç'ın Türkiye Selçukluları hakkında yapılmış çalışmalarında, Sivas'ın Danişmendli ve Türkiye Selçukluları dönemleri tarihi hakkında bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Osman Turan'ın "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri" isimli makalesini de burada zikretmek gerekir.

Bu çalışmalara ek olarak, yine şehrin bazı tarihî dönemlerini konu alan çalışmalar da mevcuttur. Mustafa Demir'in *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*

² Ancak "Sivas-Divriği Korpusu"nın basılmış bir nüshası bulunamadığı için bu çalışmada *Seyyahların Gözüyle Sivas* içinde yayınlanan tercümesinden faydalanmak zorunda kalınmıştır.

isimli basılmış doktora tezi, Sivas tarihinin hem Türkiye Selçukluları hem de beylikler dönemini konu alan bir çalışmadır. Şehrin siyasî tarihini, demografik ve sosyo-ekonomik yapılarını Osmanlılara kadar inceleyen bu çalışmada, yer yer bazı konularda 15 ve 16. yüzyıllara ait tahrir defterlerinin bir kısmından da faydalandığı görülmektedir. Ancak çalışmanın özellikle şehrin sur ve kaleleri ile mahalleleri hakkında yazılmış kısımlarının dikkatle incelenmesi faydalı olacaktır. Zira çalışmanın bu konularda sunduğu bilgilerde ve ulaştığı sonuçlarda, verdiği referanslarda bazı hatalar içerdiği kanaatindeyiz; bunlara çalışmamız içinde yeri geldikçe işaret edilmiştir.

Sivas'ın Eratna ve Kadı Burhaneddin dönemleri tarihi hakkında yapılmış çalışmalar arasında İ.H. Uzunçarşılı'nın "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti" ve "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed" makaleleri ile Kemal Göde'nin *Eratnalılar* ve Yaşar Yücel'in *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II* isimli kitapları önemli çalışmalar durumundadır.

Sivas'ın 16. yüzyıl başında merkezi olduğu Rûm Eyaleti ve eyaletin idarî teşkilatı üzerine yazılmış az sayıda kaynak bulunmaktadır. Tayyib Gökbilgin'in "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm" isimli makalesi hala bu konuda yazılmış en önemli çalışmadır. Bir diğer önemli çalışma ise, Ahmet Şimşirgil'in "Osmanlı Taşra Teşkilâtında Rûm Beylerbeyliği" isimli makalesidir.

Uğur Tanyeli'nin *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)* isimli çalışması, Sivas'ın şehir yapısı, sur ve kaleleri hakkında kısa ama öz bilgiler sunmaktadır. Özel olarak şehrin sur ve kalelerini konu alan Oğuz Ceylan'ın *Sur ve Kaleleri ile Tarihte Sivas* isimli kitabı ise, bu konuda yeni bir bilgi vermemekte, ancak mevcut bilgileri bir arada sunma çabasında bir eser niteliği göstermektedir. Fakat bu çalışmada da bazı konularda verilen bilgiler ve çıkarılan sonuçlarda maddî hatalar yapıldığı tespit edilmiştir. Çalışmamız içinde bu hatalara yeri geldikçe dikkat çekilmiştir.

Osmanlı Sivas'ı üzerine çalışma yapan tarihçi Ömer Demirel'in, Sivas şeriye sicillerini inceleyerek ortaya koyduğu çalışması iki farklı isimle basılmıştır. *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı* veya *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim- Tüketim İlişkileri* isimli bu araştırma, şehrin daha çok 19. yüzyılı üzerinde durmaktadır. Bu çalışma, şehrin Osmanlı dönemi ticarî faaliyetlerini ve mekânlarını inceleyen ilk araştırma olması bakımından önemlidir. Demirel'in *Osmanlı Vakıf-Şehir*

İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü isimli çalışması ise şehrin Osmanlı ve Osmanlı öncesine ait, günümüze kadar ulaşabilen vakfiyeleri ve yine şeriye sicilleri üzerinde yaptığı çalışmaların bir sonucudur. Bu eser şehrin mahalleleri, cami, mescit, çeşme, zâviye, idarî ve ticarî mekânları vb. çeşitli yapıları hakkında 15–16. yüzyılları da kapsayan çeşitli bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda, 15–16. yüzyıl Sivas mahallelerinin konumunun saptanmasında bu eserden büyük ölçüde faydalanılmıştır.

Saim Savaş'ın *16. Asır Anadolu'sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zâviyesi* isimli kitabı, adından da anlaşılacağı üzere Nefs-i Sivas'ta 16. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan Ali Baba Zâviyesi'ni konu almaktadır. Nefs-i Sivas'ta bulunan bir zâviyeyi konu alan başka bir çalışma olan Merin Baran'ın *Ahi Emir Ahmed* isimli kitabını da burada zikretmek gerekir.

Ahmet Gökbel'in *İnanç Tarihi Açısından Sivas* isimli çalışması ise isminin de açıkladığı gibi Sivas'ın dinî yapısını günümüzde dâhil olmak üzere inceleyen genel bir araştırmadır.

Bunlar dışında Sivas'ın tarihî eserleri hakkında bilgi edinmeyi sağlayacak birçok kitap ve makale bulunmaktadır. Ayrıca özellikle Selçuklular dönemine ait bazı vakfiyelerin Türkçe tercümeleri de yayınlanmıştır.

III.2 KAYNAKLAR

II.2.1. Arşiv Kaynakları

Bu çalışma kapsamında incelenen ve 15–16. yüzyıllar Nefs-i Sivas'ına ait arşiv kaynakları üç farklı arşiv bünyesinde yer almaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi³:

³Mustafa Demir'in *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri* adlı yayınlanmış doktora tezinin hem bibliyografya kısmında hem de çalışma içinde yapılmış bazı atıflarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde XIV numarada kayıtlı 1578 tarihli bir tahrir defteri olduğu görülmektedir (bibliyografya için bkz. Demir 2005: 219; atıflar için bkz. XIII. ve 158. sayfalar). BOA'nde, okuyucu bölümünden sorumlu arşiv müdürü ile birlikte tapu tahrir defterlerine ait bütün fonlar üzerinde yapılan geniş kapsamlı bir araştırmaya rağmen,

Mufasssal Tahrir Defterleri:

- H 859 - M 1454/1455 tarihli TD2
- H 890 – M 1485/1486 tarihli TD19
- H 926 – M 1519/1520 tarihli TD79
- H 961 – M 1553/1554 tarihli TD287

İcmal Tahrir Defterleri:

- I. Selim dönemine ait TD85
- H 926 – M 1519/1520 tarihli TD98
- H 970 – M 1562/1563 tarihli TD339
- Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) – II, TD387

Ankara Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi:

- H 980 - M 1572/1573 tarihli TD14

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi:

- H 980 - M 1572/1573 tarihli ED583

2, 19, 79, 287 ve 14 numaralı mufasssal defterler, Nefs-i Sivas'ın Müslüman ve gayrimüslim neferlerinin mahalleler bazında ayrıntılı kayıtlarını içermektedir. Bu tahrirlerde neferlerin meslek, unvan ve köken bilgilerinin yanı sıra bazı mahallelerin yerlerini tespit etmeyi sağlayacak bilgiler de mevcuttur. Meslek, unvan ve köken bilgilerinin kaydedilme oranı ilk tahrirlerde daha yüksektir. Sonraki tahrirlerde de bu tür bilgilere rastlanmakla birlikte özellikle meslek ve köken bilgileri ilk tahrirlere oranla daha azdır. Tahrir defterleri, şehirde bulunan ve faaliyet gösteren zâviyelerin tespitinde de önemli bir kaynak durumundadır. 1572 tarihli Evkaf Defteri'nde bulunmayan bazı zâviyelerin varlığı, 15. yüzyıl tahrir defterlerinden tespit edilebilmektedir.

Sivas'a ait tapu tahrir defterleri içinde, eski ya da yeni numarası XIV olan ve 1578 tarihli bir defter bulunamamıştır. Şu anda BOA'nde, 15–16. yüzyıllar Sivas'ına ait 2, 19, 79 ve 287 numaralı defterler dışında mevcut tapu tahrir defteri bulunmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

85, 98 ve 339 numaralı tımar defterlerinde, Sivas iç kalelerinde görevli muhafızların, görevleri ve tasarruf ettikleri tımarlara ait bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu defterlerden Sivas iç kalelerin isimlerinin tespitinde de büyük oranda faydalanılmıştır.

79 numaralı mufassal defter ve 98 numaralı tımar defteri aynı tarihe aittir. Mufassal defterde kale görevlileri kaydedilmemiştir. Bu sebeple tımar defteri, bu tarihte Sivas kaleleri görevlilerinin sayısını tespit etmek açısından da önem kazanmaktadır. 387 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri, 1530 yılına tarihlenmiş olmakla birlikte, defterin Nefs-i Sivas hakkında içerdiği bilgiler ile 79 numaralı 1519/1520 tarihli defterin içerdiği bilgiler büyük oranda aynıdır. Bu durum 387 numaralı defterin, 79 numaralı mufassalın icmali olduğunu göstermektedir.

583 numaralı Evkaf defterinde ise nefis-i Sivas'ta bulunan vakıf binaları, vakıflara ait gelir bilgileri ile vakıf görevlileri ve bunların ücretlerinin dökümü gibi bilgiler kayıtlıdır.

III.2.2. Seyahatnâmeler

İbni Batuta'nın Seyahatnâmesi, Sivas hakkında bilgi içeren ilk ve en erken tarihli eser olması sebebiyle önemlidir. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* ise, şehrin sur ve iç kaleleri hakkında detaylı bilgi veren tek kaynak durumundadır. Seyahatnâmenin çeşitli tercümelerinde yer yer tespit edilen çeviri farklılıkları sebebiyle, bu seyahatnâmenin, çeşitli tercümeleri ile Osmanlıca baskısının karşılaştırmalı kullanımı tercih edilmiştir.

Batuta ve Çelebi dışında da özellikle 19. yüzyılda pek çok seyyah Sivas'ı ziyaret etmiştir. Adnan Mahiroğulları'nın yayına hazırladığı *Seyyahların Gözüyle Sivas* isimli kitap, çeşitli tarihlerde şehri ziyaret eden seyyahlara ait seyahatnâmelerin Sivas'la ilgili bölümlerini bir araya getiren bir eser olması sebebiyle araştırmacıya önemli bir kolaylık sağlamaktadır.

IV. “SİVAS” ADININ ANLAMI VE KÖKENİ

Yazılı tarihi Hititlere uzanan Sivas şehrinin, isminin ne anlama geldiği ve nereden kaynaklandığı tam olarak bilinmiyor.

Strabon’un bildirdiğine göre, Pompeius tarafından bir kent haline getirilen ve *Diospolis* (Zeus’un kenti) olarak adlandırılan *Kabeira*’nın ismini Pythodoris, *Sebaste* olarak değiştirmiştir (2000: 43).

Bu bilginin şehir üzerine yapılmış çeşitli çalışmalarda tekrarlandığı görülüyor: Romalılardan önce Sivas’ın bulunduğu yerde, önce *Kabeira* adında bir kale, daha sonra ise aynı adla bir şehir kurulmuş ve VI. Mithridates buraya bir saray yaptırmıştır. Roma komutanı Pompeius, Mithridates’i yenilgiye uğratarak bu bölgede Roma hâkimiyetini kurunca şehre “Tanrı Şehri” anlamına gelen *Diopolis* veya *Diospolis* adını vermiştir. Bundan sonra, Sivas’ın Pontus hâkimiyetinde bulunduğu bir dönemde, Pontus kralı Polemon’un ölümü üzerine, dul kalan eşi Pythodoris Roma himayesini kabul etmiş ve Roma İmparatoru Augustus’a ithafen *Diospolis* şehrinin ismini, eski Yunancada “Augustus şehri” anlamına gelen *Sebasteia* adıyla değiştirmiştir. (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 12; Kuban 1970: 6–7; Demir 2005: 4). Kerim Yund da Romalılar zamanında Sebasteia isminin kullanıldığını belirtir (1973a: 4). XVIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’da araştırmalar yapan Charles Texier’e göre de Sivas, eski Sébaste’dir (2002: 29). Ancak Texier ismin kökeni hakkında açıklama yapmıyor.

Besim Darkot ise, *Diopolis* kentinin Sivas’la bir alakası bulunmadığını ve *Sebasteia*’nın Sivas değil, Niksar olabileceğini ileri sürüyor (1988: 570).

Bazı araştırmacılar farklı bilgiler de aktarmışlardır; meselâ Kerim Yund, ismin kökeni hakkında yukarıdaki bilgilere şunları da ekliyor:

- Sivas ismi, *Sibasip* veya *Sebasiyet* adlı bir Hitit kavminden geliyor olabilir (1973a: 4).
- Sivas adı Farsça üç değirmen anlamına gelen *seas*’dan türemiş olabilir, Selçuklular da bu kelimeye istinaden, şehre *Sivas* demişlerdir (1973a: 4).

Anadolu Selçukluları ve Beylikler zamanı Sivas’ı üzerine bir araştırma yapan Mustafa Demir, çalışmasında, yukarıdakilerle birlikte şu bilgileri de zikreder:

—Küçük Ermenistan'ın baş şehri olan *Sis*, Romalılar zamanında, *Massis*, *Messis* veya *Massissa* olarak adlandırıldı. *Massis* ismi *Mopsuestia*'nın kısaltılmış haliydi. Bizans devrinde ise şehrin adı *Sebastos* oldu (2005: 3–4).

—Sivas ismini, *Komana* şehrindeki *Kibele* adlı bir mabedden almıştır. İlk defa konulan *Kebires* ismi, Roma Komutanı Pompei tarafından *Diyospolis*'e çevrilmiştir (2005: 4).

Şehir üzerine yapılan çalışmalarda Sivas ismi hakkında bazı rivayetler de aktarılmaktadır. Bunlardan birine göre, Sivas adı, şükran, minnet ve şefkat anlamına gelen *Sipas*'tan gelir. Bu sebeple, Tanrı'ya şükür, ana-babaya minnet ve küçüklere şefkat bu şehrin sembolleridir (Ceylan 1988: 10). Bu rivayetin biraz daha farklı bir biçimi de şöyledir; Sivas adı, *Üçgöz* anlamına gelmekte ve bu gözlerden şehre şükür, minnet ve şefkat pınarları akmaktaydı (Yund 1973b: 3).

Şehrin adının Bizanslılar tarafından *Sebasteia* olarak kullanıldığını ve İbni Bibi'de de aynı biçimde yazılmış olduğunu teyit eden Wittek, *Sebasteia*'nın Sivas'a, telaffuz gereği, vokallerin aşınması ile dönüşmüş olabileceğini ileri sürüyor (1970: 195, 225).

Sonuç olarak; Sivas'a, Roma devrinde *Sebasteia* dendiği; Bizans devrinde aynı ismin kullanılmaya devam ettiği; Şehir Türklerin eline geçtikten sonra, *Sebasteia* kelimesinin, Türkçe telaffuza daha uygun bir biçimde *Sivas*'a dönüştüğü ortaya çıkıyor. İsim, Osmanlılar zamanında da aynı şekilde kullanılmaya devam etmiştir. Başka bir deyişle, Sivas'ın ismi, şehir Türkler tarafından fethedildiğinden beri değiştirilmeden günümüze kadar kullanılmaktadır (Yinanç 1944: 180–181).

V. COĞRAFİ KONUM VE İKLİM

Günümüz Sivas'ında merkez ilçenin yüzölçümü 2.857, bütün ilçeleri ile birlikte şehrin yüzölçümü ise 28.488 kilometre karedir. Sivas toprak genişliği bakımından Türkiye'nin Konya'dan sonra ikinci büyük ilidir. İç Anadolu'nun yüksek platoları üzerinde başlayan ve doğuya doğru yükselen il alanı, kuzey, doğu ve güney-doğuda dağlık ve sarp bir kesimle son bulur. Ortalama yükseklik 1000 metrenin üzerindedir. İl alanının % 47,6'sı dağlarla, % 6,2'si ovalarla kaplıdır.

Sivas şehir merkezi, Kızılırmak vadisinin kuzey kenarında deniz seviyesinden 1275 m. yükseklikte kurulmuştur. Şehir, iki sıra halinde dağlar tarafından kuşatılmıştır. Birinci sıra, Anti-Toros ismi ile Adana'dan Sivas'a doğru kuzeydoğu istikametinde uzanmakta ve şehrin güneydoğusundan geçerek Erzurum dağları ile birleşmektedir. Bu sıra içerisinde Soğan, Binboğa, Ungurlu, Keçi, Hınzır, Tecer, Yılanlı, Karabel dağları yer almaktadır. İkinci sırayı ise Erzurum dağlarından başlayarak Sivas'ın kuzeyinden batıya doğru yayılan Pont dağları oluşturmaktadır. Ayrıca başlıcaları Akdağ, Deveci Dağı, Çamlıbel Dağı, Akyıldız Dağı ve Köseadağı olmak üzere Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarını birbirinden ayıran dağlar bulunmaktadır. Sivas, Kızılırmak'a dökülen iki akarsuyun vadisi arasında kurulmuştur: Doğudan gelen Mısmıl Suyu ve batıda ise Sivas Kalesi'nin bulunduğu bölgeden gelen Tavra Çayı. Tavra Çayı, Kale Irmağı ve Murdar Irmak olmak üzere ikiye ayrılmakta ve şehrin güneyinde Kızılırmak ile birleşmektedir. Kızılırmak'ın suyu tuzludur; bu sebeple antik çağda Halys (Tuzlu Irmak) adıyla anılmıştır. Ancak bu tuzluluk ırmak suyunun tarımda kullanılmasına engel teşkil etmez. Şehri çevreleyen akarsular, Sivas'ın yerleşim alanındaki doğal sınırlarını oluşturmakta ve Sivas surlarının sıralandığı yerleri göstermektedir. Mısmıl Irmak şehrin doğu ve kuzeydoğu sınırını oluşturmaktadır.

Bazı kaynaklarda şehrin ilk defa şimdi bulunduğu yerde değil, 18 km kadar daha doğuda ve Kızılırmak'a daha yakın bir mevkide bulunan Gavraz köyünün yerinde kurulmuş olduğu ileri sürülmektedir. Bununla birlikte Sebasteia'nın şimdiki Sivas'ın yerinde kurulmuş olduğu kabul edilmektedir. Ayrıca şehrin şimdi bulunduğu konumu, hem Kızılırmak sularının taşmasıyla oluşacak su baskınlarından korunmaya, hem de bir iç kale yapılmasına elverişli bir mevkidir (Darkot 1988: 570).

Sivas'ta Orta Kuşak karasal ikliminin bütün özellikleri görülmektedir. Bu iklim tipinde yazları sıcaklık değerleri normal seviyede seyretmekte, kışlar ise çok soğuk geçmektedir. İlin kuzeyinde Karadeniz, doğusunda ise Doğu Anadolu yüksek bölge iklimlerinin etkileri görülmektedir. Sivas'a düşen ortalama yıllık yağış miktarı bozkır bitkilerinin yetişmesine imkân vermekte, bu da küçükbaş hayvancılığın yapılabilmesini sağlamaktadır.

I. BÖLÜM

SİVAS ŞEHRİNİN TARİHİ

I.1. TÜRK ÖNCESİ DÖNEM

Sivas ve yöresinin ilk defa M.Ö. 2600'lerde iskân edildiğini, yapılan pek çok arkeolojik kazının neticeleri ortaya çıkardı. Bu kazılarda Bakır ve Tunç çağlarına ait eserler bulunmakla birlikte, Sivas şehrinin yazılı kaynaklara göre tarihi Hititlerle başlamaktadır. Bugün Sivas Kalesi olarak bilinen Topraktepe'de, Türk Tarih Kurumu'nun 1946 yılında başlattığı kazılar neticesinde, Selçuklu yapılarının altında bir dolgu katmanından sonra Hitit dönemi yerleşimine ait kalıntılar bulundu (Özgüç 1947: 223). M.Ö. 2. bin yılında Hititlerce iskân edilen Sivas (Topraktepe) ve çevresi, Hitit devletinin yıkıldığı M.Ö. 1200'lere kadar bu devletin yerleşim birimlerinden biriydi. Bölge, Hitit devletinin yıkılmasından sonra bu devletin devamı olan Geç Hitit Kent Devletleri (Prenslikleri) hâkimiyeti altına girmiştir. Söz konusu kent devletlerinin M.Ö. VII. yüzyıl sonunda birer Asur eyaleti durumuna gelmeleri ile bu dönem sona erdi. Bundan sonra bölge, Kimmer ve İskitlerin akınlarına maruz kaldı ve daha sonra da Medlerin hâkimiyeti altına girdi. Ancak Med hâkimiyeti kısa sürdü (YA: 1982–1983: Sivas Maddesi; Yund 1973a: 3).

M.Ö. 547 yılında Perslerin eline geçen Sivas, iki yüzyıla yakın bir süre Pers sınırları içinde kaldı. Persler "Satraplık" adı verilen askeri valilikler oluşturmuşlardı, Sivas da büyük satraplıklardan Kapadokya Satraplığı'nın sınırları içinde yer alıyordu.

Büyük İskender Perslerin Anadolu'daki hâkimiyetine M.Ö. 334 yılında son vermişse de, M.Ö. 332'de Pers yöneticilerinden I. Ariarates, Kapadokya Krallığı'nı kurmuş ve Sivas uzun bir süre bu krallığın hâkimiyeti altında yaşamıştır. M.Ö. 1. yüzyılın başlarında bir süre Pontus Krallığı'nın topraklarına dâhil olan Sivas, daha sonra Roma yönetimi altına

girmiş ve Kapadokya yöresinin Roma'ya bağlı bir eyaleti olarak ilan edildiği M.S. 17 yılından, imparatorluğun ikiye ayrıldığı 395 yılına kadar Roma hâkimiyetinde kalmıştır. Bu tarihten sonra ise Doğu Roma (Bizans) toprakları içinde yer alacaktır (YA: 1982–1983: Sivas Maddesi). Bizans hâkimiyeti altındaki şehir, zaman zaman Sâsânî, Emevî ve daha sonra da Abbasî saldırılarına maruz kaldı. Bu saldırılar sırasında bir veya bir kaç defa istila ve tahrip edilen şehirlerden biri de Sivas'tı (Darkot 1988: 570; Savaş 1996: 18). Bununla beraber Sivas'taki Bizans hâkimiyeti, XI. yüzyılda, ancak Selçuklular tarafından kesin olarak sonlandırılabilirdi.

Bizans şehirleri hakkında bilinenlerin oldukça sınırlı olduğu konunun uzmanları tarafından ifade edilmektedir (Kuban: 1968: 53). Bu tespit Sivas için de geçerlidir. Şehrin Roma-Bizans hâkimiyeti altında nasıl bir konuma sahip olduğu hakkında modern kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Meselâ, Bizans toprakları, VII. yüzyılın başlarında Thema adı verilen 18 bölgeye ayrıldığında, Kapadokya'nın bir kısmını içine alan Sabast Teması'nın merkezinin Sivas olduğu (Yinanç 1944: 32–33); şehrin, XI. yüzyıla kadar Bizans askerî seferlerinin yapıldığı yol güzergâhı üzerinde bulunduğu bilinmekle birlikte (Ramsay 1961: 78, 218), bunların şehrin sosyal ve ekonomik yapılarına ne tür etkilerde bulunduğu konusunda bilgiye tesadüf edilemiyor. Dolayısıyla, şehrin sosyo-ekonomik yapısı, sahip olduğu nüfus büyüklüğü gibi sorular cevapsız kalıyor.

Roma-Bizans dönemi Sivas'ı hakkında bilgiler sınırlı olmakla birlikte, genel olarak Bizans şehir yapısını inceleyen çalışmalardan yola çıkılarak şehir hakkında bir fikir edinmek mümkün olabilir. Ancak Bizans şehir yapısını inceleyen çalışmalarda farklı görüşlerin ileri sürüldüğü görülüyor. Araştırmacı A. P. Kazdan'ın en önemli savunucusu olduğu görüşe göre, Orta Bizans Çağı'nda kent ekonomisi, buna bağlı olarak da kent hayatı bir çöküş içindedir. Bunun karşısında yer alan G. Ostrogorsky ve S. Vryonis Jr. gibi araştırmacılar ise, Bizans kentlerinin canlılığını ispata çalışmışlardır. Bu görüşü savunanlar Bizans kaynaklarına dayanarak, bu dönemde kentlerin nüfusunun fazla olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu iki görüşün bir sentezi sayılabilecek üçüncü bir görüşü ileri süren C. Foss'a göre ise, Bizans kenti tümüyle ortadan kalkmamış, ancak büyük bir canlılık da göstermemiş, bazen küçülüp bir köy düzeyine inse de varlığını sürdürmüştür⁴ (Tanyeli 1987: 16–19).

⁴Uğur Tanyeli'ne göre, yalnızca Batı Anadolu için ileri sürülmüş olan bu görüş, Orta ve Doğu Anadolu için de kabul edilebilir (1987: 19).

Yukarıdaki görüşleri değerlendiren Uğur Tanyeli, Bizans'ın deniz ağırlıklı bir ulaşım sistemi olduğunu, Bizans devrinde Anadolu'nun en önemli karayolu ağını oluşturan ve Kayseri ve Sivas'a doğru iki kola ayrılan arterin, daha çok askerî öneme sahip olduğunu belirterek; bu yolun ticarî işlevinin neredeyse hiç bulunmadığını, bu durumda, suyollarından yararlanamayan İç ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde bütünleşmiş bir yerleşme sisteminin kurulmasının mümkün olamayacağını ve bu bölgelerdeki kentlerin, dar bir kırsal çevrenin merkezi olmaktan öteye gelişme gösteremeyeceklerini ileri sürüyor (1987: 20). Tanyeli, Sivas'ın, ne Bizans hâkimiyetinde bulunduğu dönem boyunca ne de Türklerin eline geçtiği ilk zamanlarda, önemli bir yerleşim merkezi olmadığı sonuçlarına varıyor. (1987: 59–60).

7–11. yüzyıllar arasında özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da şehirlerin küçüldüklerinin ve fakirleştiklerinin kabul edilebileceğini ve son dönemlerde Anadolu şehrinin sur içinde kalarak köye benzer bir yapıya dönüştüğünü belirten Doğan Kuban ise bazı büyük şehirlerin Türklerin gelmesinden önce yavaş yavaş terk edilerek kendi hallerine bırakıldığını da yazmaktadır (1968: 56–57, 62).

Bu görüşlerin ışığında, Bizans Sivas'ının pek fazla etkinliği olmayan, küçük bir şehir olduğu ileri sürülebilir. Şimdilik bu görüşün aksini ispatlayacak bilgiler de bulunmamaktadır.

1021 yılında Vaspuragan hükümdarı Johan Senekerim'in Büyük Selçuklu askerleri tarafından tehdit edilen topraklarını, Bizans İmparatoru II. Basil'e başvurarak Sivas'la takas etmek istediğini biliyoruz. II. Basil bu isteği kabul etmiş ve kral Senekerim'in Van bölgesindeki toprakları Bizans tarafından ilhak edilerek, Senekerim'in Bizans hâkimiyeti altına girmesi şartıyla, hanedanı ve halkıyla birlikte Sivas'a yerleşmesine izin verilmiştir. Bu takas olayından kısa bir süre sonra Senekerim bağımsızlığını ilan ederek Sivas'ı Küçük Ermenistan'ın başkenti yaptı. Şehirde Senekerim'den sonra oğulları David, Adom ve Abusehl hâkimiyet sürdüler (Andreasyan tarihsiz: 18–19). Uzunçarşılı ve Nafiz'in, Mathieu Vakayinamesi'nden aktardıklarına göre; 1080 yılında Bizans İmparatoru Nikephor Ermeni prensleri Adom ve Abusehl'i öldürmüştü ve böylece Sivas, kısa süreliğine yeniden Bizans'a intikal etmiştir (1992: 14).

Sivas'a, 1021'de Vaspuragan Ermenilerinin yerleştikleri sabit olduğundan, Türklerin hâkimiyetine girmeden önce şehirde Rûm ve Ermenilerin yaşadığı bilinmektedir. Ancak

Sivas'ın, 1059'da uğradığı Türk yağması esnasında ve sonrasında, bir miktar nüfus kaybetmiş olabileceğini de düşünmek gerekir.

I.2. TÜRK HÂKİMİYETİ

I.2.1. Sivas'ın Türklerle Tanışması

Kaynaklar incelendiğinde Sivas'ın Türklerle ilk karşılaşmasının 1059 yılında, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında yapılan akınlar sırasında olduğu görülür. Van Gölü'nün kuzeyinden Anadolu topraklarına giren Selçuklu ordusu, Urfa'yı kuşatmış, ancak bu kuşatmada başarılı olamayınca, Ermeni prensleri Adom ve Abusehl yönetimindeki Sivas'a saldırmıştır. Prenslerin Develi'ye kaçması üzerine herhangi bir direnişle karşılaşmadan kenti ele geçiren Selçuklu kuvvetleri, burada 8 gün kalarak, pek çok ganimet ve tutsakla Erran ve Azerbaycan'daki kışlaklarına dönmüşlerdir.⁵

Türklerin Sivas şehrine bu ilk gelişlerini nasıl değerlendirmek gerekir? Bu, plânlı bir hareket midir? Türkler hemen bu kente yerleşmeye başladılar mı? 1059 yılından itibaren Sivas bir Türk kenti olmaya başladı mı?

Türklerin Sivas'a bu ilk gelişlerini, modern tarihçiler içinde yalnızca Osman Turan bir fetih hareketi olarak değerlendirmektedir. Turan, Malazgirt zaferinden önce Anadolu fetihlerini tespit ederken başlıca fethedilen şehirler içinde Sivas'ı da göstererek, şehrin 1059 yılında fethedildiğini yazıyor. Fakat hemen ardından da ekliyor: Malazgirt zaferine kadar *“Türkmen istila ve fetihleri muvakkat idi”* (Turan 1993: 20).⁶

Hem çağdaş hem de modern kaynakların anlatımlarına bakıldığında, Türklerin 1059'da Sivas'a geliş sebeplerinin fetih değil yağma olduğu ortaya çıkıyor. Türkler şehri 8 gün boyunca yağmaladıktan sonra, pek çok tutsak ve ganimetle kışlaklarına geri dönmüşlerdir. Aslında bu ilk dönemde kentte sürekli bir hâkimiyet kurma yolunda bir

⁵Türklerin Sivas'a ilk gelişlerini anlatan çağdaş ve modern kaynakları karşılaştırmak için bkz. Andreasyan 1987: 110–111; Andreasyan tarihsiz: 38; Sevim 2000: 56–57; Turan 1993: 18; Sevim–Yücel 1989: 46–47; Yinanç 1944: 54

⁶Ancak Turan yine aynı eserinde başka bir yerde ise, 1072'de Artuk Bey'in fetihleri sonucu Sivas, Kayseri, Ankara ve Sakarya boylarına kadar Türklerin her tarafa hâkim olduğunu yazmaktadır (1993: 36).

girişimleri de olmamıştır. Bu durumda 1059 yılında Türklerin Sivas'ı fethetmek için değil yağmalamak için geldiklerini daha doğru kabul etmek gerekiyor. Diğer taraftan, yağmanın plânlı bir harekât olmadığı, Urfa'yı kuşatan Selçuklu kuvvetlerinin, kuşatmada başarısız olmaları neticesinde Sivas üzerine yürümelerinden de anlaşılıyor. Selçuklu kuvvetleri Urfa kuşatmasında başarılı olsa ve şehre girebilselerdi, acaba yine de Sivas üzerine yürüyecekler ve bu kenti yağmalayacaklar mıydı? Bu sorunun cevabını mevcut kaynaklara dayanarak kesin olarak vermek şu an için mümkün görünmemekle birlikte, Urfa kuşatması başarılı olsaydı, pek muhtemel ki, Selçukluların Sivas'a daha sonraki bir tarihte gelecekleri düşünülebilir. Bu durumda Urfa'da amaçlarına ulaşamayan Selçuklular, belki de kışlaklarına elleri boş dönmek için, - surları yıkılmış ya da olmayan, bu sebeple ele geçirilmesi daha kolay olan- Sivas üzerine yürümeye karar vermiş olmalıdırlar. Belki de Sivas'ın bu savunma zaafı Selçuklular tarafından bilinmekteydi ve bu bilgi Sivas'a yönelme kararını vermelerinde etkili olmuştu. Nitekim Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas, Türk akınları karşısında, 1062 yılında, başta Sivas ve Malatya olmak üzere Anadolu'daki belli başlı Bizans kentlerinin sur ve kalelerinin onarılması için Doğu Eyaletleri valilerine emirler göndermiştir (Sevim 2000: 56–57; Sevim-Yücel 1989: 46–47).

Türklerin 1059 Sivas harekâtı, çok kısa süreliğine de olsa, şehri ele geçirme hareketi olarak değerlendirilse bile, bu hareketin bir iskân ya da şehri sürekli bir hâkimiyet altına alma girişimi olmadığı açıktır. 1068 civarında Sivas hâlâ Bizans hâkimiyetindedir. Zira Bizans'ın doğu orduları başkomutanlığına atanan Nikephoros Botaniates, Selçuklu akınlarını durdurabilmek için Sivas, Malatya, Divriği kalelerini tamir ettirerek kuvvetlendirmiştir (Sevim 2000: 65).

Bu durumda Sivas'ın Türk hâkimiyetine girmesi ve Türkleşme sürecinin ancak Malazgirt zaferinden sonra gerçekleşmiş olabileceği ileri sürülebilir.

I.2.2. Fetih

XII. yüzyılın Süryani tarihçisi Mihail'in vekayi-namesinde, Türklerin Sivas'ı 1085 tarihinde ele geçirdikleri kayıtlıdır (Andreasyan 1944: 30)⁷. Bu tarih oldukça geçtir. Zira İznik'in bile 1075 yılında fethedilip başkent yapıldığı göz önüne alınırsa, Sivas'ın fethi çok daha erken bir tarihte olmalıdır. Nitekim modern tarihçiler daha farklı fetih tarihleri zikrediyorlar.

Uzunçarşılı ve Nafiz tahminen 1071 yılını (1992: 19, 24)⁸ Sivas'ın fetih tarihi olarak gösterirlerken, Osman Turan, 1072 yılında, Artuk Bey'in fetihleri sonucu Sivas, Kayseri, Ankara ve Sakarya boylarına kadar Türklerin her tarafa hâkim olduğunu belirtiyor (1993: 36; 1969: 213). M. Altay Köymen, takribi 1071- 1074 arasında Danişmentli Beyliğinin kurulduğunu (1988: 96) (dolayısıyla Sivas'ın fethedildiğini); Ali Sevim 1074–1077 arasında (2000: 101) Sivas'ın Türklerin eline geçtiğini kabul ediyor. Besim Darkot, fetih konusunda kesin bir tarih vermiyor; ancak, Sivas'ın kesin olarak Türk-İslâm hâkimiyetine girişinin Malazgirt zaferini takip eden yıllara rastladığını kabul ediyor (1988: 571). Cahen ise, Türkmenlerin 1072 yılından sonra Kapadokya'nın doğusunda kalan Bizans topraklarını, eskiden olduğu gibi muvakkaten değil, süresiz olarak ele geçirdiklerini belirtiyor (1988: 27). M. Halil Yinanç'a göre ise, Türk orduları Orta Anadolu'yu 1073 yılında istila etmeye başlamışlardır. Yinanç, Yeşilırmak ve Kelkit havzasının fütuhata ise 1074 senesinden itibaren başladığını, bu fütuhat sonucunda en geç 1076 yılına kadar Sivas bölgesinin fethinin gerçekleştiğini ileri sürmektedir (1944: 85, 87, 89). *Danişment-nâme* ise, Sivas'ın Türkler tarafından fethedilme tarihi olarak H.360 / M. 970 yılını vermektedir (Yinanç 1944: 90). Doğu Anadolu'ya yönelik Selçuklu keşif hareketlerinin bile 1018 civarında olduğu bilindiğinden bu tarihin çok erken olduğu açıktır.

⁷ Vekayi-namedeki ifade şu şekildedir:

"Aynı yılda, yani 1396 (1085) tarihinde, Tanouşman adlı bir Türk emiri, Kapadokya'ya taarruzedip Sivas'a, Kayseriye ve diğer şimal mıntıkalarına hâkim oldu. Beni Tanouşman ailesinin nüfuz ve kuvveti böyle başlamıştır."

⁸ Aynı yazarlar eserlerinin başka bir yerinde Sivas'ın Türkler tarafından ele geçirilişi ile ilgili olarak şöyle söylerler:

"Sivas hangi tarihte ve ne şekilde ele geçirildi? Bunu bilmiyoruz. Fakat elde bulunan tarihi bilgilere göre, Malazgirt Savaşı'ndan kısa bir süre sonra bu şehrin Türklerin eline geçtiğini kabul etmek gerekir." (1992: 23)

Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere, Sivas'ın Türklerin eline geçişiyle ilgili zikredilen tarihler aslında birer tahminden ibaret kalmaktadır.

Türklerin Sivas'ı hangi tarihte ele geçirdikleri konusunda kesin bir tarih belirlenemediği görülüyor. Ancak yapılan çalışmalar göz önüne alındığında, bu tarihin 1071'den sonra ve 1076'den önce olması gerektiği sonucuna varmak mümkündür.

I.2.3. Sivas'ın Fâtihî

Anadolu'nun fethi üzerinde çalışan modern tarihçilerin eserleri incelendiğinde, bu konudaki temel kaynakların, ne Sivas'ın fethedildiği tarihi ne de fâtihini kesin olarak belirleyecek bilgiyi ihtiva etmedikleri anlaşıyor. Ancak, Uzunçarşılı-Nafiz, Ali Sevim gibi pek çok tarihçiye göre, Sivas'ın fâtihî Danişment Gazi'dir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 23; Sevim 2000: 101). Besim Darkot, M.E.B. *İslam Ansiklopedisi* "Sivas" maddesinde, "Sivas bölgesi, Niksar, Tokat, Amasya, Kayseri ve Elbistan havâlisi ile berâber, Emir Danişment tarafından fethedilmiş olmalıdır" şeklinde yazarak bu konudaki temâyülünü bildirmektedir (1988: 571). TDV *İslam Ansiklopedisi*'nde ise Sivas'ın Danişment Gazi tarafından fethedildiği belirtiliyor (Özaydın 1993: 469).

Fakat Anadolu'nun fethiyle ilgili çağdaş Bizans ve Ermeni kaynaklarıyla, çağdaş ve muahhar Müslüman kaynaklarında Emir Danişment'in Anadolu fütuhâtına katıldığına dair hiçbir kayda rastlanmadığını; Rûm, Ermeni ve İslâm kaynaklarında Emir Danişment adının ilk defa haçlı seferleri münasebeti ile geçmekte olduğunu göz önüne alan Yinanç, söz konusu fethi Alparslan'ın beylerinden Artuk Bey'in gerçekleştirdiğini, onun Sultan Melik Şah'ın emri ile 1076'da⁹ Irak'a gönderilmesi üzerine, yerine Danişment Bey'in atanmış olabileceğini ileri sürmektedir (1944: 89, 93)¹⁰. Yinanç'ın bu konudaki görüşlerine katılmayan Turan da (1993:121–122), Artuk Bey'in Kızılırmak ve Yeşilirmak havzalarını süratle açarak, mühim fetihler yaptığını tespit etmesine rağmen (1993: 36; 1969: 213), Sivas'ın fâtihî olarak Danişment Gazi'yi kabul ediyor. Ayrıca Turan, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da fetihler yapan Kutalmışoğlu Süleyman, Artuk, Mengüçik, Saltuk, Çavlı, Porsuk ve Ahmed Danişment'in Malazgirt savaşında bulunduğu dair muahhar kaynakların rivayetlerini teyit etmenin zorluğunu ifade

⁹Osman Turan ise Artuk Bey'in Irak'a gönderilme tarihini 1076 değil 1073 olarak kabul etmektedir (1993: 36).

¹⁰Ahmet Yaşar Ocak M. H. Yinanç'ın *Danişment-nâme* ile ilgili eleştirilerini ve onun tamamen uydurma bir kitap olduğu sonucuna varmasını aşırı bulmaktadır. Ocak, Irene Melikoff'un, titiz ve ayrıntılı bir çalışma ile *Danişment-nâme*'nin kritiğini yaparak, bunun gerçek bir vakayinâme olmamakla beraber, tamamen uydurma bir kitap da olmadığına işaret ettiğine dikkat çeker (1993: 480).

etmekle birlikte; *“fakat bunlar arasında Kutalmışoğulları müstesna diğer beylerin ve Artuk’un savaşta bulunması iktiza eder.”* sonucuna varmıştır (1969: 135–136).

Görüldüğü gibi, mevcut kaynaklar ve bilgiler ışığında, Sivas’ın fâtihini kesin olarak belirlemek imkân dâhilinde değildir. Sivas’ı Danişment Gazi’nin fethettiği yolundaki genel temayüle rağmen, kesin doğru olarak söylenebilecek husus, Malazgirt zaferinden sonra, Sivas’ın da içinde bulunduğu bölgede bir Danişmentli Beyliği’nin kurulduğudur.

I.2.4. Türkleşme Süreci

Şehrin Türkleşme sürecini sağlıklı ve doğru olarak ortaya koyabilmek için bazı sorulara cevap vermeye ihtiyaç vardır. Meselâ:

—Türk hâkimiyetine girmeden önce, şehrin nüfusu ne kadardı?

—Yerli nüfustan, Türk hâkimiyetine girdikten sonra şehri terk eden oldu mu?

Olduysa bunların sayısı ne kadardı?

—Türk hamiyetinden önce de şehirde yerleşen Türkler var mıydı?

—Türk hâkimiyetine girdikten sonra ilk etapta ne kadar Türk burada iskân edildi?

—Türk hâkimiyetine girdikten sonra şehirdeki Müslüman ve gayrimüslim nüfusların oranları ne idi? Bu oranlarda zaman içinde nasıl bir değişme oldu?

Bu soruları cevaplayacak kaynakların mevcut olmayışı, Sivas’ın Türkleşme sürecini, ancak bazı genel doğrular ışığında değerlendirmeyi kaçınılmaz kılmaktadır.

Sivas’ın Türkleşme sürecinin Malazgirt zaferinden sonra başladığını kabul etmek gerekir. Her ne kadar birçok Anadolu şehrinde, ticaret veya Türklerin Bizans ordusunda askerî hizmet kabul etmeleri yoluyla bazı Müslüman-Türk cemaatlerinin bulunduğu dair bilgiler mevcutsa da (Akdağ 1999: 12), Anadolu şehirlerinde Türkleşme sürecinin başlaması için Malazgirt Savaşı’nın kazanılması ve Anadolu fütuhatının tamamlanmasının gerekeceği aşîkârdır. Malazgirt zaferinden sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu himayesinde, özellikle Melikşah’ın tahta çıkmasını takiben, doğudan gelen yoğun Türk kitleleri Anadolu’yu iskân etmeye başladılar (Köprülü 2003: 71). Üstelik bunlar yalnızca göçebe unsurlar değildi; aralarında köylüler ve şehirli de bulunmaktaydı. Bunlar yeni geldikleri yerlerde de eski hayat biçimlerini devam

ettiriyorlar; köylüler köyler kurarak ziraî üretime başlarken, şehirli de şehirlere yerleşiyorlardı (Köprülü 2003: 79). Ancak Türkmenlerin yarı göçebe yaşama biçimleri ve hayatlarını hayvancılıkla idame ettiriyor olmaları, Hristiyan halk arasında ise kayda değer bir ihtida hareketinin görülmeşi; Bizans'tan alınan şehirlerde Türk-Müslüman nüfusun çok yavaş artmasına sebep olmuştur (Akdağ 1999: 13). Anadolu fütuhâtının tamamlandığı yıllarda Türklerin ele geçirdikleri pek çok şehir merkezinde ilk zamanlarda yerli ve Hristiyan reislerin şehirleri yönetmeye devam ettikleri ve o bölgeye hâkim olan Türk emirine vergi verdikleri de bilinmektedir (Yinanç 1944: 102). Bu bilgilerin ışığı altında Sivas'ın Türkleşme sürecine bakılacak olursa, şehrin ve çevresinin Türk hâkimiyetine girişinden sonra, Türklerin öncelikle Sivas çevresindeki boş arazileri iskân ederek köyler kurdukları, belki az sayıda Türkün de şehir merkezine yerleştiği tahmin edilebilir. XIII. yüzyılın sonlarında bile Konya, Kayseri, Sivas gibi en önemli Türk merkezlerinde Hristiyan halkın hala oldukça kalabalık vaziyette yaşadığı da göz önüne alınırsa (Akdağ 1999: 13), Sivas'ın Türkleşme sürecinin, Bizans'tan alınan pek çok Anadolu şehri gibi yavaş ilerlediğini kabul etmek gerekecektir. Bu sürecin şehrin Danişmentli hâkimiyetine girmesinden sonra nispeten hızlanmış olduğu da düşünülebilir.

I.3. DANIŞMENTLİ BEYLİĞİ DÖNEMİ

Danişmentli Beyliği'nin kuruluş tarihiyle ilgili net bilgi yoktur. Nitekim bir kısım tarihçiler Danişmentli Beyliği'nin kuruluş tarihinin tam olarak tespit edilemediğini yazarken, bazı tarihçiler beyliğin kuruluşuyla ilgili olarak farklı tarihler zikrederler: Uzunçarşılı-Nafiz, Danişmentlilerin Sivas kolunun tahminen 1071 yılında başladığını kabul ediyorlar (1992: 24). *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde de 1071'de Danişment Gazi'nin Sivas'ı fethederek burada hanedanının ilk çekirdeğini oluşturduğu yazıyor (Özaydın 1993: 469). Ali Sevim 1080 (2000: 212); Osman Turan, 1085 (1993: 113–114) yıllarını Danişmentli Beyliği'nin kuruluş yılı olarak kabul ediyorlar. M.H. Yinanç, Danişmentli beyliğinin kuruluş tarihi konusunda herhangi bir bilgi vermiyor (1988: 468–479); Besim Darkot da herhangi bir tarih belirtmiyor (1988: 571). Cahen, Danişmentli Beyliği'nin ne zaman kurulduğunun tam olarak bilinmediğini ancak 1095 yılına doğru I. Haçlı seferi arifesinde aileden bahsedildiğini belirtiyor (2002: 12); I. Melikof ise, Emir Danişment'in 1085'de Kapadokya'da olduğunu ileri sürüyor (1965: 110).

Kuruluş tarihi karanlıkta kalan beyliğin, Danişment Gazi tarafından Sivas başkent olmak üzere Orta Anadolu'da kurulduğu ve sınırlarının zamanla Tokat, Niksar, Amasya, Çankırı, Çorum, Kastamonu, Kayseri, Elbistan ve Malatya illerini içine alacak şekilde genişlediği görülmektedir. Danişment Gazi Sivas merkezli beyliğini kurduktan sonra, 1097'den önce Niksar'ı fethetmiş, daha sonra da Anadolu'daki emirler arasındaki çatışmalardan faydalanarak beyliğinin sınırlarını genişletmeyi istemiş ve 1098'de Bayburt, 1102'de de Malatya'yı ele geçirmiştir (Andreasyan 1944: 47; Sevim 2000: 212–216; Turan 1993: 134).

Danişmentli Beyliği'nde zaman zaman baş gösteren veliaht kavgaları ve siyasî çekişmeler, Sivas'ın beyliğin merkezi olma özelliğini zamanla kaybetmesine yol açmış, beyliğin merkezi bazen Niksar, bazen de Kayseri olmuştur (Turan 1993: 134–135, 137; Uzunçarşılı-Nafiz 1993: 29,35).

Melik Gazi'den sonra tahta geçen Muhammed Gazi (1134–1142) genellikle Kayseri'de oturmuştur (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 29). Uzunçarşılı – Nafiz, onun hükümdar olur olmaz Kayseri'yi onardığını ve görkemli binalar yaptırdığını Süryani Mihail'den aktarmaktadırlar (1992: 35). Muhammed Gazi 1142 yılında öldüğü vakit, oğlu Zünnun'un Kayseri'de, kardeşi Nizameddin Yağıbasan'ın Sivas'ta, diğer kardeşi Aynü'd-Devle'nin ise Malatya'da hâkim bulundukları görülmüyor (Demir 2005: 30; Sevim 2000: 212–216). Muhammed Gazi'nin Kayseri'de oturması ve öldüğünde oğlunun burada hâkim olması, onun hükümdarlığı zamanında beyliğin merkezinin Kayseri olduğuna işaret etmektedir.

Babası Melik Gazi'nin sağlığında Sivas valiliği yapan Yağıbasan, Muhammed Gazi'nin oğlu Zünnun'a rağmen kendini bütün Danişmentli Beyliği'nin hâkimi ilan edince, Sivas tekrar Danişmentli merkezi haline geldi (Uzunçarşılı– Nafiz 1992: 37).

Danişmentli Beyliği, 1142 yılından itibaren Sivas ve Malatya olmak üzere iki kola ayrılmıştı. Sivas kolu tahminen 1174 yılına kadar sürdü. Malatya kolu ise 1177 tarihine kadar varlığını korudu (Uzunçarşılı- Nafiz 1992: 24).

1153 yılında Sivas Anadolu Selçuklu Devleti'nin himayesine girmişti. Yağıbasan Mesud'un kızıyla evlenerek onun damadı oldu. 1155 yılında ölen Mesud, Urfalı Mateos'dan aktaran Mustafa Demir'e göre, Kayseri ve Sivas'ı oğlu Dsouloun'a (Dolat,

Devlet) (2005: 31–32); Osman Turan’a göre ise Sivas ve Amasya taraflarını damadı Yağıbasan’a bırakmıştı (1993: 193).

1164’de ölen Yağıbasan Niksar’a gömüldü (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 41–42). Onun ölümünden sonra Danişmentli hanedanı dağılma sürecine girmişti. Her bir Danişmentli meliki başka bir şehirde hâkimiyetini ilan etti. Bu meliklerden Zünnun Kayseri’ye, Yağıbasan’ın damadı Şehinşah Ankara’ya, İbrahim ise Sivas’a hâkim olmuşlardı. Melik İbrahim b. Muhammed 1164–1166 yılları arasında Sivas’ta Danişmentli hâkimiyetini sürdürdü¹¹. Başka bir görüşe göre ise, Sivas’a Melik İbrahim’den önce, çok kısa bir süre Yağıbasan’ın oğlu Cemaleddin Gazi hâkim olmuştu (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 42–43).

İsmail b. İbrahim 1168 yılında Sivas meliki olmuş ve 4 yıl kadar hüküm sürmüştür. Hem Şam hükümdarı Nurettin Atabek’in Selçuklu devleti ile savaşmak için Sivas’ta topladığı ordu, hem de 1171–1172 kışının çok şiddetli geçmesi, şehirde kıtlık çıkmasına sebep olmuş, İsmail kıtlığa çare bulamayınca da Sivas halkı 1172 baharında İsmail ve karısını öldürmüş ve yerine Zünnun’u çağırıp Danişmentli Meliki yapmıştır. Zünnun 1172’den 1174 yılına kadar Sivas’ta, kayınpederi Nureddin’e tâbi olarak hâkimiyetini sürdürdü (Uzunçarşılı 1992: 46–47; Demir 2005: 35)

Nureddin’in ölümü üzerine II. Kılıçarslan 1174 yılında Danişmentli ülkesine girdi. 1175 yılında ise Sivas, Tokat, Niksar bölgeleri kesin olarak Selçuklu ülkesi topraklarına katılmış durumdaydı. Zünnun’un bu gelişme sonucunda Sivas’tan İstanbul’a kaçmasıyla şehirde Danişmentli devri sona ermiş ve Danişmenli Beyliği ortadan kalkmıştır (Demir 2005: 36).

Şehrin Danişmentli Beyliği hâkimiyeti altında nasıl bir sosyo-ekonomik ve demografik yapıya sahip olduğu ya da bu yapıların söz konusu hâkimiyet sebebiyle nasıl etkilendiği, cevaplanması gereken sorular arasındadır. Malazgirt zaferinden sonra, şehrin Türkleşme sürecinin başladığı kabul edilerek, Türklerin şehre yerleşmeye başlamalarıyla, Danişmentli döneminde şehir nüfusunun artmaya başladığı tahmin edilebilir. Ancak şehrin Danişmentli Beyliği’nin siyasî merkezlerinden biri olmasının, şehrin sosyo-ekonomik ve demografik yapıları üzerinde ne tür etkiler yaratmış olabileceği konusu karanlıktır. Bu durum olumlu etkiler yaratmış olabileceği gibi, veliaht

¹¹Uzunçarşılı-Nafiz’e göre, İbrahim’in hâkimiyeti 1168 yılına kadar sürmüştür (1992: 45).

kavgaları nedeniyle ortaya çıkan siyasî istikrarsızlık dönemlerinin sosyo-ekonomik ve demografik yapılar üzerinde olumsuz etkilere yol açmış olabileceği de ileri sürülebilir.

Mevcudiyetleri kaynaklardan tespit edilebilen Battal Gazi Mescidi, Yağıbasan Hankâhı ve Zahîrüddin İli Hanı Sivas'ta yapılmış ancak günümüze kadar ulaşamamış Danişmendli dönemi eserleridir (Tanman 1993: 477). Sivas Ulu Cami ise Danişmendli döneminde mi, Anadolu Selçukluları döneminde mi yapıldığı tartışmalı bir eserdir (Tanman 1993: 476; Turan 1980: 201; Yinanç 1991: 15).

I.4. ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİ VE MOĞOL İSTİLASI DÖNEMİ

Sivas, Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti döneminde idarî, askerî ve ticarî bir merkez olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin bu özellikleri, bir yandan büyüüp gelişmesini ve zenginleşmesini sağlarken, bir yandan da pek çok siyasî olaya sahne olmasına, birçok kez kuşatılmasına, yağmalanmasına ve yıkıma uğramasına sebep olmuştur.

Şehir, Anadolu Selçuklularının şehre fiilen hâkim olduğu 1175–1277 yılları arasında Selçuk sultanlarına Konya'dan sonra Kayseri gibi ikinci bir payitaht vazifesi görmüştür (Turan 1951: 447).

1175 yılında II. Kılıçarslan Danişmentli ülkesini tamamen ele geçirmiş, yaşlandığında ise ülkeyi 11 oğlu arasında paylaştırmıştı; en büyük otorite olarak kendisi Konya'da oturacak olan sultan, bu paylaşımda Sivas eyaletini en büyük oğlu Kutbeddin Melikşah'a bıraktı (Cahen 2002: 53; Gordlevski 1988: 50).

Kutbeddin Melikşah'ın 1196 yılında vefat etmesi üzerine, Tokat Emiri olan kardeşi Rükneddin Süleymanşah, Sivas ve Konya'yı ele geçirerek Selçuklu devletinin bütünlüğünü yeniden sağlamış ve Sivas tekrar devletin en mühim şehirlerinden biri halini gelmişti (Darkot 1988, 571).

Rükneddin'in yerine geçen I. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinde Anadolu Selçuklu Devleti ile Trabzon Rûm İmparatorluğu arasında siyasî mücadele başladı. Rûm İmparatorluğu Selçuklu vasallığını kabul etmeyince, 1205'te I. Gıyaseddin Keyhüsrev Selçuklu ordusu

ile Trabzon Rûm İmparatorluğu üzerine sefer düzenlemeye karar verdi. Bu sırada Komnenos Samsun ve Sinop limanlarının çıkış yollarını kesmiş ve İslâm ve Hristiyan ülkelerinden gelen çok sayıda tüccarı barındıran Sivas'a bağlı civar bölgeleri yağmalamaya kalkışmıştı. Anadolu'daki pek çok yerli ve yabancı tacirler Sivas'a gelip burada büyük bir kalabalık oluşturdular. I. Gıyaseddin Keyhüsrev 1206'da düzenlediği seferle Komnenos'u yenerek Karadeniz ticaret yolunu tekrar açmış, böylece Sivas'taki insan yığılması da sona ermiştir (Turan 1951: 449).

Sultan I. İzzeddin Keykavus 1211 yılında Konya'da tahta çıktığında, kardeşi Melik Alâeddin Sivas'ta oturuyordu. I. İzzeddin Keykavus, Alâeddin'i Mintaş kalesine hapsettikten sonra Selçuklu devlet merkezini Konya'dan Sivas'a taşıdı. I. İzzeddin Keykavus'un Sivas'ta oturduğuna dair ilk kayda, Sinop fethine çıktığı 1214 yılında rastlanmaktadır (Turan 1993: 303).

I. İzzeddin Keykavus'un ölümü üzerine, I. Alâeddin Keykubat Sivas'ta hükümdar ilan edildi (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 62; Gordlevski 1988: 155). I. Alâeddin Keykubat, Sivas'ta üç günlük bir matem merasimi düzenledikten sonra, *emir-i meclis* Behramşah'ı Sivas'ta subaşı olarak bırakıp Selçuklu devlet merkezini tekrar Konya'ya taşıdı. Sultan olmasından sonra I. Alâeddin Keykubat'ın, Kayseri gibi Sivas'ı da yazlık devlet merkezi olarak kullandığı görülür (Demir 2005: 42–43).

I. Alâeddin Keykubat'ın, kendinden önceki sultanların yaptığı gibi, Sivas kuvvetlerini doğu seferlerinde önemli bir güç olarak kullandığı görülmektedir. 1228 tarihli Mengücek seferinde Sivas Selçuklu ordusu Erzincan'a sevk edilerek Mengücek oğulları toprakları ilhak edilmiştir. Türkiye Selçuklu ordusu, vilâyetlerdeki subaşı komutasındaki sipahilerden oluştuğuna göre, sultanların Sivas kuvvetlerine müracaatlarından, buradaki sipahilerin sayıca fazlalığı ve bu sipahiler için ayrılan ikta arazisinin genişliği ortaya çıkmaktadır (Demir 2005: 44).

1240 tarihinde başlayan ve bir Türkmen ayaklanması olan Babaî isyanında, Sivas yöresi isyancıların faaliyet sahası içinde bulunmaktaydı (Ocak 2000: 117). Babaîler Malatya subaşısı Muzaffereddin'i iki kez yenilgiye uğratmayı başarmışlar ve Sivas üzerine yürümüşlerdir. Sivas askerleri ve şehir halkı toplanıp Babaîlere karşı çıkmışlarsa da, Babaîler onları da bozguna uğratmayı başarmışlar ve kenti yağmalamışlardır (Ocak 2000: 131; Turan 1993: 422).

Moğollar I. Alâeddin Keykubat zamanında, 1232'de Anadolu'ya girdiklerinde Sivas'a kadar gelerek şehrin sur dışı mahallelerini tahrip etmişler ve birçok ganimetle geri dönmüşlerdir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 62; Darkot 1988: 571). Ancak Sivas'ın kesin istilası Köseadağ savaşından sonra olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 yılında Köseadağ'da Moğollara yenilmesi üzerine, Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordusu Sivas üzerine yürüdü. Sivas kadısı olan Necmeddin-i Kırşehirî, Baycu ile anlaşma yaparak Moğol ordusunun Sivas halkına zarar vermesini önlemeye çalıştı. Kırşehirî'nin Baycu ile yaptığı anlaşma uyarınca şehir, Erzincan Kapısı hariç bütün kapıları kapatılarak üç gün boyunca Moğollar tarafından yağmalanmış, ayrıca Selçukluların bir askerî üssü olan Sivas'ta bulunan cephanelik yakılmış, surların bir kısmı tahrip edilmiştir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 63–64; Turan 1993: 439). Sivas'ın Moğollarca işgal edilmesi ve denetim altına alınması Konya ve Kayseri'nin de işgal yolunu açmıştır (Demir 2005: 46–47).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev 1246'da ölünce II. İzzeddin Keykavus sultan olmuştur. II. İzzeddin Keykavus, 1246 yılında Selçuklu Sultanı unvanı ile Güyük Han'ın cülus merasimine katılmak için Moğolistan'a çağrılınca, yerine IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı göndermiştir. Rükneddin 1248/1249'da Moğolistan'dan dönüşünde kendisinin sultan olduğuna dair Güyük Han'ın fermanını getirmiş ve Han'ın yanlarına verdiği 2000 Moğol askeri tarafından Sivas'ta sultan ilan edilmiştir (Turan 1993: 513 Uzunçarşılı-Nafiz 1992 64–65). 1254 tarihinde IV. Rükneddin Kılıçarslan Sivas, Malatya, Harput ve Amid vilayetlerine hâkimdi (Demir 2005: 49).

1256 yılında IV. Rükneddin Kılıçarslan ve II. İzzeddin Keykavus arasındaki savaşta Rükneddin yenilince Moğol komutanı Baycu Noyan, Rükneddin'in tarafını tutarak Anadolu'ya girmiş ve Kayseri, Sivas, Tokat, Maraş gibi kentleri yağmalamıştı. Baycu Noyan'ın 1257 sonlarında Anadolu'dan ayrılması üzerine, II. İzzeddin Keykavus, Rükneddin'in hâkimiyetindeki yerleri tekrar ele geçirdi. Bunun üzerine Rükneddin Mengü Kaan'a başvurmuş, Mengü Kaan ülkenin, merkezi Sivas olmak üzere doğu kısmını Rükneddin'e, batı kısmını da İzzeddin'e vermiştir. 1259 yılında Hülâgu Han da II. İzzeddin Keykavus'un isteği üzerine yaptığı taksimde bu uygulamayı tekrarlamıştır. Sivas ve Danişmentli bölgeleri tekrar Rükneddin'e bırakılmıştır. Bu tarihten itibaren daha önce Konya'ya gelmiş olan Rükneddin yine Sivas'a yerleşti (Uzunçarşılı- Nafiz 1992: 65).

Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu ikili yönetimi 1262 yılında II. İzzeddin Keykavus'un memleketten atılmasına kadar sürmüştü ve bu tarihten itibaren IV. Rükneddin Kılıçarslan iktidarda tek başına kalmış ve dört yıl sonra 1266'da Vezir Muineddin Pervane yanlılarınca öldürülmüştür. Yerini oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev aldı (1266–1284). III. Keyhüsrev zamanında bir Moğol memuru olan Şemseddin Muhammed Cüveynî, Anadolu'daki faaliyetleri için Tokat ve Sivas'ı merkez seçmişti (Demir 2005: 51). Cüveynî, 1271 yılında Sivas'ta Çifte Minareli Medrese'yi yaptırdı. Abaka Han, 1277 yılında Sivas'a geldiğinde onu Cüveynî karşıladı ve Sivas'ın yarısını Abaka'dan satın alarak, onun Sivas'ta bir katliam yapmasını engelledi (Demir 2005: 53). Sivas bu tarihten itibaren fiilen İlhanlı Devleti'nin yönetimine girmiştir.

1284 yılında tahta geçen II. Gıyaseddin Mesud, 1295 yılında İlhanlılar tarafından tahtan indirilmiş ve Anadolu'da 4 vergi bölgesi oluşturulmuştur. Moğol idarî ve malî memuru olan Mehmed Cemaleddin, 1297'de Anadolu'da vezir sıfatı ile görev yaparken bir müddet Sivas'ta kalmıştır. Ancak burada halka çok yüksek vergiler koyması sebebiyle bir ayaklanma çıkınca, 1298 yılında Sivas'tan kaçmaya mecbur olmuştur. Onun yerine Sivas'a Moğol memuru olarak Rükneddin Rahat gönderilmiştir (Demir 2005: 56–57).

II. İzzeddin Keykavus'un torunu ve Feramuz'un oğlu III. Alâeddin Keykubat (1298–1302) tahta çıktıktan sonra, Moğol komutanı Baycu Noyan'ın torunu Sülemiş Han 1298 yılında Gazan Han'a isyan ederek Selçuklu tahtını ele geçirmiş ve Alâeddin'i kaçmak zorunda bırakmıştı. Sülemiş isyan ettiğinde Sivas şehrini kuşatmıştı. Şehir bir ay karşı koyduktan sonra teslim oldu (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 67–68). II. Alâeddin Keykubat'ın İlhanlılar tarafından tahtan indirilmesinden sonra, II. Gıyaseddin Mesud 1302 yılında ikinci kez tahta oturdu. Ancak II. Gıyaseddin Mesud, Sivas, Kayseri, Ankara bölgeleri ile Konya'nın yönetiminin İlhanlı Devleti'ne bırakılmasını kabul etmek zorunda kalmıştı (Demir 2005: 59). Moğollar, II. Mesud'un 1308 yılında ölümü üzerine yerine geçmesi gereken oğlu Gazi Çelebi'yi Sivas ve Kastamonu etrafından ibaret bir bölgenin valisi olarak bıraktılar. Bu şehzade Sivas'ta Moğollardan huzur bulamayarak önce Kastamonu'ya çekilmiş, sonra Sinop'a yerleşmiştir. Moğollar bundan sonra Anadolu'yu bir Moğol eyaleti olarak idare etmeye başlamışlardır (Akdağ 1999: 91). Moğollar Selçuklu payitahtı olan Konya'yı değil, daha merkezi durumda olan Sivas'ı (bazen de Kayseri'yi) kendilerine merkez olarak seçtiler. Bu dönemde Sivas'ın büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 69).

Sivas altın çağını Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında yaşamıştır. Üzerinde bulunduğu coğrafya şehrin bu dönemde büyük bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. 13. yüzyıl başlarında Antalya, Sinop gibi liman şehirlerinin Selçuklu topraklarına dâhil edilmesi, imzalanan ticaret anlaşmaları ve değerli altın sikkeler bastırılması sayesinde, sultanlar Anadolu Selçuklu ülkesini dünya ticaret halkasına dâhil etmeyi başarmışlardır (Akdağ 1999: 28; Bodmer 2005: 41). Köprülü de Anadolu Selçuklularının ticareti geliştiren ve himaye eden politikalar izlemiş oldukları belirtiyor (2003: 81). Anadolu Selçukluları, Sinop ve Antalya gibi giriş-çıkış limanlarına ticareti kolaylaştırmak ve geliştirmek için büyük sermayeli tüccarlar yerleştirmişler, yabancı tüccarlara imtiyazlar vermişler ve yolda malları zarar gören tüccarların zararlarını devlet hazinesinden tazmin etmişlerdir (Turan 1946: 473). Bu dönemde devletin en önemli gelir kaynaklarından biri kervan ticaretidir. Kervanların kullandığı en önemli yol güzergâhları; Antalya ve Alâiye limanlarından başlayıp, Konya, Aksaray, Kayseri üzerinden Sivas'a ulaşarak, buradan Erzincan-Erzurum üzerinden İran ve Gürcistan'a gidiyor; bu yolun bir kolu da, güneyden Malatya ve Diyarbakir üzerinden Bağdat ve Basra'ya çıkıyordu. Bu yolların üçü de aynı zamanda Sivas üzerinden, Tokat ve Amasya'dan geçerek Sinop'a bağlanıyordu (Akdağ 1999: 30). Sinop ve Samsun limanları vasıtasıyla, Doğu'nun malları Kırım üzerinden kuzeye ulaştırılıyordu. Kuzeyden gelen köleler ve kürkler ise Sivas üzerinden doğuya gidiyordu (Turan 1951: 449). Köleler Sivas'ta kurulan köle pazarında Memluklu tacirlere satılıyordu (Sümer 1992: 47). Bu yol ağı boyunca kervan ticaretini kolaylaştırmak için, devlet tarafından pek çok kervansaray yaptırıldığı da bilinmektedir. Turan bu dönemde Sivas-Kayseri arasında, 24 tane kervansaray olduğunu ileri sürüyor (1951: 451).

Bu ticarî faaliyetler, ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde, hem zenginliğin hem de nüfusun artmasını sağlamıştır. Konya, Kayseri, Erzurum, Sivas gibi ticaret merkezlerinde, 13. yüzyılın ilk yarısında büyük bir refah görülüyordu (Köprülü 2003: 82). 13–14. yüzyıllarda Anadolu'nun en büyük ve önemli pazaryerinin Sivas olduğu ileri sürülmektedir. Mısır, Suriye ve Mezopotamya'dan gelen Müslüman tüccarlar ile Ceneviz ve Venedik tüccarlarının buluşma noktası olan Sivas, dört yol ağzında bulunduğundan, buradan geçen her türlü maldan vergi alınıyordu (Uzunçarşılı 2003: 247; Köprülü 2003: 83). 13. yüzyılda, değişik milletlerden tüccar kolonilerinin Sivas'ta yerleştikleri de bilinmektedir. Hatta Cenevizliler burada bir konsolosluk açmışlardı (Gordlevski 1988: 75; Turan 1951: 450). Şehirde yaşayan Yahudiler olduğu ve bir Bulgarlı Medresesinin bulunduğu ise Gök Medrese vakfiyesinden anlaşılmaktadır.

(Bayram-Karabacak 1981: 54, 58). Bu bilgiler, bu dönemde şehrin kozmopolit bir yapıya sahip olduğunun işaretleri olarak değerlendirilebilir.

Cahen'in, Simon de Saint-Quentin'den aktardığına göre, Sivas yakınlarında lacivert taşı (lapis lazuli), tuz ve şap ocakları ile demir yatakları ve gümüş madenleri vardı. Yerli imalatla çok az kullanılan Anadolu şapının, neredeyse tamamı Avrupa'ya ihraç ediliyordu. 13. yüzyılın sonundan 15. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da tüketilen şapın tamamı Anadolu yataklarından sağlanıyordu. Cahen, Sivas'ta çıkarılan şapın ise Halep'e ihraç edilmesi ihtimali üzerinde durmaktadır (2002: 116–118).

İç ticaret önemli ölçüde büyük şehirlerdeki meydan pazarlarında, ticaret hanlarında ve dükkânlarda yapılmaktaydı. Her cins ticarî mal ya da hammadde için ayrı bir han bulunuyordu. Köylüler mallarını açık pazarlara getiriyorlardı. Şehirde ayrıca gelip geçen yolcuların konakladığı hanlar vardı ki, bunların şehir surlarının dışında olanları meşhurdu. Sur kapılarının kapanma zamanından sonraya kalanlar, bu dış hanlarda geceliyorlardı (Akdağ 1999: 27–28).

Ayrıca Sivas, Kızılırmak vadisinde zengin bir tarım alanının ortasında kurulmuştu (Köprülü 2003: 86). Bu sebeple ziraat ön plandaydı, devlet tarafından da teşvik ediliyordu. Çoğu tarım ürünü aynı zamanda ihraç malıydı (Bodmer 2005: 40–41).

Köprülü ve Uzunçarşılı-Nafiz'in Sivas hakkında, 13. ve 14. yüzyıl kaynaklarına dayanarak aktardıkları bilgilere göre, sur ile çevrilmiş büyük ve bayındır bir şehir olan Sivas'ta, hububat, meyve, mensucat üretimi yapılmaktadır. Şehirde 24 han, büyük bir camii, mescitler, medreseler, tekkeler, vardır. Sokakları büyük, çarşıları kalabalıktır. Anadolu'nun, doğunun ve batının tacirleri burada toplanırlar. Halkı zengindir; ihtişama ve eğlenceye düşkündür. Şehirde pek çok vakıf kurulmuştur (Köprülü 2003: 86- 87; Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 15–16). Çağdaş kaynaklar şehir nüfusunun 13. yüzyılda 100–120 bin civarında olduğunu ileri sürüyorlar (Gordlevski 1988: 229). Bu rakamların abartılı olma ihtimali yüksektir. Bununla birlikte, bu dönemde şehrin kayda değer bir nüfus büyüklüğüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Timur istilasından aşağı yukarı yarım yüzyıl sonra ise, şehrin nüfusunun ancak 2000–2500 civarında olduğunu tahrir kayıtları gösteriyor (BOA TD2).

1243'de Anadolu Selçuklularının Köseadağ'da Moğollara yenilmesi neticesinde, Anadolu yeni bir döneme girmiştir. Cahen'e göre 1243'den önce Anadolu, tüccarlar için ticaret yapılacak bir yerken, bu tarihten sonra sadece bir transit yolu olmaya başlamıştır (2002: 301). Bu dönemde, Ayas/Yumurtalık limanından Anadolu'ya gelen mallar, Kayseri, Sivas, Erzincan yoluyla Erzurum'a ulaşıyordu. Sivas'ın rolü eskiye oranla küçülmüş olmakla birlikte, şehir önemini korumaya devam etmişti. Zira Sivas hâlâ, Kefe'den Samsun ve Sinop'a gelen tüccarlar ile Tebriz'den İstanbul'a gitmek için yola çıkan tüccarların buluşma noktasıydı (Cahen 2002: 301–302; Köprülü 2003: 83).

Köseadağ Savaşı'ndan sonra, Sivas'ın içinde yer aldığı ve Danişmentli sahası olarak anılan bölgenin, Moğol yağmalarına ve ağır vergi yüküne maruz kalması, bu bölgedeki şehirlerin refah ve iktisadî gücünü kaybetmesine yol açmıştır (Akdağ 1999: 79). Ancak ekonomik gerilemenin birdenbire olmadığı da göz önüne alınmalıdır. Ekonomik çöküşün yavaş yavaş gerçekleştiğini, Sivas gibi şehirlerin siyasî ve ticarî birer merkez olmayı sürdürdüklerini gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Meselâ, 1336'da Rûm'un gelirlerinin 1/3 ünden fazlasının Konya ve Sivas'a ait olduğu bilinmektedir (Gordlevski 1988: 75). Ayrıca Sivas, Moğol istilası döneminde, Moğol valilerinin merkez olarak kullandıkları şehirlerden biriydi (Köprülü 2003: 83). Şehir Moğollardan sonra, Eratna ve Kadı Burhaneddin devletleri zamanında da siyasî bir merkez olmaya devam etmiştir.

Sivas'ın Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girdikten sonra, ticaret yolları üzerinde yer alması sebebiyle, Köseadağ Savaşına kadar, nüfus ve zenginlik açısından sürekli bir büyüme gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu savaştan sonra da, ticarî ve siyasî önemini uzun süre koruyan şehir, Moğollara ödenen yüklü vergiler nedeniyle yavaş yavaş zenginliğini kaybetmeye başlamış olmalıdır.

13 asrın ilk yarısında Anadolu'nun siyasî ve iktisadî merkezleri, Antalya-Akşehir-Sinop hattının doğusunda yer alırken, bu üstünlüğün, 14. asrın son yarısında Bursa çevrelerine ve Ege yöresine geçmiş olması (Akdağ 1999: 100), Sivas'ın da içinde bulunduğu bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısını olumsuz yönde etkilemiştir.

Osmanlı öncesinde, şehirde en büyük yatırımların Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yapıldığı bazıları günümüze kadar ulaşan eserlerden de anlaşılmaktadır; Gök Medrese, Dârüşşifa, Çifte Minareli Medrese, Buruciye Medresesi ve Dâurrâha bu dönemde yapılmış, kalıntıları günümüze kadar ulaşmış eserlerdir. Ayrıca Selçuklulardan kalan

bazı vakfiyelerden de bilgi edinmek mümkündür¹². Örneğin Darüşşifa'nın 1220 yılında yazılmış olan vakfiyesinden şehirde Bezzazlar, Terziler ve Kavaflar çarşıları'nda toplam 78 dükkânın, hayvan pazarının, bir cami ve bir mescidin varlığı anlaşılmaktadır (Bayat 1991: 12–13).

1280 tarihli Sivas Gök Medrese vakfiyesinde ise, 10 mahalle, 9 medrese, 2 Pazar, 12 çarşı, 6 han, bir sultan hankâhı, 1 çifte hamam, 4 çeşme, 5 mescit ve 38 vakıf adı geçmektedir. Vakfiyeye göre toplam 84 dükkân vakfedilmiştir ve bu dükkânların bazılarında icra edilen meslekler, bakkallık, kassarlık, attarlık, aşçılık, demircilik, bıçakçılık, kasaplık, ekmekçilik, tabgahlık(?), odunculuk, kürkçülüktür. Ayrıca şehirde bulunan 2 değirmen ve bir masara (yağhane) da vakfedilenler arasındadır (Bayram-Karabacak 1981: 54–59). Yine vakfiyeden Gök Medrese bünyesinde bir kütüphane olduğu ve buraya bir kütüphaneci tahsis edildiği de anlaşılmaktadır.

Selçuklu dönemi Sivas'ı, bir dış surla çevrelenmiş, iki iç kalesi, büyük bir çarşısı olan ve Müslüman, Ermeni ve Rûmlardan, belki çok az miktarda da Yahudi ve Frenklerden oluşan kozmopolit bir nüfus yapısına ve canlı bir ekonomik ve sosyal hayata sahip büyük bir şehirdi. Sivas'ın bu özelliklerini 14. yüzyılın sonuna kadar yavaş yavaş kaybederek, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 15. yüzyıl başlarında, ancak orta ölçekli olarak tanımlanabilecek bir şehir durumuna düştüğü ileri sürülebilir.

I.5. ERATNA BEYLİĞİ DÖNEMİ

1314 yılında Ebu Said Bahadır Han *ilhan* olunca, Emir Çoban'ı Anadolu'ya yeni vali olarak gönderdi. Emir Çoban aynı yıl geri dönerken yerine oğlu Demirtaş Noyan'ı *nâibi* olarak bırakmıştı. Demirtaş'ın nâibliği 1318 yılında Anadolu valiliğine dönüşmüştür (Demir: 2005: 59). Babası Emir Çoban Bey'in öldürüldüğünü haber alan Demirtaş, Anadolu'da kalmasının tehlikeli olduğunu görmüş ve 1328 yılında Memlûk sultanına sığınarak, kayın biraderi Eratna'yı Anadolu'da yerine vekil olarak bırakmıştır (Uzunçarşılı 1968a: 164).

¹² Ancak vakfiyelerden elde edilen bilgilerin şehrin tamamını yansıtmadığı da hatırdta tutulmalıdır.

Sanskritçe de *Radna*, Moğolcada *Aratna* şeklinde yazılan bu isim Farsçada *Eratna* olarak yazılmakta ve *büyük inci* anlamını taşımaktadır (Uzunçarşılı 1968a: 162–163)¹³. Daha önceleri Moğol sanılan Eratna'nın bilâhare Uygur Türklerinden olduğu anlaşılmıştır (Uzunçarşılı 1968a: 163, 164). Eratna, İlhanlı hükümdarı Ebu Said Han'a itaatlerini bildirmiş, bunun üzerine İlhanlıların son Anadolu valisi olarak atanan Büyük Şeyh Hasan Bey'in mutemedi olmuştu. Ebu Said Han'ın veliaht bırakmadan 1335 yılında ölümü, İlhanlılar arasında büyük çatışmalara yol açmış, daha yüksek mevkiler elde etmeyi uman Büyük Şeyh Hasan Bey İran'a giderken, Emir Eratna'yı yerine vekil olarak bırakmıştır (Uzunçarşılı 1968a: 164–165).

Büyük Şeyh Hasan'ın, Mısır'da öldürülen Demirtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan ile Aladağ'da yaptığı savaşı kaybetmesi, onun Anadolu'daki vekili Eratna'nın durumunu zora sokmuştu. Bu sebeplerle Eratna, Kayseri Kadısı Siracüddin Süleyman vasıtasıyla Memluk Sultanı Melik Nasır'a müracaat etmiş ve 1338 yılında onun himayesine girmiş, sultan namına hutbe okutup, sikke kestirmişti. Bu durum 1340 yılına kadar sürmüştür. Eratna'nın 1341 yılında Sultan unvanı ile kendi adına sikke kestirmiş olmasına rağmen, tam olarak 1343 yılında bağımsız olduğu tahmin edilmektedir (Sevim-Yücel 1989: 346).

Amasya, Tokat, Çorum, Develi Karahisar, Ankara, Zile, Canik, Ürgüp, Niğde, Aksaray, Erzincan, Doğu Karahisar ve bunlara yakın kasaba ve nahiyeler Eratna Devleti sınırları içinde idi. Emir Eratna'nın 1338 yılında Sivas'ı idaresi altına aldığı görülüyor. Eratna'nın Sivas'ı kimden aldığı konusunda açık bir bilgi olmamakla beraber büyük bir ihtimalle Çobanların valisinden almış olabileceği tahmin ediliyor (Yücel 1991: 10).

Sivas devlet merkeziyken, 1343'de hükümet merkezinin Kayseri'ye taşınması üzerine vilayet durumuna inmiştir. Eratna Kayseri'ye taşındığında Sivas'ta oğlu Şeyh Hasan'ı vali olarak bırakmıştı. Şeyh Hasan 1347 yılında ki ölümüne kadar Sivas valisi olarak kaldı. 1347 yılından 1352 yılına kadar Sivas'ta kimin valilik yaptığı tespit edilememiştir (Demir 2005: 66–67).

Alâeddin Eratna 1352 senesinde vefat edince Kayseri'de gömüldü. Onun zamanında devlet merkezinin hem Sivas hem Kayseri olduğu görülüyor (Sevim-Yücel 1989: 351–352).

¹³Bu çalışmada "Eratna" kullanımı tercih edilmiştir. Eratna adıyla ilgili en ayrıntılı bilgi için şu çalışmaya bakılabilir: Göde 1994: 18–24

Eratna'nın ölümünden sonra yerine genç yaştaki oğlu Gıyaseddin Mehmed geçmiş, ancak devlet fiilen vezir Hoca Ali Şah tarafından idare edilmiştir.

Gıyaseddin Mehmed'in hükümdarlığında Kayseri'nin Eratna Devleti'nin merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Zira vezir Hoca Ali Şah 1364 yılında isyan ederek Kayseri üzerine yürümüştü. Mehmed Bey, bu isyanı Memluk Sultanı Melik Eşref Şaban'ın yardımıyla bastırılmış ve Hoca Ali Şah'ı öldürtmüştü. Bunun üzerine devletin ileri gelenleri aralarında ittifak yaparak Gıyaseddin Mehmed'i, Kayseri'de 1365 yılında öldürtmüş ve yerine küçük yaştaki oğlu Alâeddin Ali Bey'i geçirmişlerdir. Ülke devlet adamları arasında paylaştırılmış, Sivas, Ali Şah'ın oğlu Hacı İbrahim'e verilmiştir. Mehmed Beyin kabri Kayseri'de babasının yanındadır (Uzunçarşılı 2003: 157–158).

1375 yılında Karamanoğulları Kayseri'yi işgal edince Ali Bey Sivas'a kaçtı. Bu bilgi, Ali Beyin devlet merkezini Kayseri'ye taşıdığını gösteriyor. O sırada Sivas'ta Hoca Ali Şah'ın oğlu Emir Hacı İbrahim bulunmaktaydı. Bu esnada Kayseri Kadısı olan Burhaneddin Ahmed, Kayseri Emiri olmak şartıyla, Kayseri'yi Karamanoğullarından kurtarmayı teklif etmiş, ancak Kadı Burhaneddin'in Kayseri'yi ele geçirmeyi planladığını düşünen Ali Bey, bu isteği kabul etmeyerek kendisini hapsedtirmişti. Ali Bey'e karşı Burhaneddin'i destekleyen Sivas Emiri Hacı İbrahim, Ali Bey'i hapsedtirerek Burhaneddin Ahmed'i hapisten çıkarttı. Ali Bey'in yandaşı olan Barımbay Tatarları, onu kurtarmak için Hacı İbrahim ile çarpışmışlar ve Hacı İbrahim bu çarpışmada ölmüştür. Bu durum Sivas'ta ayaklanma ve karışıklık çıkmasına yol açmıştı. Ali Bey, Kadı Burhaneddin Ahmed'in yardımıyla hapisten çıkarıldı ve tekrar hükümdar koltuğuna oturarak, 1378'de Kadı Burhaneddin Ahmed'i vezir olarak atadı. 1380 yılında göçebe Moğol beyleri Sivas'a gelerek Eratna hükümdarı Ali Bey'e bağlılıklarını bildirdiler (Yücel-Sevim 1989: 425) Ali Bey aynı yıl vefat etmiş ve Kayseri'de gömülmüştür. Onun yerine yedi yaşındaki oğlu II. Mehmed hükümdar olmuş ve Şarkî-Karahisar Emiri Kılıçarslan onun nâibi olarak atanmıştı. Kılıçarslan ile vezir Burhaneddin Ahmed arasındaki anlaşmazlık sonucunda, Kılıçarslan, Burhaneddin Ahmed'i öldürtmeyi plânlamış, ancak erken davranan Burhaneddin Ahmed onu ve amcası Keyhüsrev'i öldürmüştür. Bu olayın ardından Burhaneddin Ahmed hükümdar nâibi olarak atandı (Uzunçarşılı 2003: 158–160).

I.6. KADI BURHANEDDİN DEVLETİ DÖNEMİ

Hükümdar nâibi olan Kadı Burhaneddin Ahmed, küçük hükümdarı bertaraf ederek, 1381 yılında Sivas'ta adına hutbe okutturup sikke kestirdi (Uzunçarşılı 1968b: 199). 18 yıl hükümdarlık yapan Kadı Burhaneddin bu süre içerisinde, Amasya Emiri Hacı Şadgeldi, onun ölümünden sonra emir olan oğlu Ahmed, Tokat Emiri Şeyh Necib, Karamanoğlu Alâeddin, Erzincan hâkimi Mutahharten ve kendisine muhalefet eden Eratna akrabaları ile uğraşmak zorunda kalmıştır (Uzunçarşılı 2003: 163).

Bu arada, Kadı Burhaneddin Memluklara düşmanca davranışlar sergilemiş ve 1388 yılında Memlukların Malatya Nâibi Mintaş ayaklandığında onu destekleyerek Malatya'yı ele geçirmeye çalışmıştır. Bunun üzerine, Memluklar Halep valisi Emir Yelboğa komutasındaki bir orduyu Sivas üzerine gönderdiler. Yelboğa şehri 40 gün kadar kuşatmış, ancak Kadı Burhaneddin'in savunması karşısında başarılı olamayarak kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır (Uzunçarşılı 1992: 99–100).

Kadı Burhaneddin 1398 yılında Akkoyunlu reisi Kara Yülük Osman Bey tarafından öldürüldü. Türbesi Sivas'tadır. Sivas ileri gelenleri ve beyleri Kadı'nın oğlu, Kayseri valisi olan 14 yaşındaki Alâeddin Ali'yi hükümdar ilan ettiler (Uzunçarşılı 1968b: 236). Bundan sonra Kara Yülük Osman Bey Sivas'ı kuşatmış, Moğollardan yardım isteyen Sivaslılar Kara Yülük Osman'ı yenerek kuşatmayı kaldırmışlardı. Bu esnada Timur'un Anadolu'ya gelme tehlikesi baş gösterdi. Sivas halkı durumu değerlendirmiş; bir kısmı şehrin Karaman-oğluna, bir kısmı Mısır hükümetine, bir kısmı da Osman-oğullarına verilmesini uygun görmüşlerdi. Sonunda Sivas'ın Osman-oğullarına verilmesi kararlaştırıldı. Bu kararın alınmasında Bayezid'in Amasya taraflarını ele geçirmesi de etkili olmuştur. 1398 yılında Yıldırım Bayezid bizzat¹⁴ Sivas'a gelerek şehri teslim almış ve büyük şehzadesi Emir Süleyman'a vermiştir (Uzunçarşılı 2003: 164–165, 167).¹⁵

Sivas'ın Alâeddin Eratna döneminde bir istikrara kavuştuğu düşünülebilirse de, ondan sonra ve Kadı Burhaneddin devirlerinde sürüp giden iktidar mücadelelerine ve komşu beyliklerin saldırılarına sahne olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte merkezi Sivas

¹⁴Döneme bizzat tanıklık eden Schiltberger, Bayezid'in oğlunu yirmi bin atlı ve 4 bin yaya askerle beraber teslim almak üzere Sivas'a gönderdiğini yazmaktadır (1995: 58).

¹⁵Kadı Burhaneddin ve devleti hakkındaki en geniş kapsamlı çalışma için bkz... Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, TTK Yayınları, 1991

olan Kadı Burhaneddin Devleti'nin bölgenin en güçlü devletlerinden olduğu ileri sürülmektedir.

Ancak gerek devletin kısa ömürlü olması gerekse Kadı'nın içinde bulunduğu sürekli iktidar mücadelesi ve komşu beyliklerin sürekli tehdit oluşturmaları, şehirde önemli bir yatırımın yapılmasına engel olmuş görünmektedir. Bununla birlikte Kadı Burhaneddin'in ticareti korumaya ve canlandırmaya yönelik bazı girişimleri olduğu bilinmektedir. Beylikler döneminden günümüze kalan yapılar genellikle zâviye ya da türbelerdir. Güdük Minare, Şeyh Çoban Zâviyesi, Ahi Emir Ahmed Zâviyesi bunlar arasındadır.

Kadı Burhaneddin'in ölümünden sonra şehrin maruz kaldığı Timur istilâ ve yağması ve ardından yaşanan siyasî istikrarsızlık dönemi, şehrin ekonomik ve sosyal yapısının büyük oranda yıkıma uğramasına yol açmış son darbelerdir.

1.7. OSMANLI DÖNEMİ

Sivas'taki ilk Osmanlı hâkimiyeti kısa sürmüştür. 1400 yılında Anadolu'ya gelen Timur Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey ile Erzincan Emiri Mutahharten'in kışkırtmasıyla Sivas üzerine yürüyerek şehri kuşatmıştı. Sivas valisi Süleyman Çelebi, bir süre önce Sivas'tan ayrılmış ve yerine Malkoçoğlu Mustafa Bey'i bırakmıştı. Timur'un kuşatmasına kentte bulunan az sayıdaki Osmanlı askeri 18 gün dayanabildi. Daha fazla direnmenin bir yarar sağlamayacağını anlayan Malkoçoğlu Mustafa Bey, kimsenin canına dokunulmaması şartıyla Sivas'ı Timur'a teslim etti. Ancak Timur sözünü tutmamış, 4000 muhafızı diri diri gömdürmüş ve halkı kılıçtan geçirtmiştir. Ayrıca şehir yağma edilmiş, surlar yıkılmıştır.¹⁶ Moğol istilasından evvel pek mamur bir şehir olan Sivas, Timur'un ele geçirdiği Anadolu şehirleri içinde en fazla zarara uğrayan kent olarak tarihe geçmiştir (Uzunçarşılı 1988: 303). 1402 yılında Timur'a karşı yaptığı Ankara Savaşı'nda yenilen Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında taht kavgası çıkmış ve Osmanlı Devleti fetret dönemine girmişti. Bu yıllarda Kadı Burhaneddin'in damadı olduğu sanılan Mezid Bey adında biri, bir ara Sivas'ı ele geçirdi (Uzunçarşılı 1968b: 238). Mezid Bey'in hâkimiyet süresi ve şehrin tekrar Osmanlı Devleti'ne ne zaman intikal ettiği tam olarak bilinmiyor. Ancak Sivas'ın 1418 yılında Osmanlı Devleti sınırları

¹⁶Schiltberger'e göre Timur Sivas'ı kuşattığında şehirde 5 bin asker vardı ve bunlar Timur tarafından diri diri gömülmüştü (1995: 64–65).

içinde yer aldığını biliyoruz. Nitekim 1413 yılında Osmanlı tahtına tek başına oturan Çelebi Mehmed'in, 1418 yılında Sivas kale surlarını onartmış olması bunu göstermektedir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 163–164).

Sivas, 15. yüzyıl ortalarına kadar şehzadelerin oturduğu sancak merkezlerinden biri olacaktır. Şehir, Bizans ve Anadolu Selçukluları dönemlerinde olduğu gibi, Osmanlı döneminde de doğu seferlerinde orduların toplanma ve konaklama noktası olmaya devam etmiştir.

15. yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Osmanlı topraklarına yönelmesi ve Osmanlı-Akkoyunlu mücadelesinin başlaması, iki devlet arasında sınır teşkil eden Sivas'ı da etkilemiştir (Demirel 1998: 9). 1472'de Yusufça Mirza komutasında bir Akkoyunlu ordusu Sivas'ı yağmalamıştır (Darkot 1988: 573). Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la savaşmak üzere Fatih Sultan Mehmed komutasında sefere çıkan Osmanlı ordusu, Sivas'tan geçerek harp sahasına ulaşmış (Uzunçarşılı 1983: 98); 1473 Otlukbeli savaşından sonra Sivas doğudan gelecek tehlikelerden hemen hemen katî olarak kurtulmuştur (Darkot 1988: 573).

16. yüzyıl, Sivas bölgesi için, iç karışıklıkların yaşandığı bir dönem olarak dikkat çekiyor. II. Bayezid döneminde çıkan Şah Kulu isyanı, Antalya'dan Sivas'a kadar olan bölgeyi etkileyerek, 50 bin kişinin ölümüne ve büyük bir tahribata sebep olmuştur (Demirel 1998: 10; Savaş 2002: 918).

16. yüzyılda, Safevîlerin propaganda faaliyetlerinin yoğun olduğu bölgelerden biri de, bu devletin sınırında olan Sivas'tı. İran'dan Çorum, Kastamonu ve Sivas bölgelerine Safevî propagandacılar geliyor ve bunlar "Şahı seven şimdi malum olur" diyerek bölge halkını isyana teşvik ediyorlardı. Safevî propagandacıların Sivas eyaleti dâhilinde faaliyetlerini sürdürebilecek müsait bir ortam bulmalarında, bölgede sık görülen gayri-Sünnî tarikatlara mensup zâviyelerin varlığının etkili olduğu ileri sürülmektedir (Savaş 1992: 20–21).

Yavuz Sultan Selim, Safevî meselesini çözmek için 20 Mart 1514'te Edirne'den yola çıktı. 20 bin kişilik bir öncü kuvveti de 27 Mayıs'ta Akşehir'den Sivas'a gönderdi. 2 Temmuz da Sivas'ta ordu yoklaması yapıldı. 23 Ağustos 1514'te Çaldıran savaşını

kazanan Yavuz, 1515'te Kemah kalesini almış ve buradan Sivas'a gelmiştir (Demirel 1998: 10–11).

1526 yılında Kanunî Sultan Süleyman Macaristan seferlerinin ilkinin yaparken, Bozok Türkmenleri arasında başlayan isyan, Sivas, Yeşilırmak çevresi, Maraş, Adana, Tarsus ve İçel bölgelerine yayıldı. Yozgat-Sivas-Tokat yöresindeki isyancılar, üzerlerine gönderilen gerçek bir ordu çapındaki hükümet güçlerini bir kaç yerde bozguna uğrattılar. Güçlkle bastırılan bu isyanın sebebi, Yavuz Selim'in Mısır seferi sırasında bazı tımarlı sipahilerin ellerindeki dirlikleri geri alması ve Kanunî'nin tahta çıktığı yıl yaptırdığı tahrirde vergilerin artırılması idi. Bu durum halkta genel bir hoşnutsuzluk yaratmıştı (Akdağ 1995: 14–15, 118–119; Uzunçarşılı 1983: 345–346).

Kanunî Sultan Süleyman, ilk İrakeyn seferi sırasında, 1534'te İstanbul'dan Sivas'a gelerek burada dört gün konaklamıştı. İkinci seferin dönüşünde ise, 1548'de Sivas'a gelmişti. Ayrıca 1553 Nahcivan seferi dönüşünde de Sivas'ta bir gece konaklamıştı (Demirel 1998: 11).

Kanunî'nin şehzadeleri Bayezid ve Selim arasındaki rekabet sebebiyle, Kanunî Kütahya valisi olan Bayezid'i Amasya'ya, Saruhan valisi olan Selim'i de Kütahya'ya nakletti. Ancak Amasya'ya hareket eden Bayezid, Sivas'ı Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa'nın elinden alarak, Selim üzerine yürüdü. Konya ovasında meydana gelen savaşta Bayezid yenilerek Amasya'ya çekildi. Bundan sonra, babasının tepkisinden çekinen Bayezid dört oğluyla birlikte İran'a sığındı. Ancak bir süre sonra İran Şahı Tahmasb, Kanunî'nin gönderdiği Osmanlı heyetine şehzade ve oğullarını teslim etti. Derhal öldürülen Bayezid ve oğulları, Sivas'ta gömüldüler (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 198–199).

16. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da görülmeye başlayan Celalî isyanları Sivas'ın da içinde bulunduğu bölgeye büyük zararlar vermiştir. Meselâ uzun bir şekavet hayatı süren ve büyük bir askerî güce sahip olan Celalî başbuğu Kızıroğlu Mustafa, Malatya-Sivas yöresinde soygunlar yapmıştı (Akdağ 1995: 317).

Ünlü Celali elebaşlarından Karayazıcı ise uzun yıllar Sivas ve yöresini haraca bağlamıştır. Bu sorunun halli için, Bağdat valisi Sokulluzade Hasan Paşa ve Halep eski valisi Hacı İbrahim Paşa, Karayazıcı üzerine gönderilmiştir. Karayazıcı kuvvetleri 1601

yılında bozguna uğramış ve isyancılardan 20.000'i öldürülmüştür. Sivas'a çekilen Karayazıcı burada da tutunamayınca Canik dağlarına kaçmış ve orada ölmüştür (Akdağ 1963b: 200). Onun yerine geçen Deli Hasan önce Tokat'ı ele geçirmiş, sonra da 30.000'den fazla olduğu tahmin edilen kuvvetleri ile Sivas taraflarını baştanbaşa yağmalamıştır. Bununla beraber buralardaki şehirlerin ve kasabaların başına gelen felaketin derecesi bilinmemektedir (Akdağ 1963b: 211).

Sivas Osmanlı döneminde, Selçuklu hâkimiyeti altındaki parlak günlerine ulaşamasa da, Eyalet-i Rûm'un merkezi olarak önemini bir ölçüde de olsa korumaya devam etmiştir.

1.7.1. Sivas'ın Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri

Sivas Osmanlı topraklarına dâhil olduğu ilk zamanlarda sancak konumundaydı. 1413 yılında Amasya, Tokat ve Sivas'tan oluşan bölgede, Amasya merkez olmak üzere Rûm Beylerbeyliği kuruldu.

Rûm kelimesi, memleket, bölge anlamında kullanılmakta olup, Roma İmparatorluğu hakimiyetinde bazen bütün Anadolu'yu içine alan coğrafi bölgeyi, 15 ve 16. asırlarda ise daha küçük ve sınırlı bir bölgeyi anlatmak için kullanılmaktaydı. Osmanlılar zamanında da Rûm kelimesi coğrafi bir terim olarak Anadolu'nun geniş bir kısmını İklîm-i Rûm, memleket-i Rûm gibi ifade etmekteydi. Bundan dolayı Rûm Vilayeti'nin çekirdeği ve esaslı olan Tokat, Sivas ve Amasya bölgesini ayıran bir tabirle bu bölge Rûmiye-i Suğrâ adı ile anılmıştır. Bölge idarî bir teşkilat olarak kurulunca da Vilâyet-i Rûmiye-i Suğrâ olarak isimlendirilmiştir (Gökbilgin 1965: 51; Şimşirgil 1990: 289).

1414 yılında Amasya'nın şehzade sancağı, Tokat'ın ise beylerbeyilik merkezi (Paşa Sancağı) olduğu görülmektedir. Tokat'ın 1485 tarihinde hala beylerbeyilik merkezi olduğu sanılmaktadır. 1513 yılına gelindiğinde ise beylerbeyilik merkezinin tekrar Amasya'da bulunduğu görülmektedir (Şimşirgil 1990: 290–291).

1530 tarihinde hazırlanan bir icmal defterine göre, Beylerbeyilik merkezi artık Sivas'tır. Bu defterde, Sivas için "Paşa Sancağıdır" şerhi konulmuştur (BOA TD387: 491). Bu

deFTER 1519 yılında yapılan tahririn icmalî olarak hazırlanmıştır. Ancak Sivas'ın tam olarak ne zaman Paşa sancağı olduğu bilinmemektedir. Rûm Beylerbeyilik merkezinin Sivas'a nakledilmesinde Tokat bölgesindeki sosyal ve ekonomik dengesizlikler ile zaman zaman baş gösteren Şî isyanları etkili olmuştur (Şimşirgil 1990: 292).

Amasya, Tokat, Sivas'tan oluşan Rûm Vilayeti'ne, II. Murat'ın saltanatının sonlarına doğru Canik, Çorum ve Karahisar-ı Şarkî bölgeleri de dâhil olmuştur. Bu bölge 16. yüzyıl tahrirlerinde "Vilayet-i Rûm-ı Kadim" olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra Vilayet-i Rûm'a Trabzon, Malatya, Kemah, Bayburt ve Divriği de dâhil edilmiştir. Sonradan eyalete katılan bu bölgeler "Vilayet-i Rûm-ı Hadîs" olarak isimlendirilmiştir (Şimşirgil 1990: 292). Bu idarî taksimat hemen hemen 16. asır boyunca devam etmiştir. Ancak Trabzon ve Malatya gibi birbirinden çok uzak yerlerin aynı eyalet içinde yer almalarının pek çok sıkıntıya sebep olması sebebiyle, bu sancaklar sonraki yıllarda Eyalet-i Rûm'dan ayrılarak, başka biçimlerde idarî taksimat altına alınmışlardır (Gökbilgin 1965: 51–52).

Rûm Eyaletinin, 16. yüzyılda oluşan ve Sivas, Amasya, Çorum, Bozok, Divriği, Canik ve Arapkir sancaklarını kapsayan idarî yapısı bazı küçük değişikliklerle birlikte 19. yüzyıl ortalarına kadar sürmüştür (Baykara 1988: 100, 117). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sivas Eyaleti, Amasya maa Çorum, Sivas, Divriği ve Yeni-il'den oluşuyordu. 1864–1867 yılları arasında yapılan yeni düzenlemeler sonucunda Sivas Vilayeti, Sivas, Amasya ve Karahisar-ı Şarkî olmak üzere 3 sancaktan oluşmaktaydı. 20. yüzyılın başında ise bu sancaklara Tokat da eklenmiş ve cumhuriyet dönemine kadar Sivas'ın bu idarî yapısı sürmüştür (Baykara 1988: 129, 134, 138). Sivas Vilayeti 1926 sonlarına kadar Sivas, Koçhisar, Yıldızeli, Darende ve Kangal, Aziziye, Şarkışla, Divriği, Gürün, Zara kazalarından ibaret kalmış, sonradan Aziziye Kayseri'ye bağlanmıştır.

Rûm vilayetinin askeri statüsü şu şekilde özetlenebilir: Beylerbeyi idaresinde bulunan sancaklar için birer mirliva, her sancakta müteaddit serasker ve yine askerî bir şahsiyet olan zaim, bunlara bağlı erbab-ı tımar, kalelerde ise dizdar, kethüda ve mustahfızlar askerî kadroyu teşkil ediyordu. Sivas ve Trabzon gibi önemli yerlerin sancak beyinden başka seraskeri de mevcuttu (Gökbilgin 1965: 54–55).

II. BÖLÜM

ŞEHRİN FİZİKÎ GÖRÜNÜŞÜ

II.1. ŞEHRİN FİZİKÎ GÖRÜNÜŞÜNÜ OLUŞTURAN UNSURLAR

II.1.1. Askerî ve İdarî Unsurlar

II.1.1.1. Sivas Suru ve Kaleleri

Kanunî Sultan Süleyman'ın I. İrakeyn seferi sırasında, 1534'de Sivas'a gelen Matrakçı'nın çizmiş olduğu minyatürde, Sivas'ta, bütün şehri çevreleyen bir sur ile iki iç kale görülüyor (Yurdaydın 1976: 10, 73). Yine, 1610 yılında Sivas'tan geçen Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi'nden şehrin iki hisarı ve kalesi (dış sur) olduğunu öğreniyoruz (Andreasyan 1999: 146). 1648¹⁷ yılında Sivas'a gelen Evliya Çelebi ise, şehrin dış sur ve iki iç kalesini ayrıntılı olarak tasvir ediyor (Danışman 1970: 88–89). Onun zamanında, dış surun yer yer harap olduğu anlaşıyor.

Dış sura ait harabeler, 19. yüzyılın ilk yarısında artık yok olmuşlardı¹⁸; Aşağı Kale/Paşa Kalesi olarak isimlendirilen kalenin harabeleri de 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra tamamen yok olmaya yüz tutmuş olmalı. Zira 20. yüzyıl başında Paşa Kalesi'nden

¹⁷Evliya Çelebi'nin Elbistan'dan Sivas'a seyahatini inceleyen Nevzat Gözaydın'a göre Çelebi, 1650'de Sivas'a gelmiştir (1974).

¹⁸1839'da şehre geldiği tahmin edilen Ainsworth, sur kalıntılarının artık görünmediğini ancak iki kalenin harabelerinin olduğunu yazıyor (Mahiroğulları 2001: 82).

geriye sadece bir sütun parçası kalmıştı. Yukarı Kale'nin ise duvar yüzleri, 20. yüzyıl başına kadar gelebilmişti (Berchem-Edhem 2001: 184)¹⁹.

Sivas hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde, sur ve kalelere ait bilgilerin büyük oranda Evliya Çelebi'ye dayandığı görülüyor. Bu sebeple Çelebi'nin tasvirine kısaca yer vermek faydalı olacaktır.

Çelebi'nin anlatımına göre; Çevresi 10500 adım olan şehir suru haraptı. Üzerinde yer yer burç ve kuleleri olduğu görülen surun; batı tarafında Kayseri kapısı²⁰, doğuda Palaş kapısı, yine doğuda Tokmak kapısı, kuzeyde Can-Cun kapısı ve Yıldız tarafında Sülpür kapısı olmak üzere, 5 kapısı vardı. Ancak sur harap olduğu için kapıya ihtiyacı yoktu. Şehir surunun içinde yer alan iki kale, birbirinden bir ok menzili kadar uzaktı. Şehrin Güney tarafında bulunan Yukarı Kale, Çelebi Sultan Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Dört köşe, hendeksiz, yalın kat bir yapı olan ve toprak bir tepe üzerinde kurulan kalede iki kapı vardı; işlek kapısı kible (güney) tarafına, aşağı şehre; daima kapalı tutulan diğer kapısı ise doğuya açılıyordu. Bu kalenin içinde 200 nefer ev, bir cami, erzak ambarları, su sarnıçları, cephanelik, 40 kadar hurda top bulunuyordu ve bu kale, paşa kapısından yüksekti. Şehrin ileri gelenleri Celâlî ve Cemâlî korkusundan bütün kıymetli mallarını Yukarı Kale'ye koyuyorlardı. Kale yüksek yerde olduğundan çıkması zordu. İç kale yani Paşa Hisarı'nı ise Timur harap etmeden önce, 586 tarihinde Sultan Alâeddin Keykubat tamir ettirmişti. İki kat taş ile yapılan kalenin çevre uzunluğu 1500 adımdı. 20 kulesi ve 600 duvar dişi olan kalenin etrafını kuşatan alçak bir hendek vardı. Duvar yüksekliği 27 zirâ' kadardı. Bu kelenin de iki kapısı vardı; biri kuzeye dağ yolu tarafına, şehzadelerin mezarlığına çıkardı; iki kat demir kanatlıydı, iç yüzünde Ağa dizdarı ve bekçiler otururdu. Diğer kapısı kible tarafındaydı ve aşağı şehre açılırdı. Paşa sarayı bu kalede bulunduğu için Aşağı Kale Yukarı Kale'den daha güzeldi. Sivas'ta paşaların iç kalede oturması kanun gereği idi. Paşa isyan ederse, Yukarı Kale topları Paşa Kalesi'ni harap

¹⁹Değişik tarihlerde Anadolu'yu gören yabancıların seyahatnâmelerinin Sivas kısımları bir kitap halinde toplanmıştır. Bu derlemeye göre (Mahiroğulları 2001); 1807'de şehre gelen Dupre, biri şehrin batısında diğeri tepe üzerinde iki kale görmüştür (51); 1838 de Sivas'ta bulunan Moltke de, iki kale olduğundan söz ediyor (70); Yine 1838'de şehre gelen Eugene Bore, iki kalenin isimlerinin Yüksek Kale ve İç Kale olduğunu yazıyor (73); 1851'de şehirde bulunduğu tahmin edilen Mordtmann, biri merkezde, diğeri tepe üzerinde olmak üzere iki kale görmüş (88); 1876 da şehre gelen Burnaby, şehrin merkezindeki tepede yıkık bir kale olduğunu yazıyor (103); 1902'de Sivas'a geldikleri tahmin edilen Cumont kardeşlerin ise, anlatımlarından Yukarı kale olduğu anlaşılan bir kalenin kalıntılarına rastladıkları görülüyor (166).

²⁰Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin Topkapı Sarayı Bağdat 305 numarada kayıtlı el yazmasından transkripsiyonunu yapan Seyit Ali Karaman ve Yücel Dağlı'nın çalışmalarında Kayseri kapısının şarkta olduğu yazılmıştır. Ancak Seyahatnâme'nin hem Osmanlıca baskısında hem de burada alıntı yapılan çevirisinde kapının batıda olduğu yazmaktadır. Zaten Kayseri, Sivas'ın batısında kaldığı için doğru yönün batı olması gerekmektedir. Karşılaştırmak için bkz. Karaman-Dağlı 1999: 122; Cevdet H. 1314: 199; Danışman 1970: 88

edebilirdi. Bu kalede 300 tane bağırsız-bahçesiz, toprak örtülü evle beraber, bir hamam, bir cami, bir medrese ve on kadar dükkân vardı.

Sivas'ta surun içinde kalan alanda toplam 6060 hane vardı. Bunların 4600'ü aşağı varoş içinde, bağırsız-bahçesiz fakat suyu olan evlerdi. Şehirde bulunan 40 adet mahallenin meşhurları; Ağca yüke, Örtülü pınar, Köhne Civan, Çarşı, Meydan, Oğlan çavuş, Ağa Değirmeni, Berzci tarlası, Baldır pazar, Sık çoban²¹, Kale ardı, Hacı Zâhid, Ulucâmi, Pulurtepe'ydi. Kayseri kapısı mahallesi Ermeni mahallesiydi; burada ayrıca bir Rûm mahallesi de vardı (Danışman 1970: 88–89).

Sivas dış surunun ne zaman inşa edildiğini bilmek, şehrin gelişimini takip edebilmek açısından önem kazanıyor. Ancak, şehrin dış suru ya da kalelerine ait 2 kitabe yazısı ile 2 kitabe'nin günümüze kadar ulaşmış olması, bu konuyu aydınlığa kavuşturmaya yetmiyor. Bu sebeple olsa gerek, modern kaynaklar dış surun inşa edildiği dönem konusunda iki farklı görüş ortaya koyuyorlar. Bir kısım araştırmacı dış surun Bizans dönemine ait olduğunu kabul ederken, bir kısmı da Selçuklu yapısı olduğu görüşündedir. Bu görüşleri ele almadan evvel; ikisi Selçuklu, ikisi ise Osmanlı dönemlerine ait olan kitabe yazılarını aktarmak faydalı olacaktır.

Bugün Sivas şehir müzesinde bulunan ve tarihsiz olduğu halde Selçuklu dönemine ait olduğu anlaşılan kitabede; kalenin, I. Keykubat'ın saltanatı sırasında Bedrettin Yakut tarafından yaptırıldığı yazmaktadır (Berchem-Edhem 2001: 185; Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 131). 1838 yılında şehre gelen Bore, İç Kale'nin ana kapısı üzerinde bir kitabe görmüş ve yazısını kaydetmiştir. Ancak kitabe bugün mevcut değildir. *Sivas-Divriği Corpusu*'nda, Bore'den alıntılanan kitabeye göre, kale, I. Keykubat tarafından 621 (1224) yılında yaptırılmıştır (Berchem-Edhem 2001: 184–185).

Bore, Yukarı Kale'de de bir kitabe görmüş ve yazısını kaydetmiştir. Ancak bu kitabe de günümüze ulaşamamıştır. Yine, *Sivas-Divriği Corpusu*'nda, Bore'den alıntılanan kitabeye göre; Sultan Murad Han oğlu Muhammed zamanında harap kale onarılmıştır (Berchem-Edhem 2001: 185).

²¹ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin çeşitli çevirilerinde "Şayak Çoban" ya da "Sık çoban" olarak okunmuş olan mahalle adının doğrusu kanaatimizce *Şeyh Çoban* olmalıdır. Sivas'a ait bu tez kapsamında incelenen 1454–1572 yılları arasında yapılan tahrirlerde Nefs-i Sivas'ta bir *Şeyh Çoban* Mahallesi olduğu görülmektedir.

Bugün Sivas şehir müzesinde bulunan bir kitabede ise, Sivas surunun Çelebi Mehmed tarafından 821/1418 yılında tamir ettirildiği kaydedilmiştir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 163–164).

Bu kitabelere dayanarak, dış surun da kalelerin de ne zaman inşa edildiğini tespit etmek mümkün görünmüyor. Zira kitabelerin, kalelere mi, dış sura mı ait olduğu konusu tam olarak bilinmiyor. Daha önce de belirtildiği gibi, bu sebeple olsa gerek, Modern kaynaklarda hemen hemen benzer bilgiler zikredilirken, yorumların farklı olduğu görülüyor.

Uzunçarşılı-Nafiz'in, sur hakkında verdikleri bilgiler şöyledir; Bizans İmparatoru Jüstinianus Sivas şehrinin sur ve kalesini tamir ettirmiştir. Şehir Türklerin eline geçtikten sonra, Sivas, Danişment Gazi tarafından bayındır hale getirilmiştir²². Anadolu Selçuklu Devleti döneminde, 1221'de Sultan I. Alâeddin Keykubat söz konusu suru tamir ettirmiştir. Anadolu'da Timur tehlikesi baş gösterince, Kadı Burhaneddin de suru tahkim ettirmiştir (1992: 19). Osmanlı döneminde ise, Timur'un harap ettiği şehir suru, Sultan Çelebi Mehmed tarafından 1418'de tamir ettirilmiştir (1992: 164).

Uzunçarşılı-Nafiz'in, suru Sultan Alâeddin Keykubat'ın tamir ettirdiğini yazmaları, surun Selçuklu öncesinde yapıldığını kabul ettikleri şeklinde yorumlanabilir.

Halil Edhem *Kayseri Şehri* adlı çalışmasında, Konya ve Sivas'ın eski surları yıkıldığı için, I. Keykubat'ın, bu iki şehrin surunu hemen hemen yeni gibi yaptırdığını yazarken (1982: 72); Berchem ile birlikte hazırladıkları *Sivas-Divriği Corpusu* adlı çalışmada, Sivas surunun yapımına 1221'de başlanıldığını ve emin bir belgenin de surun inşasını Sultan I. Keykubat'a mal ettiğini belirtiyorlar (2001: 182). Ancak yine aynı eserin başka bir yerinde ise “...Şehrin surları ve iç kalesi Alâeddin Keykubat tarafından yapıldı veya onarıldı” ifadesini kullanmaları, bu konuda kesin bir sonuca ulaşamadıklarının göstergesi olsa gerektir (2001: 184).

²²Uzunçarşılı-Nafiz'in bu bilgiyi, Alî'nin *Mirkâtü'l Cihâd* adlı eserine dayanarak aktardıkları ve eserin ilgili kısmını alıntılادıkları görülüyor. Alıntılanan kısımda, Sivas kalesinin gaziler tarafından onarıldığı yazıyor. Fakat yazarlar aynı yerde, 13 numaralı dipnotta, *Danişment-nâme*'nin bir türü olan bu eserin güvenilir bir tarihi kaynak olamayacağını belirterek, kanaatimizce bu bilginin ihtiyatla kullanılması gerektiğine de dikkat çekmek istemişlerdir.

Besim Darkot da surun inşası konusunda kesin bir görüş belirtmiyor; surun inşası, ananeye göre Alâeddin Keykubat'a atfedilmekle birlikte, şehrin harap olmuş ve daha eski surunu, Selçuklu sultanının tamir ettirdiği şeklinde yorumlamak da mümkündür. Darkot'a göre, Seyyah Fontanier'in *Voyages en Orient*'te surların Bizans imparatorluğu devrinde inşa edilmiş olduğunu yazması da, yukarıdaki yorumu desteklemektedir. Ancak Darkot, Jüstinianus'un yaptırdığı surların yerinin, Timur tarafından tahrip edilen surlarinkine tamamıyla tekabül ettiğinin kesin olarak iddia edilemeyeceğini de belirtir (1988: 574–574).

Osman Turan, Sivas sur kitabelerini ve İbni Bibi'yi kaynak göstererek, surların I. Keykubat tarafından 1221'de yaptırıldığını kabul ediyor (1951: 454).

Sivas sur ve kaleleri üzerinde bir araştırma yapan Oğuz Ceylan'ın çalışmasında ulaştığı sonuçlar ise şöyledir: surların bânîsi Bizans İmparatoru Jüstinianus'tur. Şehir Türklerin eline geçtikten sonra ilk defa Danişment Gazi surları tamir ettirmiştir. Daha sonra da, Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat, surları bütünüyle yıkılmış olan Konya ve Sivas'ta, surları hemen hemen yeni gibi yaptırmıştır (1988: 25–27)²³.

Arkeolog Kadri Erdil *Sivas Rehberi* isimli çalışmasında, Sivas Kalesi'nin ilk tamirinin Jüstinianus zamanında, ikinci tamirinin ise H. 464'te Emir Danişmend tarafından yaptırıldığını yazıyor. Yine *Sivas Rehberi*'ne göre, kalenin üçüncü tamiri Alâeddin Keykubat, dördüncü tamiri ise Kadı Burhaneddin tarafından yaptırılmıştır (1953: 25).

Anadolu kaleleri üzerinde yapılan bir çalışmada, kaynak gösterilmeden aynı bilgiler verilmektedir: Sivas'ın sur ve kalesi Bizans imparatoru Jüstinianus tarafından tamir edilmiştir. Şehir Türklerin eline geçtikten sonra Danişment Gazi H. 474–1081 M. yılında surları onartmıştır. Surun üçüncü tamiri ise I. Alâeddin Keykubat tarafından 1221'de yaptırılmıştır. Kadı Burhaneddin Ahmed ise Timur'un Anadolu'da boy göstermesi üzerine Sivas Kalesi'ni tamir ettirmiştir (Sevgen 1959: 308).

11–15. yüzyıllar arasında Anadolu Türk kentlerinin fizikî gelişimini inceleyen Uğur Tanyeli ise, surların Selçuklu dönemi eseri olduğu sonucuna ulaşmıştır (1987: 59–61).

²³ Oğuz Ceylan, sultanın bu kararı için, "... İleriyi gören sultanın, Timur tehlikesine karşı bir önlem almak amacıyla bu surları yeni baştan imar ettirdiği şüphesizdir" ifadesini kullanıyor (1988: 26). Alâeddin Keykubat'ın surları olası Moğol istilasına karşı yenilemiş olması mümkünse de, Timur'un Anadolu'ya geliş tarihi itibarıyla, Keykubat'ın Timur tehlikesini görmesinin mümkün olmadığını belirtmek gerekiyor.

Tanyeli'ne göre, Sivas ve Konya'nın iç kaleleri, Türk öncesi döneme ait yapılardır. Bunlar normal birer kale iken, Selçuklu dönemi'nde şehirlerin gelişmesi sonucu yerleşim alanlarının içinde kalarak iç kale haline gelmişlerdir (1987: 153).

İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre; Alâeddin Keykubat Konya'nın dış kalesini yaptırmadan önce, Konya'nın bir dış kalesi yoktu. Keykubat tarafından yaptırılan ve çevresi 10 bin adım olan dış sur, 1221'de tamamlanmıştı (1964: 136, 146).

Yukarıda bahsi geçen, yazısı Bore tarafından kaydedilen, ancak kendisi bugün mevcut olmayan kitabe, İbni Bibi'nin Sivas ve Konya surları hakkında verdiği bilgiyi destekler mahiyettedir.

İbni Bibi'nin *Selçuknâme*'de bildirdiğine göre, Sultan Alâeddin Konya ve Sivas'ı kuşatacak surlar yaptırmaya karar vermiş ve bu mealde bir fermanı Sivas'ta *emîr-i meclise* gönderilmişti (Gencosman 1941: 99–100).

Sonuç olarak, bir yargıya varmak gerekirse, Evliya Çelebi'nin gördüğü Sivas dış surunun, Selçuklu döneminin eseri olması kuvvetle muhtemeldir. Bizans döneminde de şehri çevreleyen bir dış sur olduğu kabul edilse bile, Darkot'un da belirttiği gibi, bu surun yerinin, Timur tarafından tahrip edilen surunkine tamamıyla tekabül ettiği kesin olarak iddia edilemez. Kaynakların elverdiği ölçüde, şehrin Bizans dönemindeki siyasî, ticarî ve sosyal durumunun incelenerek, bu dönemde barındırdığı nüfusun mümkün olabildiğince tespiti ile Bizans Sivas'ının fizikî büyüklüğünün ortaya konmaya çalışılması, bu konuda daha kesin bir yargıya ulaşmayı sağlayabilir. Ancak şimdilik, şehrin Türk öncesi dönemi hakkında çok az şey bilindiği söylenebilir.

Dış surun konumu ve çevrelediği alanın ne büyüklükte olduğu, şehrin fizikî boyutlarını ve zaman içinde yerleşim alanının sur dışına taşıp-taşmadığını ortaya koymak açısından önemlidir. Şehir üzerine yapılmış az sayıdaki çalışmada, dış surun konumunu belirten bazı tarifler yapılmıştır. M. Fahreddin Başel, surun Topraktepe'nin (Kale Ardı Mahallesi) arkasından doğru bir hat ile istasyonun bulunduğu yere geldiğini, buradan bir hattı münhani (eğri) ile Kayseri ve Tokat kapılarına vardığını, buradan yine doğru bir hat ile Kabak Yazısı'nın altına gelerek bundan sonra "göse derei Müslim ve zimmî" mahallelerini içine alıp, yine doğru bir hat ile Ali Baba semtine uzanarak burada bir müselles teşkil ettikten sonra doğru bir hat ile Kepçeli mevkiine

varıp, buradan Çayır Ağzı Mahallesi'ni içine alarak, Kale Ardı Mahallesi'nde münhani olarak birleştiğini yazıyor (1935: 16). 1937 tarihli Sivas İmar Planı raporuna göre dış sur, Mısmıl ırmağın batısında, Murdar ırmağın güneyinde kalan ve Topraktepe'nin 500 m. güneyinden geçen bir çokgen biçimindedir (Ceylan 1988: 42–43). Kadri Erdil ise, dış surun (Sivas Kalesi), Şifaiye ve Çifte Minare'yi içine alarak, Lise ve Hükümet Konağı'ndan, Taşhan'ın önünden geçerek Pulur Mahallesi'ni çevreleyip, sonra Çayır Ağzı denen yere oradan da Kayseri Kapı'ya dönerek Medreseler civarına vardığını belirtiyor (1953: 26).

Ancak dış surun ırmaklara olan mesafesinin ve çevrelediği alanın büyüklüğünün ne olduğu gibi sorular yanıtlanmamıştır. Modern kaynaklar içinde sadece Tanyeli'nin çalışması, bu konuda dikkate değer sonuçlara ulaşmaktadır. Sivas dış surunun üç tarafının (kuzey, güney ve doğu taraflarının) hendeklerle çevrili olduğu bilinmektedir. Tanyeli'ne göre, 13. yüzyılda surlar Mısmıl ırmağa kadar uzanmamaktadır. Aksi takdirde bu kısma ayrıca bir hendek yapmak gerekmezdi. Bu sebeple kent suru Mısmıl ırmağa göre daha batıdan geçmeli ve bu taraftaki hendek suyunu kısmen Murdar ırmaktan kısmen de Pünzürük (Kale Irmağı) deresinden almalıdır. Kuzey hendeğinin ise Murdar ırmakla Pünzürük deresini birleştirmesi ihtimal dâhilindedir. Doğu hendeğinin sadece Murdar ırmakla bağlantısı kurulurken, güneyde ise yine Murdar ırmak-Pünzürük bağlantısı söz konusudur. Dış surun üç tarafını çevreleyen hendeklerin yeterince güçlü bir engel oluşturmaları sebebiyle, Timur şehre hendeksiz olan batı tarafından lağımlar açarak saldırmıştı. Tanyeli'ne göre, batı tarafının hendeksiz olmasının sebebi, Pünzürük ırmağının surun yakınından geçmesiyle açıklanabilir. Ancak, Timur burada lağımlar açtırabildiğine göre, ırmak hemen surun dibinden de geçmemektedir. Tanyeli, surun güney kısmının Gök Medrese'nin hemen yakınından geçtiğini de ileri sürmektedir. (1987: 61).

Kanaatimizce Tanyeli, üç tarafı hendekle çevrili dış surun batı tarafının hendeksiz olmasını ve doğu tarafının ise Mısmıl ırmağa göre daha batıda bulunması gerektiğini akla en uygun biçimde açıklamaktadır. Bu durumda, Pünzürük deresini sur içinde ve dış surun doğu tarafını da hemen Mısmıl ırmak yanında gösteren Gabriel'in dış sur şemasının ihtiyatla karşılanması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Dış surun çevrelediği alanın büyüklüğünün hesaplanması için, bu konuda yegâne kaynak olan Çelebi'nin vermiş olduğu bilgi kullanılabilir. Çelebinin hesabına göre dış

surun çevre uzunluğu Paşa Kalesi'nin çevre uzunluğunun 7 katıdır²⁴. Gabriel, bir adımın uzunluğunu 60 cm. kabul ederek Paşa Kalesi'nin çevresini 900 m. olarak hesaplamıştır (1934: 139). Tanyeli de Gabriel'in hesabına göre, Paşa Kalesi'nin içinde kalan alanın 4,5 hektar büyüklüğünde olduğunu belirtiyor (1987: 59)²⁵. Paşa Kalesi'nin alanı 4,5 hektar büyüklüğünde kabul edilirse, dış sorun çevrelediği alanın da 31,5 hektar büyüklüğünde olması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Dış sur hakkında mevcut olan tüm bilgiler kullanılarak yapılacak bir harita kadastro çalışması, şehir surunun konumunu ve çevrelediği alanın büyüklüğünü kabaca da olsa belirlemeyi mümkün kılabilir.

Dış sur üzerinde kaç kapı olduğu ve bu kapıların konumlarının tespitine gelince; Sahib Ata Fahrü'd-dîn Ali'nin 1271 yılında inşa ettirdiği Sivas Gök Medrese'sinin 1280 tarihli vakfiyesinde, 5 tane kapı ismi geçmektedir: Kale, Sultan, Tokat, Çarşı ve Kayseri kapıları (Bayram-Karabacak 1981: 35). *Bezm-u Rezm*'de adı geçen kapılar şöyledir: Meydan, Kayseri, Erzincan, Subaşı ve Ahmedek kapıları (Esterâbadî 1990: 202, 330, 332, 333, 255). Timur'un istilas sırasında şehri gören Şerefeddin Yezdî'ye göre şehrin 7 kapısı vardır, birinin adı Irak kapısıdır (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 20; Turan 1951: 454). Matrakçı'nın minyatüründe ise 4 kapı görülüyor. Evliya Çelebinin verdiği 5 sur kapısının ismi yukarıda zikredilmişti. Gabriel'e göre ise şehrin 6 kapısı vardı: doğuda Palash ve Tokmak kapıları, kuzeyde Djan-Djun ve Salpur kapıları ve batıda Kayseri kapısı. Gabriel bir kapının ismini ise tespit edememiştir (1934: 135). Tanyeli, şehrin 13. yüzyıl görünümünü canlandırdığı krokiye 7 kapı yerleştirmiştir: Sultan, Kale, Malatya, Çarşı, Erzincan, Tokat ve Kayseri kapıları²⁶.

Ömer Demirel ise şehir kapılarını şu şekilde konumlandırmış; şehrin batısında Kayseri yolu üzerinde Kayseri kapısı, doğuda, halk arasında Bağdat denilen Palas ve Tokmak (Erzurum) kapıları, kuzeyde Yıldız tarafında Şalpur (Tokat) ve Cancun kapıları yer almaktadır (2000: 11).

²⁴ Çelebi, Paşa Kalesi'nin çevresini 1500, dış sorun çevresini ise 10500 adım olarak ölçmüştü.

²⁵ Ancak Tanyeli, Paşa Kalesi'nin içinde kalan alanın daha büyük olması gerektiğini de belirtmiştir (1987: 59).

²⁶ Belirtilen kapıların mevkileri için Tanyeli'nin *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci* (11–15. yy.) isimli çalışmasında “3.6.2” numaralı Selçuklu dönemi Sivas'ını gösteren krokiye bakılabilir. Krokinin bulunduğu sayfa numaralandırılmamıştır.

Uzunçarşılı-Nafiz Sivas'ta bulundukları sırada bilinen kapı mevkilerini tespit etmişlerdir:

“Kayseri, Erzurum, Bağdat kapı mevkileriyle, Tokmak Kapı, Deli Kapı mahalleleri ve bir de Kale Kapısı mevkii. ... Bir de Tokat şosesinin başlangıcında Tokat kapısı varmış. Bezm-u Rezm, Kadı Burhaneddin Ahmed'e karşı düzenlenen bir suikasttan bahsederken bu kapının adını anmaktadır” (1992: 22).²⁷

“Şimdi Sivas'ta saat kulesinin bulunduğu eski kale eteğinden Kayseri'ye doğru açılan caddenin iki tarafındaki mahalleye Kayseri Kapısı denilmektedir.

Hükümet önünden başlayarak şehrin tam ortasından geçen büyük cadde Kepçeli denilen yerde ikiye ayrılır: Birisi Malatya'ya doğru gider. İşte bu yolun başlangıcına Bağdat Kapısı denir. Kepçeliden batıya doğru ayrılarak Gazi Abdülvahhab türbesinin önünden geçip Koçhisar, Zara kazalarına giden yolun Kepçeli'den itibaren başlayan kısımdaki yere de Erzurum Kapısı denilmektedir.” (1992: 22).

Vakfiyede ve *Bezm-u Rezm*'de adı geçen kapılar, dış sur üzerinde yer alan kapılar olabileceği gibi, bu kapılardan bazılarının, iki iç kalenin kapıları olabileceği de ihtimal dâhilindedir. İç kalelere ait dört kapının da isimlendirilmiş olması ihtimali göz ardı edilmemelidir.

Kapıların konumlarını tespit etmek için surların yapıldığını kabul ettiğimiz Anadolu Selçuklu Devleti zamanının en önemli ticaret yollarını incelemek faydalı olacaktır. Bu dönemde kullanılan ticaret yolları, şehrin kapılarının -en azından önemli bir kısmının- hangi yönde olması gerektiğini de ortaya koyacaktır. Anadolu Selçuklu döneminin en önemli ticaret yolları, Antalya-Alanya'dan başlayıp Konya-Kayseri üzerinden Sivas'a geliyor, burada ikiye ayrılarak bir kolu Tokat-Amasya üzerinden geçerek Sinop'a, diğer kolu Erzincan-Erzurum istikametinden doğuya gidiyordu. Ayrıca bir yol da, Bağdat yönünden gelip Malatya'dan geçerek, Sivas'a geliyor ve buradan yine Tokat-Amasya yoluyla Sinop'a bağlanıyordu. Bu durumda şehirde Kayseri, Tokat, Erzincan-Erzurum ve Malatya yönlerinde birer kapı olması gerektiği ortaya çıkıyor. Şehrin çarsının ise bu kapılara giden yolların buluşma noktasında kurulmuş olduğu muhakkaktır. Bu 4 kapıdan, Kayseri kapısı, hem vakfiyede, hem *Bezm-u Rezm*'de hem de Çelebi'de geçiyor. Bu kapı Kayseri'ye giden yolun başlangıç kısmında bulunuyordu.

Bezm-u Rezm'de adı geçen Meydan Kapısı acaba hangi yöneydi? Tuncer Baykara'ya göre, Selçuklu döneminde pek çok şehirde bir meydan vardı ve Sivas'ta

²⁷Bu kapının ismine, Bezm-u Rezm'in Türkçe çevrisinde tesadüf edilememiştir.

da bir Meydan olduğu kesinlikle bilinmektedir. Meydanlar, şehir surlarının hemen dışında yer alan yeşil alanlardı. Bu sebeple bu alana açılan sur kapısı, Meydan Kapısı olarak da adlandırılırdı. Geç devirlerde bu alana inşa edilen caminin Meydan Cami olarak isimlendirildiği de tespit ediliyor. Sivas'taki Meydan Camii bunun bir örneğidir (2000: 113–114). Meydan Kapısı'nın dışında dükkânlar olduğunu ve bu kapıdan şehre girildikten sonra Saraçlar çarşısına çıkıldığını ise *Bezm-u Rezm*'den öğreniyoruz (Esterâbadî 1990: 203). Bu gün Sivas'ta bulunan ve Meydan Cami olarak isimlendirilen caminin yerinden hareketle, Meydan kapısı surun doğu kısmında konumlandırılmalıdır. *Bezm-u Rezm*'de, surun doğu kısmında yer alması gereken Erzincan kapısı adı ayrıca geçtiği için, Meydan kapısının Malatya yönündeki kapı olma ihtimali ortaya çıkıyor. Ancak bu kapının Erzincan-Erzurum ya da Malatya yollarından hangisine açıldığını kesin olarak tespit etmek için daha fazla bilgiye ihtiyaç olduğu kesindir.

Vakfiyede adı geçen Çarşı kapısına gelince: Ömer Demirel'e göre Sivas çarşıları, iki büyük cadde üzerinde ve çevresinde yoğunlaşmıştır. İlk cadde, Paşa Kalesi'nin doğu tarafındaki kapısından²⁸ başlayıp önce doğu, sonra güney-doğu yönünde dış surlara kadar uzanan ve Tokmak²⁹ kapısıyla son bulan caddedir. Uzunçarşı olarak anılan bu caddenin sur kapılarına doğru olan kısmının son dönemlerde Bağdat Caddesi olarak adlandırıldığı bilinmektedir (2000: 73). Demirel'in verdiği tarifle, Tanyelinin planında gösterdiği çarşı mevki hemen hemen aynı yeri işaret etmektedir. Her ikisinde de çarşı Murdar ırmağın doğu kıyısı boyunca Malatya yönüne doğru uzanmaktadır. Bu çarşının Paşa Kalesi'nin kuzey kapısına da yakın olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu sebeple, Paşa Kalesi'nin çarşı yönüne açılan kapısının, Çarşı Kapısı olarak isimlendirilmiş olması ihtimal dâhilindedir.

Vakfiyede geçen Tokat kapısının, *Bezm-u Rezm*'de de geçtiğini Uzunçarşılı-Nafiz söylüyor. Bu kapının kentin kuzeyinde Tokat şehrine giden yolun başında yer aldığı açıktır. Tokat Kapısı, Ömer Demirel'in belirttiği gibi, Şalpur (Sülpür) Kapısı ile aynı kapı olabileceği gibi; 1572 tarihli tahrir defterinde adı ilk defa geçen Can-Cun mahallesi kurulduktan sonra, bu mahallenin adını alan Can-Cun Kapısı da olabilir. Ömer Demirel, neye istinaden Şalpur Kapısı'nı Tokat Kapısı olarak kabul ettiğini

²⁸ Evliya Çelebi'ye göre Paşa Kalesi/ Aşağı Kale'nin kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki kapısı vardı. Bu sebeple, bu kapıyı kuzeydeki kapı olarak kabul ediyoruz.

²⁹ Demirel bunun Pâlâs Kapısı olduğunu yazıyor. Kanaatimizce bu kapının Tokmak Kapı olması daha doğrudur.

belirtmemiştir. Mustafa Demir ise, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri* isimli çalışmasında, Bezm-u Rezm'de adı geçen Subaşı Kapısı'nın Tokat Kapısı ile aynı kapı olabileceğini ileri sürmektedir (2005: 153).

Gök Medrese vakfiyesinde, Gök Medrese'nin Kale Kapısı'nın karşısında inşa edildiği belirtiliyor (Bayram-Karabacak 1981: 53). Tanyeli bu bilgiye dayanarak Kale Kapısı'nı surların doğu tarafına, Gök Medrese'nin karşısına koymuştur. Ancak bu kapının Yukarı Kale'nin doğu tarafındaki kapısı olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim Çelebi'nin verdiği bilgiye göre bu kalenin doğu yönünde, daima kapalı olan bir kapı vardı.

Vakfiyede geçen Sultan Kapısı'nın yerini tespit etmek, bu konuda herhangi bir bilgiye tesadüf olunmadığından, şu an için mümkün görünmüyor. Bu kapıyı Yukarı Kale'nin güney tarafına yerleştiren Tanyeli de, bu konumlandırmayı hangi bilgiye istinaden yapmış olduğunu belirtmiyor.

Evliya Çelebi'de adı geçen Palas ve Tokmak kapıları, Çelebi'nin de belirttiği gibi şehrin ve surun doğusunda yer alan kapılardır. Bunlardan birinin Erzincan-Erzurum yönüne, diğerinin de Malatya-Bağdat yönüne açıldığı muhakkaktır. Sivas'ın bilinen ilk tahriri olan 1454 tarihli defterde hem Tokmak hem de Pâlâs isimli mahalleler olduğu görülüyor. Nefs-i Sivas'ta mahallelerin yerini doğru konumlandırmak için, bu iki kapının yerini kesin olarak tespit etmek zaruridir. Ancak hangi kapının hangi istikamete açıldığı konusunda iki farklı bilgi vardır: Gabriel'e göre, Palas kapısı Malatya-Bağdat, Tokmak kapısı da Erzurum istikametindeydi (1934: 138). Demirel'de kapıların istikametini Gabriel'e istinaden bu şekilde kabul ediyor (2000: 11). Fakat Nevzat Gözaydın'ın Tokmak kapısını Malatya, Palas kapısını da Erzurum istikametinde yerleştirdiği görülüyor (1974: 67). 1454 tarihli tahrir defterinde kaydedilen (BOA TD2: 469, 471) Mahalle-i Mescid-i Tokmak'ın, Tokmak kapı, Mahalle-i Pâlâs'ın da Palas Kapısı civarında kurulduğunu düşünmek gerekir. 1321 tarihli Ahi Emir Ahmed vakfiyesini inceleyen Ömer Demirel, vakfiyede "Tokmak Pazarı Mahallesi" adının geçtiğini belirtiyor, ancak bu mahalle ile Tokmak kapısı arasında, Gabriel'in plânına göre önemli bir mesafe olduğuna işaret ediyor. Bu sebeple mahallenin kapı civarında mı yoksa vakfiyede adı geçen ve günümüze kadar ulaşan Ahi Emir Ahmed Zâviyesi'nin bulunduğu bölgede mi olduğunun kesin açıklık kazanamadığını belirtiyor (Demirel 2000: 21). Kanaatimizce, Nevzat Gözaydın'ın

tespit ettiği kapı mevkileri kabul edilirse bu sorun çözümlenmiş oluyor. Buna göre Tokmak kapısı Malatya istikametine, Palas kapısı da Erzurum istikametine açılmaktadır. Yezdi'de adı geçen Irak kapısı da (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 20; Turan 1951: 454), Malatya-Bağdat istikametindeki Tokmak kapısı olmalıdır.

Sivas dış surunun içinde yer alan iki kaleden birinin, bu gün Topraktepe olarak bilinen doğal tepede kurulmuş olanın, konumuna istinaden *Yukarı Kale* ismiyle anıldığı anlaşıyor. Tahsin Özgüç, Topraktepe'de yapılan kazıların sonuçlarına dayanarak bu kalenin tipik bir Selçuklu eseri olduğu sonucuna varmıştır (1947: 223). Tanyeli de Yukarı kalenin kentin dış surundan önce inşa edilmiş olduğunu, Topraktepe'de yapılan kazılarda II. Rükneddin Süleyman'a (1195–1203) ait bir paranın bulunmasına istinaden, kabul ediyor.

Diğer kalenin ise üç farklı isimle anıldığı görülüyor; düzlükte kurulmuş olmasına istinaden *Aşağı Kale*; Paşaların oturduğu saray bu kalenin içinde olduğu için *Paşa Kalesi* ve son olarak da *İç Kale*. Evliya Çelebinin Paşa Kalesi hakkında verdiği bilgileri değerlendiren Tanyeli, bu kalenin yapılış biçiminin Türk dönemi için alışılmadık bir tarzda olduğunu belirterek, kalenin Türk öncesi döneme ait bir yapı olabileceğini ileri sürüyor (1987: 59).³⁰ Bu kale normal bir kaleyi, Türk dönemindeki kentsel gelişme sebebiyle yerleşme alanının ortasında kalarak bir iç kale durumuna gelmiştir (1987: 153). Paşa Kalesi'nin yeri şimdiki Şifaiye, Buruciye, Çifte Minare, Mahmut Paşa Cami ve hamamının bulunduğu mevki olmalıdır (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 20; Boran 2001: 169). Bu kale isimlerinin halk arasında, geçen yüzyıla kadar kullanılmaya devam ettiği anlaşıyor. Nitekim 1838 yılında Sivas'tan geçen Eugene Bore şehirde *Yüksek Kale* ve *İç Kale* adında iki kale bulunduğunu bildiriyor (Mahiroğulları 2001: 72). Uzunçarşılı-Nafiz'e göre *Aşağı Kale*'de IV. Murad zamanında değişiklik yapılmıştır (1992: 21). Yukarı kalenin ise 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harap olmaya başladığı anlaşıyor. Zira 1659 yılında şehre geldiği tahmin edilen Antakya Keşişi Macarius, tepe üzerinde harap bir kale gördüğünden bahsediyor (Mahiroğulları 2001: 47–48).

³⁰ Mustafa Demir ise her iki iç kalenin de Türk dönemi yapıları olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca Demir, Bizans döneminde Sivas Kalesi'nin Topraktepe üzerinde bulunduğunu da ileri sürüyor. Bu kaleden hiçbir iz kalmamış olmasını ise daha sonra burada kurulmuş olan kalenin Türk döneminde yapılmış olduğunun kanıtı olarak kabul ediyor. Topraktepe'de yapılan kazılarda Hitit dönemine ait kalıntılar bulunmasına rağmen, Bizans dönemine ait hiçbir bulguya rastlanmamıştır. Tahsin Özgüç, Topraktepe'de Roma-Bizans dönemine ait hiçbir kalıntıya rastlanmamış olmasını, eski Sebasteia'nın burada kurulmadığının kesin kanıtı olduğunu belirtiyor (1947: 224).

Osmanlı arşiv belgelerinde bu kalelerin farklı isimlerle anıldıklarını da görüyoruz. Bu araştırma kapsamında incelenen ve Sivas kaleleri görevlilerinin tımarlarının kaydedildiği üç defterde, Sivas kaleleri şu şekilde kaydedilmiştir; I.Selim zamanına tarihlenen defterde “Kal’a-ı bîrûn-ı Sivas” ve “Kal’a-ı Cedîd enderûn-ı Sivas” (BOA TD85: 132, 146); 1519 tarihli defterde yine “Kal’a-ı bîrûn-ı Sivas” ve Kal’a-ı Cedîd-i Sivas” (BOA TD98: 55, 59) ve 1562 tarihli olanında ise “Kal’a-ı Sivas” ve “Kal’a-ı Cedîd-i Sivas” (BOA TD339: 202, 214). Ayrıca Osmanlı kayıtlarından bu kalelerden birine *Ahmedek*³¹ dendiği anlaşılmaktadır. Ahmedek isminin geçtiği yerler tespit edilebildiği kadarıyla şu şekildedir: 1454 tarihli tahrir defterinde “Darüşşifa der - Ahmedek” (BOA TD2: 480); 1519 tarihli defterde “el-hamam fî bâtin-ı Kal’a-ı Ahmedek” (BOA TD79: 511–512); 1553 tarihli defterde bu ifadeler ek olarak, “...Kal’a-ı bîrûnî ki ahmedek demekle ma’rûf” (BOA TD287: 337) ve 1562 tarihli Tımar defterinde, “Kal’a-ı Sivas” görevlilerine ait kayıtlarda, görev yapılan yeri belirlemek için bir sonraki kayıta “... kal’a-ı mezbûr” ifadesi kullanılırken devamı olan 205 ve 206. sayfalarda “...Kal’a-ı Sivas Ahmedek” ifadesinin kullanıldığı görülüyor.

“Kal’a-ı bîrûn-ı Sivas” ve “Kal’a-ı Cedîd enderûn-ı Sivas” ya da “Kal’a-ı Sivas” ve “Kal’a-ı Cedîd-i Sivas” olarak kaydedilen kalelerden hangisi Aşağı Kale/Paşa Kalesi hangisi Yukarı Kale idi? Aynı zamanda bu kalelerden hangisi *Ahmedek* idi?

Konuyu aydınlayabilecek anahtar kelimeler olarak, *iç kale*, *ahmedek* terimlerinin üzerinde durmak gerekiyor.

İç kale, surlarla çevrili bir kentte, kentin en yüksek mevkiinde ve iç kesimde yer alan, hükümdarın, beyin ya da komutanın oturduğu, en son savunma yeri olan kale bölümü olarak tanımlanıyor (Boran 2001: 8).

Ahmedek hakkında bilinenler oldukça azdır. Selçuklu devrinde şehir surları içinde kalan ve bu surlara bitişik olarak konumlandırılan bazı kalelere *Ahmedek* dendiği ve bunların Selçuklu yapısı olması gerektiği ileri sürülüyor. Sivas’tan başka, Alanya, Konya ve Kayseri’de de birer *Ahmedek* olduğu biliniyor. Tanyeli’ne göre, *Ahmedek* ile iç kalenin farklı yapılar olması kuvvetle muhtemeldir. Öncelikle İç kale dış surdan bağımsızdır.

³¹İbrahim Hakkı Konyalı’ya göre, kelimenin doğru telaffuzu *Ehmedek* olmalıdır. Konyalı’nın tespitine göre Alanyalılar da kelimeyi bu şekilde telaffuz ediyorlarmış. Ayrıca, *Bezm-u Rezm*’ün bir yerinde (208. sayfada) bu kelimenin, Alanyalıların telaffuz ettiği gibi harekelendirildiğini de belirtiyor (1946: 194).

Ayrıca iç kalenin içinde saray ve yerleşim alanlarının olduğu görülür. *Ahmedek*'in ise daha çok askerî amaçla yapılmış olduğu ve şehri savunan garnizona bir kışla vazifesi gördüğü sanılmaktadır (1987: 152–153).

Sivas *Ahmedek*'ini çalışmasında ele alan Uğur Tanyeli, Yukarı kale olarak bilinen kalenin aynı zamanda şehrin *Ahmedek*'i olduğunu ileri sürüyor (1987: 153).

Anadolu'da ki iç kale cami ve mescitleri üzerinde çalışan bir araştırmacıya göre ise, Selçuklular zamanında yapılmış Ahmedek bölümü, Osmanlı döneminde de bu isimle anılmaya devam etmiştir (Boran 2001: 9). Aşağı Kale'nin Türk-öncesi döneme Yukarı Kale'nin de Selçuklu dönemine ait yapılar olduğu kabul edilirse, Boran'ın verdiği bilgi doğrultusunda Ahmedek'in Yukarı Kale olduğu sonucuna varılabilir.

Ancak başka modern kaynaklar ve tarihi belgeler incelendiğinde ortaya başka bir sonuç çıkmaktadır. Uzunçarşılı ve Nafiz'e göre:

“Sivas'ın iç kalesine “Ahmetik” denirmiş. Bunun içmedik olması düşünülebilir. İçmedik bir sözlüğe göre sağlam bir belde içindeki hisar, yani iç kale demekmiş” (1992: 22).

Oğuz Ceylan'a göre ise:

“Sivas'ın iç Kale'sine (Yukarı Kale) İHMEDİK denirmiş. Bunun içmedik olması düşünülebilir. İçmedik bir sözlüğe göre surlarla çevrili bir belde içindeki, hisar yani iç kaleye denirmiş.” (1988: 61).

Uzunçarşılı ve Nafiz hangi kalenin iç kale ve “Ahmetik” olduğunu tam olarak belirtmiyorlar. Ancak, Sivas iç kalesinin Aşağı Kale/Paşa Kalesi olarak da isimlendirildiğini hatırlayarak burada Aşağı Kale'nin Ahmedek olduğu sonucuna varılabilir. Bilgiyi Uzunçarşılı-Nafiz'den aktaran Ceylan ise, iç kalenin yani Ahmedek'in Yukarı Kale olduğu neticesine ulaşmıştır. Ancak bu neticeye nasıl ulaştığı bizce anlaşılamamıştır. Ömer Demirel'de, Kale-i Atik'in (Aşağı Kale'nin) kaynaklarda Ahmedek ismiyle anıldığını belirtmektedir (2000: 13).

Yukarıda zikredilen Osmanlı resmî belgelerindeki bilgiler dikkatle incelendiğinde; tımar defterlerinde I. Selim zamanında “Kal'a-ı Cedîd enderûn-ı Sivas” olarak kaydedilen kalenin, 1519 ve 1562 tarihlerinde “Kala-ı Cedîd-i Sivas” olarak

kaydedildiği anlaşıyor. Bu durumda I. Selim zamanında “Kal’a-ı bîrûn-i Sivas” olarak kaydedilen kalenin, 1562 tarihinde “Kala-i Sivas” olarak kaydedildiği ortaya çıkıyor. Tahrir defterlerindeki bilgilerin bir kısmı zaten oldukça açıktır. “Darüşşifa der-Ahmedek” ifadesi, “Ahmedek içindeki Darüşşifa” anlamına gelmektedir ki, Darüşşifa Aşağı Kale’nin yani İç Kale’nin içinde bulunuyordu. Buradan Osmanlı döneminde, Paşa Kalesi/ Aşağı Kale/ İç Kale olarak isimlendirilen kalenin aynı zamanda Ahmedek olduğu tespit edilebiliyor. “Kal’a-ı bîrûn ki Ahmedek demekle ma’rûf” ibaresinden de, Kal’a-ı Sivas’ın Ahmedek olduğu, yani Aşağı Kale olduğu anlaşıyor. Böylece “Kal’a-ı Cedîd-i Sivas”ın, Yukarı Kale olduğu ortaya çıkıyor. Bu durumda 1572 tarihli tahrirde yer yer Kal’a-ı Köhne olarak isimlendirilen kalenin de Aşağı Kale (Kale-i Atik) olduğu görülüyor.³²

Bu bilgiler ışığında, inşa tarihleri tam olarak bilinmese de, Aşağı Kale’nin, Yukarı Kale’den önce inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu da bir bakıma Tanyeli’nin yapmış olduğu tespiti doğrulamaktadır. O da Paşa Kalesi’nin, Yukarı Kale’den önce inşa edilmiş olması gerektiği sonucuna varmıştı. Ancak, Tanyelinin ileri sürdüğü gibi, Selçuklu döneminde Ahmedek Yukarı Kale’ye, acaba hangi devirden itibaren ve nasıl bir değişimle Aşağı Kale, Ahmedek oldu?

Ahmedek kalesinin *Bezm-u Rezm*’de de geçtiği görülüyor: Meselâ, Eratna Devleti Sultanı Ali Bey, Sivas’tan Amasya’ya giderken vebadan ölünce, Seydî Hüsam Sivas’a dönerek, adamları ve askerlerini kendi idaresinde olan Ahmedek’te toplamıştı (Esterâbadî 1990: 174). Seydî Hüsam’ın evi de Ahmedek içindeydi (Esterâbadî 1990: 181). Eserin başka bir yerinde ise, Tokat’tan dönen Kadı Burhaneddin’in, Sivas halkının ayaklanmasından korktuğu için, Emir Şeyh Müeyyed’i Ahmedek’e bir an önce varması için önden gönderdiği anlatılıyor (Esterâbadî 1990: 228). Bu ifadelerden Eratna Devleti ve Kadı döneminde, hangi kaleye Ahmedek dendiğini çıkarmak mümkün görünmüyor. Ancak, dış sur üzerinde bir Ahmedek kapısı olduğu; “Ahmedek kapısından şehre giren Sultan’a halk sevgi gösterilerinde bulundu” (Esterâbadî 1990: 255) ifadesinden anlaşıyor. Tanyeli’nin ileri sürdüğü gibi, Selçuklu döneminde Ahmedek’in Yukarı Kale olduğu kabul edilirse, bu kalenin bulunduğu mevkide dış sur

³²Mustafa Demir, Tanyeli’ni referans göstererek, Kale-i Atik Mahallesi, Kale-i Atik Sokak, Eski Kale Ara Sokak gibi yer adlarının Topraktepe’ye yakınlığı dolayısıyla Topraktepe’de bulunan Yukarı Kale’nin, Eski Kale olarak da isimlendirildiğini ileri sürüyor (2005: 155). Oysa Tanyeli’nin, Kale-i Atik Mahallesi, Kale-i Atik Sokak, Eski Kale Ara Sokak gibi yer adlarını Paşa Kalesi (yani Eski Kale) ile ilişkilendirdiği çalışmasından gayet açık olarak anlaşılmaktadır. Tarihi belgeler de Eski Kale’nin Paşa Kalesi olduğunu göstermektedir.

üzerinde³³ bir kapının yer aldığını ve adının Ahmedek Kapısı olduğunu düşünmek mümkündür.³⁴ *Bezm-u Rezm*'de geçen yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığına göre, Ahmedek Kalesi askerî öneme sahip bir kale olmalı. Ancak yine de Osmanlı döneminde ne sebeple Paşa Kalesi'ne Ahmedek dendiğini, şu anki bilgilerle açıklayabilmek mümkün görünmüyor.

Yukarıda zikredilen defterlerde, Kal'a-i Cedîd yani Yukarı Kale'nin "enderûn", Kala-i Köhne yani Aşağı Kale'nin ise "bîrûn" olarak tanımlandığı görülüyor. Bîrûn, dışarı, dış, hariçte; Enderûn, bir şeyin iç tarafı, dâhili anlamlarına gelmektedir. Bu ifadeler, bu dönemde, şehrin merkezi olarak Yukarı Kale civarının kabul edildiğinin işareti olarak değerlendirilebilir mi? Bu konuda kesin bir sonuca ulaşmak şimdilik mümkün görünmüyor.

II.1.1.2. Saray ve Mahkeme Binası

Sivas tarihi hakkında yapılan modern çalışmalarda, şehrin 15. yüzyıl idarecileri ve idarî binaları hakkında hiçbir bilgi mevcut değildir. Bu döneme ait iki tahrir defterinde de bu konuda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Ancak 16. yüzyıl başında Paşa Sancağı olan Sivas'ta paşaların, Paşa Kalesi'nde bulunan sarayda ikamet ettikleri biliniyor. Paşa Sarayı hakkında, günümüze ulaşan en erken tarihli kaynak 17. yüzyıla ait olan Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'dir. Çelebi, Paşa Kalesinde bulunan sarayın, Murtaza Paşa tarafından, pek çok hücre, divanhane, avlu ile iç gulâmları için odalar ve bir hamam inşa ettirilerek, ihya edildiğini yazmaktadır (Danışman 1970: 89). Paşa Sarayının ne zaman inşa edildiği hakkında ise herhangi bir bilgi yoktur. Sarayın, Sivas Paşa Sancağı ilan edildikten sonra yaptırılmış olduğu ya da zaten mevcut bir binanın saray olarak kullanılmaya başlandığı düşünülebilir. Paşa Sarayının, 1813'de

³³Belki de burada dış sur ve Yukarı Kale birleşiyordu.

³⁴Çalışmasında Ahmedek Kapısı ve Ahmedek Kalesi'ni inceleyen Mustafa Demir'in verdiği bilgiler ise çelişki görünmektedir. Demir araştırmasının bir yerinde *Bezm-u Rezm*'de adı geçen Ahmedek kapısının dağ yoluna açıldığını, surların kuzey-batısında bulunduğunu ve Aşağı İç Kaleye yakın olduğunu yazıyor (2005: 153). Ancak Mustafa Demir'e göre Ahmedek Yukarı Kale'dir (2005: 155,156). Demir, Ahmedek Kapısını şehir surunun kuzey-batısına yerleştirirken hangi kaynağı referans aldığını belirtmemiştir. *Bezm-u Rezm*'de ise buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Demir'in ileri sürdüğü gibi Ahmedek Kapısı'nın dış surun kuzey-batısında ve Aşağı İç Kale'ye yakın olduğu kabul edilirse bu durumda Ahmedek Kalesi'nin de Yukarı Kale değil Aşağı İç Kale olması ihtimali düşünülmelidir. Ayrıca Aşağı Kalenin kuzeye dağ yoluna açılan bir kapısının bulunduğu da bilinmektedir. Kanaatimizce *Bezm-u Rezm*'de adı geçen Ahmedek Kapısı'nın, dış surun üzerinde yer alan bir kapı da olsa Ahmedek Kalesi'nden bağımsız olması düşünülemez.

oturulamayacak kadar harap olduğu ve valinin oturması için yeni bir sarayın yapılmasına karar verildiği, döneme ait belgelerden anlaşılmaktadır. Yapımı 1816 yılında tamamlanan yeni sarayın, bu günkü Hükümet Meydanı civarında bulunduğu ileri sürülmektedir (Demirel 2000: 13–14; 1998: 19).

15–16. yüzyıllarda, adlî işlerin yürütüldüğü binaya dair bir bilgi henüz mevcut değildir. Adliye binası hakkında en erken tarihli belgeler 18. yüzyıldan başlayan Sivas şeriye sicilleridir. Şeriye sicillerinden anlaşıldığına göre, içinde bulunduğu çarşıya ismini (Mahkeme Çarşısı) veren Mahkeme Binası'nın ne zaman yapıldığı ya da hangi tarihten itibaren kullanılmaya başlandığı ise bilinmemektedir (Demirel 2000: 14–15).

II.1.1.3. İdarî Birim Olarak Mahalleler

“Bir yere inmek, konmak, yerleşmek” anlamına gelen *hall* (*Halel* ve *Hulûl*) kökünden türeyen ve bir mekân ismi olan *Mahalle* kelimesi, devamlı veya geçici olarak ikamet etmek için kurulan küçük yerleşim birimini ifade etmek için kullanılmaktadır (Yel-Küçükaşçı 2003: 323).

Osmanlı şehrinin yegâne idari birimi olan mahalle ise birbirini tanıyan ve bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal bir dayanışma içinde olan kişilerin oluşturduğu grubun yaşadığı yer olarak tarif edildiği gibi, aynı mescitte ibadet eden cemaatin, aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir bölümü olarak da tarif edilmektedir (Ergenç 1984: 69). Osmanlı şehirlerinde, ayrı inançlara sahip cemaatlerin aynı mahallede yaşaması az rastlanan bir durum olmadığından, bu ikinci tarife itiraz eden Musa Çadircı, mahalleyi idarî ve toplumsal bir birim olarak anlamanın daha doğru olacağı görüşündedir (Tarihsiz: 257).

Osmanlı şehirinde, yeni oluşan ya da zaten mevcut bir yerleşimin idari bir birim/mahalle olarak tanımlanabilmesi için devletin belirlediği kıstaslar var mıydı, varsa bu kıstaslar nelerdi? Burada akla gelen ilk kıstas, hane sayısı/nüfus büyüklüğünün böyle bir tanımlamada rolü olup olmadığıdır. Her hangi bir yerleşim biriminin mahalle, köy, kasaba, şehir olarak sınıflandırılmasında, hane sayısı/nüfus büyüklüğünün bir kıstas olarak kabul edilmesinin, ulus devletlerin ortaya çıkması ile

değişmeye başlayan devlet yapısı/sisteminin bir sonucu olduğu göz önüne alındığında, yukarıdaki soruya verilecek cevap, Osmanlı devletinin 15–16. yüzyılları için olumsuz olacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar idari bir birim olarak mahallenin belirli bir nüfus ölçüsü ile tanımlanmadığı, böyle bir tanımlamanın devletin modernleşme girişimlerinin başladığı yüzyıla tekabül ettiği görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında en az 50 haneden oluşan yerleşim birimleri mahalle olarak tanımlanmıştır (Ortaylı 2000: 106–110).

Geleneksel devlet yapısında imam, Müslüman mahallesinin yöneticisi konumundaydı. Gayrimüslim mahallelerde ise papaz veya haham yönetici olarak kabul ediliyordu. İmamlar idarî olarak, padişah beratı ile tayin edilen kadılara bağlıyken, haham veya papaz, hahambaşı veya Patrikhane’nin temsilcisi durumundaydılar. Mahallede meydana gelen doğum, ölüm, evlenme gibi olayları kaydetmekle yükümlü olan İmanın en önemli görevi ise, vergilerin mahalle halkına paylaştırılması ve toplanması işini yürütmektir. Mahalleye yeni yerleşimler de ancak mahalle sakinlerinden birinin ve imamın kefaleti şartıyla mümkündür (Yel-Küçükbaşçı 2003: 325). Osmanlı mahallesinde bu idari yapılanma 19. yüzyılın ilk yarısına kadar sürmüştür, bu tarihten sonra idari olarak mahallenin yönetimi muhtarlara verilmiş, mahallenin imamı ise muhtarın yardımcısı konumuna inmiştir.

Devletin modernleşme girişimlerinin başlamasıyla idari birim olarak mahallenin tanımlanmasında hane sayısı/nüfus büyüklüğünün bir kıstas olarak kabul edilmesinin ve mahallenin idari yapısının yeniden şekillendirilmesinin, geleneksel Osmanlı mahallesinin toplumsal yapısı üzerinde etkisinin olmadığı ya da bu etkinin çok daha uzun bir dönemde ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Geleneksel Osmanlı mahallesinin, fizikî bir mekân olarak mahalle sakinlerinin toplumsal sınıf ve statü farklarını gösterecek bir yerleşim düzeni göstermediği genel kabul gören bir görüştür.

15–16. yüzyıllar Nefs-i Sivas’ında da mahalle, şehrin yegâne idarî birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu birimin ne tür özelliklere sahip olduğunu tahrir defterleri bir ölçüde ortaya koymaktadır.

Şehrin 15–16. yüzyıllara ait tahrir defterleri incelendiğinde, 5 neferden oluşan yerleşim biriminin de, nefer sayısı 400’ün üzerinde olan yerleşim biriminin de mahalle

olarak kaydedildiği görülmektedir (bkz. TABLO I). Bu durum, bu yüzyıllarda bir yerleşim biriminin mahalle olarak kabul edilmesinde nefer sayısının/nüfus büyüklüğünün kıstas olarak görülmediğinin bir göstergesidir. Yine tahrir defterlerinin incelenmesi sonucunda ortaya çıkan bir sonuç ise Müslümanların hane sayısı/nüfus büyüklüğü açısından küçük olarak tanımlanabilecek mahallelerde yaşamalarına karşın gayrimüslim mahallelerinin dikkat çekecek oranda kalabalık olmasıdır. Bu durum, şehirde 1454–1572 yılları arasında Müslüman mahalle sayısının sürekli artması, buna karşılık gayrimüslim mahalle sayısının neredeyse aynı kalması sebebiyle ortaya çıkmaktadır. Bu olgunun Sivas şehrine özel bir durum olmadığını, Osmanlı şehirleri üzerine yapılan çalışmalar göstermektedir. Söz gelimi Trabzon’da da benzer bir durumla karşılaşan Jennings’e göre bu durumun sebebi, İslam dininin daha küçük yaşam birimleri gerektirmesi ve Müslüman ibadet yerlerinin Hristiyanlarınkinden daha büyük bir hızla artmasıdır (1976: 46).

19. yüzyılın ilk yarısına kadar imam mahallenin yöneticisi olarak kabul edilmekle birlikte, Nefs-i Sivas’ın 15–16. yüzyıl tahrirleri incelendiğinde, her mahallede her zaman bir imamın olmadığı görülüyor. Bazı mahallelerde imamların kaydedilmemiş olması da ihtimal dâhilinde olmasına rağmen, imam kaydedilmemiş olması, o tarihte mahallenin bir imamı olmadığını göstergesi olarak kabul edilirse, bazı mahallelerin uzun süre imamsız kaldığı ortaya çıkıyor. Mesela beş tahrirde de kayıtlı olan mahallelerden Medrese’de 1485, 1519, 1553, Şeyh Çoban’da 1454, 1485, 1572, Pelâslu’da 1553 ve Paşa Bey’de 1572 tahrirlerinde kayıtlı imam yoktur. Şehrin Ulu Cami’sinin etrafında kurulu olan Cami Mahallesi’nde de 1553 tahririnde imam kaydı olmadığı görülüyor.

Mahallede imam olmamasının çeşitli sebepleri olabilir. Meselâ, bazı mahallelerde mahallenin kurucusu olan kişinin, cemaatin de dinî lideri konumunda olduğu anlaşılıyor. İlk defa 1572 tahririnde kaydedilen Ali Baba Mahallesi’nde, mahallenin kurucusu olan Derviş Ali Baba’nın cemaatin de dinî lideri olduğu görülüyor. Bazı mahallelerde imamın olmaması ise yeni kurulmuş olmalarına bağlanabilir. Özellikle 16. yüzyılın 2. yarısından sonra kurulan bazı mahalleler ilk zamanlarda imamsızken, sonraki tahrirde bu mahallelerde imam olduğu görülmektedir. Mesela İlk defa 1553 tahririnde kaydedilen Şah Kulu, Yahya Bey, Hamırkesen, Hâce Zâhid, Ahmed Subaşı, Veled Bey mahallelerinde, 1553 tahririnde imamın olmaması yeni kurulmuş olmalarına bağlanabilir. Mahallede bir imamın olması ya da olmamasının mahallenin

nüfus/nefer büyüklüğü ile alakalı olmadığı ise tahrir kayıtlarından çıkan bir sonuçtur. Mesela, Bâzar Mescidi'nde 1485'de 2, 1553'de 3 nefer kayıtlı olmasına rağmen her iki tahrirde de kaydedilen neferlerden biri imamdır. Sadece 1519 tahririnde kayıtlı olan Yenice Mescid Mahallesinde de kaydedilen 5 neferden biri imamdır.

Gayrimüslim mahallelerinde papaz kayıtlarına rastlanmamıştır ama keşiş olarak kaydedilen bazı neferler olduğu görülmektedir. 1454 tahririnde 10 keşiş kaydedilmiştir. Bu tahrirde mahalle başına bir keşiş kaydına rastlanırken, Cemaat-i Garîbân içinde 4 neferin keşiş olarak kaydedildiği görülmektedir. 1485 tahririnde 13 keşiş kaydedilmiştir. Toros Mahallesi'nde iki keşiş, Çubik, Çukur ve Pâlâs'ta ise üçer keşiş kayıtlıyken, Zilger, Kale Ardı, Bâzâr Kapusu, Hisar ve Ornis ve Sultan Şah mahallerinde keşiş yoktur. *Ashâb-ı efdine an gebrân* olarak kaydedilen 2 keşişin ise keşiş kaydı olmayan bu mahallerden birinde (ya da ikisinde) ikamet etmeleri ihtimal dâhilindedir. 1519 tahririnde Cevan ve Kepenek mahallelerinde birer, Bâzâr ve Kal'a Ardı mahallelerinde üçer, Pâlâs'ta 6, ashâb-ı efdine içinde bir keşiş olmak üzere toplam 15 keşiş kayıtlıdır. Ancak Zilger Mahallesi'nde keşiş kaydı yoktur. 1553 tahririnde ise kayıtlı keşiş sayısı önceki tahrirlere göre oldukça düşüktür. Bu tahrirde 6 gayrimüslim mahallesi içinde sadece Pâlâs'ta 3 keşiş kayıtlıdır. 1572 tahririnde 7 gayrimüslim mahallesinde sekiz keşiş kayıtlıdır. Bunların ikisi Cancin Mahallesi'nde, ikisi Kal'a Ardı Mahallesi'nde, dördü ise Pâlâs'ta ikamet etmektedir. Diğer dört mahalle de ise keşiş kaydı yoktur. Görüldüğü gibi gayrimüslim mahalleleri içinde de keşişi olmayan (ya da kaydedilmeyen) mahalleler bulunmaktadır.

1454 tahririnde 10'nu Müslüman, 6'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 16 mahalle kayıtlıdır (bkz. TABLO I). Sadece 1454 tahririnde görülen ve *Cemaat-i Zimmîyân* başlığı altında gayrimüslim mahalleleri arasında, *Cemaat-i Garîbân* alt başlığı altında kaydedilenler ise, kanaatimizce şehre yeni gelenlerdir (BOA TD2: 474).³⁵ Bu grubun şehre nasıl yerleştirildiği hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak tahrir kayıtları incelendiğinde 1454 ve 1485 tahrirlerinin ikisinde de yer alan 3 mahalleden (Zilkâr, Pâlâs, Bâzâr Kapusu) sadece Zilkâr Mahallesi'nin nefer sayısında büyük bir artış olduğu görülüyor³⁶. Cemaat-i Garîbân'dan bir kısmının bu mahallede iskân edildiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Cemaat-i Garîbân'ın büyük bir kısmının ise kurulan yeni mahallelerde iskân edildiği düşünülebilir.

³⁵ Bazı araştırmacıların ise Cemaat-i Garîbân'ı mahalle olarak değerlendirdikleri görülmektedir (mesela bkz. Demir 2005: 118).

³⁶ Mahallenin nefer sayısı 1454'te 20, 1485'te ise 96 neferdir.

1454 tahririnde Meliksat? Keşiş, Nurmüş? Keşiş ve Keşiş Mâhtâr mahallelerinde, mahallelere isimlerini veren mezkûr keşişlerin de kayıtlı olduğu görülmektedir. Mahallelere isimlerini veren keşişlerin hayatta olması sebebiyle bu mahallelerin yeni kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

1485 tahririnde kaydedilen toplam 20 mahalleden 11'inde sadece Müslümanlar, 8'inde sadece gayrimüslimlerin yaşadığı tespit edilirken, 1 gayrimüslim mahallesinde (Bâzâr Kapusu) ise 2 hanelik bir Müslüman cemaati ikamet etmeye başlamıştır. *Billur Mescid*, *Billur Depesi* ve *Kasap Abdi* Müslüman mahalleleri ise, ilk defa bu tahrirde kaydedilmiştir. Yine 1485 tahririnde, *Hisar nam-ı diğer Baronvart*, *Çubik*, *Çukur*, *Toros Kesiş*, *Kal'a Ardı* ve *Ornis ve Sultan Şah* (tek mahalle olarak kaydedilmiştir) gayrimüslim mahallelerinin de ilk defa kaydedildiği görülüyor. 1454'te kaydedilen Hacı Emir Mahmud Müslüman mahallesinin, 1485'te ve sonraki tahrirlerde kaydedilmemesi, bu mahallenin 1454–1485 arasında yok olduğunu göstermektedir. 1454'te kayıtlı olan Tokmak Mahallesi ise 1485 hariç sonraki bütün tahrirlerde yer almaktadır. 1485 tahririnde Tokmak Mahallesi'nin neden kaydedilmediği bilinmemekle birlikte, bu mahallenin, Kasap Abdi adıyla kaydedilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Kasap Abdi Mahallesi'nin sadece 1485 tahririnde kaydedilmesi, Tokmak Mahallesi'nin ise 1485 hariç bütün tahrirlerde kaydedilmiş olması bu ihtimali düşündürmektedir.

1454 tahririne göre bir gayrimüslim mahallesi olan *Bâzâr Kapusu*'nda, 1454–1485 yılları arasında bir mescit kurulduğu ve 2 hanelik bir Müslüman nüfusun burada ikamet etmeye başladığı, 1485 tahririnden anlaşılmaktadır. Bu yerleşim 1485 tahririnde *Mahalle-i Mescid-i Bâzâr* olarak Müslüman mahalleler içinde kaydedilmiştir. Ancak, bu 2 hanelik yerleşimi müstakil bir mahalleden ziyade, Bâzâr Kapusu gayrimüslim mahallesinde, Müslümanların da yaşamaya başladığının işareti olarak görmek daha doğru olacaktır.

1485 tahririnde *ashâb-ı efdine an-Müselmânân* başlığı altında 5 nefer, *ashâb-ı efdine an-Gebrân* başlığı altında ise 29 neferin kayıtlı olduğu görülüyor (BOA TD19: 403, 409). 1519, 1553 ve 1572 tahrirlerinde ise Müslüman ve gayrimüslim ayrımı yapılmadan sadece *ashâb-ı efdine* başlığı altında, sırasıyla 17, 11 ve 10 nefer kaydedilmiştir. *Efdine*, *feddan* kelimesinin çoğuludur, *feddan*, tarlayı süren bir çift öküz ve bir çift öküzün bir günde sürdüğü arazi miktarı anlamına gelmekle birlikte,

büyüklüğü birçok defa değişmiş bir arazi ölçüsü birimi olarak özellikle Arap ülkelerinde kullanılmıştır (Ayverdi 2006: 929). Tahrir defterlerinde ashâb-ı efdine olarak kaydedilen neferlerin tasarruf ettiği arazi büyüklüğü de *nim çift* veya *çift* olarak kaydedilmiştir. 1454 tahririnde ise bazı neferlerin *nim çift* veya *çift* işaretleriyle, ancak ikamet ettikleri mahalleler bünyesinde kaydedildikleri görülüyor. Anlaşıyor ki, 1454'te *çift* ya da *nim çift* büyüklüğünde toprağa tasarruf eden neferler ikamet ettikleri mahalleler bünyesinde kaydedilmişken, 1485 ve sonrasında bunlar ikamet ettikleri mahalleler bünyesinde değil, ashâb-ı efdine başlığı altında kaydedilmişlerdir. 1454 tahririne dayanarak, sonraki tahrirlerde ashâb-ı efdine olarak kaydedilen neferlerin - hangi mahallede ikamet ettikleri bilinmemekle birlikte- Müslüman ya da gayrimüslim oluşuna göre çeşitli mahallelerde ikamet ettiklerini kabul etmek mümkündür.

1485–1519 yılları arasında, toplam mahalle sayısının değişmemekle birlikte, Müslüman ve gayrimüslim mahalle sayılarının değiştiği, 1519 tahririnden anlaşılmaktadır. Bu tahrirde, 14'ü Müslüman, 6'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 20 mahalle kayıtlıdır. İlk defa 1485 tahririnde kaydedilen Billur Depesi ve Billur Mescid Müslüman mahallelerinin birleştirilerek, 1519'da Billur Mahallesi olarak kaydedildiği anlaşılırken, 1485'de kaydedilmeyen Tokmak Mahallesi de 1519'da yeniden kaydedilmiştir. 1454 ve 1485 tahrirlerinde kaydedilmiş olan Hâce Hüseyin Mahallesi 1519 tahririnde kaydedilmemiş ancak sonraki iki tahrirde (1553 ve 1572), Hacı Şah Hüseyin olarak tekrar kaydedilmiştir. Mahallenin 1519'da neden kaydedilmediği sorusu şu an için cevapsızdır. Ayrıca 1485–1519 arasında 5 yeni Müslüman mahallesinin kurulduğu görülüyor: *Himmet Sofu*, *Mescid-i Ganem*, *Emir Ali Hacı*, *Karagedük* ve *Yenice Mescid* mahalleleri. Yenice Mescid Mahallesi'nin, önceki tahrirde Mescid-i Bazar olarak kaydedilen mahalle olması da ihtimal dâhilindedir.

İlk defa 1485 tahririnde kaydedilen 5 gayrimüslim mahallesi, 1519 tahririnde kaydedilmemiştir. Bununla birlikte, 1519 tahririnde *Cevan* ve *Kepenek* isimli gayrimüslim mahalleleri ilk defa kaydedilmiştir. 1485 tahririnde adı geçen 5 mahallenin birleştirilerek, Cevan ve Kepenek adları altında 2 yeni mahalle oluşturdukları düşünülebilir. Özellikle Cevan mahallesinin şehir merkezine yakın konumu (Ulu Cami ile Murdar Irmak arasında, ırmağa yakın), burasının 16.yüzyıldan öncede kullanılan bir iskân birimi olduğunu düşündürmektedir.

1519–1553 arasında hem mevcut mahalleler hemen hemen aynı şekilde varlığını sürdürmüş hem de 11 yeni Müslüman mahallesi kurulmuştur. Bu dönemde, ilk defa 1519’da kaydedilmiş olan Karagedük Mahallesi’nde, *Abdülkerim Mescidi*’nin kurulduğu 1553 tahririnden anlaşılıyor. 1519–1553 arasında *Yahya Bey*, *Hamırkesen*, *Cedid* (Abdülvahab Gazi yanında), *Mevlana Mehmed*, *Hacı Zâhid*, *Hâce Ömer*, *Ahmed Subaşı*, *Musa* ve *Veled Bey* mahalleleri kurulmuştur. Yine bu dönemde kurulan mahallelerden *Şems Mescidi Mahallesi*’nin Karagedük Mahallesi’ne, *Şah Kulu Mescidi Mahallesi*’nin ise Pâlâs Mahallesi’ne tabii oldukları 1553 tahririnde kaydedilmiştir. Ayrıca sadece 1553 tahririne mahsus olmak üzere, Paşa Kalesi’nde ikamet eden kale muhafızları ile sipahiler de kaydedilmiştir.

1553 tahririnde kaydedilen toplam 31 mahallenin, 25’inde sadece Müslümanlar, 5’inde sadece gayrimüslimler ikamet ederken, gayrimüslim Bâzâr Kapusu Mahallesi’nde ise, Bâzâr Mescidi etrafında biri mücerret olmak üzere 3 Müslüman nefer ikamet etmektedir.

1572 tahririnde kayıtlı 39 mahalleden, 29’unda sadece Müslümanlar, 7’sinde sadece gayrimüslimler yaşarken, 3 mahallede ise Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı görülüyor. Bu tahririnde, daha önce Karagedük Mahallesi ile birlikte kaydedilen *Abdülkerim Mescidi*, müstakil bir mahalle olarak kaydedilmiştir. 1553–1572 yılları arasında, Hâce İmam Mahallesi’ne *Nebi Mescidi*’nin kurulduğu 1572 tahririnden anlaşılmaktadır. Bu dönemde önceki tahrirde yer alan mahallelerin hemen tamamı mevcudiyetlerini sürdürürken, yeni mahalle oluşumlarının da devam ettiği görülmektedir.

1553 tahririnde kaydedilip, 1572 tahririnde kaydedilmeyen tek mahalle Hâce Ömer Mahallesi’dir. Ömer Demirel bu mahalle ile ilk defa 1572’de kaydedilen *Hâce Karaca Mahallesi*’ni aynı mahalle olarak kabul etmiştir (2000: 184). Ancak bu kabulün sebebi belirtilmemiştir.

1572’de *Cedid* (Şeyh Erzurum Zâviyesi yanında), *Sirkeli Mescid*, *Ali Baba*, *Firdevs Bey*, *Baba Üryan* Müslüman mahalleleri ilk defa kaydedilmiştir. Ayrıca Şeyh Çoban Mahallesi’nden *Kerim Çavuş Mahallesi* doğmuştur. Yine bu tahrirde Müslüman mahalleleri arasında kaydedilen ve 1553–1572 yılları arasında kurulduğu anlaşılan

Cancin/Cancun isimli gayrimüslim mahallesinin, neden bu şekilde kaydedildiği bilinmemektedir.

1553–1572 yılları arasında 2 mahallede Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşamaya başladığı 1572 tahririnden anlaşılmaktadır. İlk defa 1553 tahririnde Müslüman mahallesi olarak kaydedilen Hamırkesen ve Ahmed Subaşı mahallelerinde, bu dönemde gayrimüslimler de ikamet etmeye başlamıştır. İlk defa 1572 tahririnde kaydedilen Ali Baba Mescidi Mahallesi ise Müslüman ve gayrimüslim nüfus tarafından iskân edilmiştir. Yine bu tahrirde, yeni kurulan *Hacı Şah Ali Mescidi* de Hamırkesen Mahallesi'yle birlikte kaydedilmiştir.³⁷

Aşağı yukarı 120 yıllık bir sürece yayılan tahrir kayıtları değerlendirildiğinde, şehrin idarî yapısının bazı özellikleri ortaya çıkmaktadır.

Öncelikle 1454–1572 yılları arasında şehrin toplam mahalle sayısının, % 143,75 oranında artış göstererek 16'dan 39'a yükseldiği görülmektedir. Toplam mahalle sayısındaki artışın, neredeyse sadece Müslim mahalle sayısındaki artıştan kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. 1454–1572 yılları arasında sadece Müslüman nüfusun ikamet ettiği mahalle sayısı % 190 oranında artış göstererek 10'dan 29'a yükselmiştir. Müslim mahalle sayısındaki en büyük artış, % 78,5'lik bir oranla 1519–1553 yılları arasında gerçekleşerek, bu dönemde Müslim mahalle sayısı 14'den 25'e yükselmiştir. Toplam mahalle sayısındaki en büyük artış ise % 52 ile yine 1519–1553 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde toplam mahalle sayısı 20'den 31'e yükselmiştir.

1454–1572 yılları arasında gayrimüslim nefer sayısında görülen artış, gayrimüslim mahalle sayısına yansımamıştır. Başka bir deyişle gayrimüslim nefer sayısı artarken,

³⁷ Mustafa Demir, 1572 tahririnde Abdülvahab Gazi isimli bir mahallenin kayıtlı olduğunu ileri sürmektedir (2005: 117). Bu tahrirde bu isimde bir mahalle kayıtlı değildir. Ancak Abdülvahab Gazi Türbesi yakınlarında kurulan Cedid Mahallesi kayıtlıdır. Bu mahalle de ilk olarak 1553 tahririnde kaydedilmiştir. Demir yine 1572 tahririnde Ahmed Sivasî isimli bir mahallenin kayıtlı olduğunu, Ahmed Sivasî isimli kişinin 1300'lü yıllarda Sivas'ta yaşamış Mevlana İmâmeddin Ahmed Sivasî olduğunun ve mahallenin beylikler döneminde kurulduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. Demir'in ismini Ahmed Sivasî olarak okuduğu mahalle, kanaatimizce ilk defa 1553 tahririnde kaydedilen Ahmed Subaşı Mahallesi olmalıdır. Bu mahalle beylikler döneminde kurulmuş olsaydı, Sivas'a ait ilk üç tahrir defterinde kayıtlı olması beklenirdi. Oysa mahalle ilk defa 4. tahrir olan 1553 yılında kaydedilmiştir. Subaşı isimli bir mahallenin Selçuklular döneminde de mevcut olduğu Gök Medrese vakfiyesinden anlaşılmaktadır (Bayram-Karabacak 1981: 36, 58). Selçuklular dönemindeki Subaşı Mahallesi ile Osmanlı döneminde 1519–1553 yılları arasında kurulduğu tahrir defterlerinden anlaşılan Ahmed Subaşı Mahallesi'nin aynı mahalle olması ihtimali, aradan geçen zamanın uzunluğu ve Ahmed Subaşı Mahallesi'nin 1454, 1485 ve 1519 tahrirlerinde kaydedilmemiş olması sebepleriyle pek de mümkün görünmemektedir.

gayrimüslim mahalle sayısı hemen hemen aynı kalmıştır. Müslüman nefer sayısındaki artış ise Müslim mahalle sayısının da artmasına yol açmıştır. Üstelik gayrimüslim nefer sayısı her tahrir döneminde Müslüman nefer sayısından daha fazladır (bkz TABLO II). Bu durumun bir sonucu olarak, gayrimüslim mahalleleri her tahrir döneminin en kalabalık mahalleleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Başka bir deyişle, mahalle başına düşen ortalama nefer sayısı, her dönemde gayrimüslim mahallelerinde, Müslüman mahallelere oranla çok yüksektir.

Gayrimüslim mahallelerinde 15. yüzyılda, istikrarsız bir yapı olduğu görülüyor. 1454 tahririnde kayıtlı 6 mahalleden sadece 3'ü süreklilik göstermektedir. Diğer 3 mahalle ise, 1485 tahririnde kaydedilmemiştir. Bu mahallelerin akıbeti meçhuldür. Ancak isim değişmiş olmaları ihtimal dâhilindedir. Nitekim 1485 tahririnde 9 gayrimüslim mahallesi kayıtlıdır. Bunlardan üçü önceki tahrirde de mevcuttur. Diğer 6'sını ise, 1454'de Cemaat-i Garîbân olarak kaydedilenlerin iskân edildikleri yeni mahallelerle, ismi değişmiş olma ihtimali olan mahalleler oluşturuyor olabilir. 1485 tahririnde 6 yeni mahalle ismi kaydedilmiş, bunlardan sadece biri süreklilik göstermiştir. Diğer 5 mahallenin adı bir sonraki tahrir olan 1519'da kaydedilmemiştir. Bu mahallelerin birleştirilerek, ilk defa 1519'da kaydedilen gayrimüslim mahalleleri olan Cevan ve Kepenek isimlerini almış olmaları ihtimal dâhilindedir. Gayrimüslim mahallelerinde 16. yüzyılın başından itibaren bir istikrar sağlandığı görülüyor. 1519 tahririyle birlikte gayrimüslim mahallelerinin isim ve sayılarında bir değişiklik olmamış, sadece 1572 tahririnde yeni bir gayrimüslim mahallesi kurulmuştur.

Tahrir kayıtlarından anlaşıldığı üzere, Müslüman mahalle oluşumlarının bir kısmı, mevcut bir mahallede yeni bir mescit kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Yeni kurulan mescit etrafındaki yerleşim, bir süre sonra, müstakil bir mahalle olarak kaydedilmiştir. Abdülkerim, Şems, Şah Kulu, Kerim Çavuş mahalleleri bu şekilde kurulmuştur.

Bağımsız olarak kurulduğu tahmin edilen Müslüman mahalleleri de mevcuttur. Billur, Himmet Sofu, Karagedük, Emir Ali Hacı, Yahya Bey, Hamırkesen, Cedit (Abdülvahab Gazi civarında), Mevlana Mehmed, Hacı Zâhid, Hâce Ömer (Karaca), Ahmed Subaşı, Musa, Veled Bey, Sirkeli, Firdevs Bey, Cedit (Şeyh Erzurum Zâviyesi civarında) ve Baba Üryan mahallelerinin bu şekilde kurulduğu düşünülmektedir. Ganem Mahallesi'nin, Sivas civarında bulunan Ganem köyünden

göç edenler tarafından kurulmuş olabileceği ileri sürülmektedir (Demirel 2000: 28). Ali Baba Mahallesi ise Derviş Ali Baba tarafından kurulan zâviye etrafında gelişmiştir.

Gayrimüslim mahallelerinin nasıl kurulduğu tam olarak bilinmemekle birlikte, bazı mahallelerin şehrin aldığı dış göç sonucu kurulmuş olabileceği ileri sürülmektedir. Mesela, Demirel'e göre Cancin/Cancun Mahallesi, Zara'nın Cancun köyünden gelenler tarafından kurulmuş olabilir (2000: 37).

Müslüman mahallerin bir kısmı, mahallenin içinde yer alan mescidin kurucusundan ismini almıştır. Hâce Ulu Bey, Hâce İmam, Hacı Emir Mahmud, Paşa Bey, Hâce Hüseyin, Himmet Sofu, Emir Ali Hacı, Abdülkerim, Şems, Şah Kulu, Yahya Bey, Mevlana Mehmed, Hacı Zâhid, Hâce Ömer (Karaca), Ahmed Subaşı, Musa, Veled Bey, Kerim Çavuş ve Firdevs Bey mahalle isimleri bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bir kısım mahalle ise yakınında ya da etrafında kurulduğu bir binadan ismini almıştır. Cami Mahallesi, ismini Ulu Cami'den alırken, Medrese Mahallesi, ismini Gök Medrese'den almıştır. İsmi bir zâviyeden ya da zâviye kurucusunun isminden alan mahalleler ise, Tokmak, Şeyh Çoban ve Ali Baba mahalleleridir. Billur ve Billur Depesi mahallelerinin ise, isimlerini kuruldukları mevkiin isminden aldıkları anlaşılmaktadır. Ganem Mahallesi'nin adını, Sivas civarında bulunan Ganem Köyü'nden almış olması ise ihtimal dâhilindedir.

Gayrimüslim mahallelerin ise, isimlerini keşişlerden, kuruldukları bölgeden vb. almış oldukları görülüyor. Meliksat?, Mâhtâr?, Nurmuş? ve Toros mahalleleri isimlerini keşişlerden almış mahallelerdir. Pâlâs Mahallesi adını Palas Kapısından almış olabileceği gibi, mahallenin ismini kapıya vermiş olabileceği de düşünülebilir. Bâzâr Kapusu Mahallesi ise, ismini, Paşa Kalesi'nin çarşıya açılan güney kapısından almış olabilir. Kal'a Ardı isminin, mahallenin Yüksek Kale'nin arkasında (güneyinde) kurulmuş olmasına istinaden verildiği anlaşıyor. Kepenek, şehrin kuzeyinde bulunan bir bölgenin ve burada kurulan mahallenin adıdır. Zilkâr, Zilger ya da Dilger olarak da kaydedilen mahalle adının Dülger'den kaynaklanmış olabileceği 1572 tahririnden anlaşılmaktadır. Bu tahrirde mahalle adı *Dilger nâm-ı diğer Dülger* olarak kaydedilmiştir. Cancin/Cancun isminin ise, Zara'ya bağlı aynı isimli köyden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Günümüz Sivas'ında Ali Baba, Gök Medrese (Medrese), Kale Ardı, Paşa Bey, Pulur (Billur), Yahya Bey isimli mahalleler mevcudiyetlerini sürdürmektedir.

II.1.2. Sivil Unsurlar

II.1.2.1. Evler

Bir şehrin fizikî görünüşünü oluşturan unsurlar içinde ev, belki de en belirleyici olanıdır. Sıradan insanların içinde yaşadığı ev, şehri oluşturan binalar içinde ebat olarak belki en küçüğüdür; ancak sayıca en büyük unsur olduğu kuşkusuzdur. Sayıca bu üstünlük, evlere şehrin fizikî görünüşünü oluşturan en belirleyici unsur olma üstünlüğünü de vermektedir. 15–16. yüzyılda Sivas halkının yaşadığı evlerin ortak özelliklerini belirlemek, bu dönemde şehrin fizikî görünüşünü de büyük oranda ortaya koymayı sağlayacaktır. Bu noktada, hem bir bölgenin ev yapma geleneğini hem de tikel olarak bir evin niteliğini oluşturan inşaat malzemesi, büyüklük, mimarî biçim vb. özellikler önem kazanmaktadır.

Bir bölgenin ev yapma geleneğini oluşturan ve etkileyen faktörler nelerdir? Bu faktörler insan ihtiyaçları, üzerinde yaşanılan coğrafya, sahip olunan maddî zenginlik, kültür ve bilgi birikimi ile aile büyüklüğü vb. olarak düşünülebilir. Günümüzde Anadolu şehrinin görünüşüne tek tip betonarme apartman tipi evler hâkim olmakla birlikte, çok yakın tarihlere kadar, Anadolu'nun hemen her bölgesinin kendine özgü ev yapma geleneği içinde bu faktörlerin etkilerini ve sonuçlarını tespit edebilmek mümkündü. Meselâ Safranbolu, Amasya ya da Mardin'in evleri gibi, varlıklarını günümüze kadar sürdürebilen konutlarda bu faktörlerin somut etkileri hâlâ tespit edilebilir. Bina yapımında günümüz teknolojisine henüz ulaşılmadığı dönemlerde, bölgenin yeraltı ve yerüstü zenginliği o bölgede kullanılan inşaat malzemesini belirlemekteydi. Bu sebeple Anadolu'nun orman bakımından en zengin bölgesi olan kuzeyinde ahşap, inşaat malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Orman bakımından daha fakir bölgelerde ise taş veya kerpiç ana inşaat malzemesi olarak kullanılmıştır. Meselâ Orta Anadolu bölgesinde, bölgenin kuzey kısımları hariç, bazı yerlerde taş, bazı yerlerde kerpiç yapı geleneği hâkimdir (Küçükerman-Güner 1995: 30). Kayseri'nin taş

binaları ve Konya'nın kerpiç evleri, geleneksel Türk evleri üzerinde yapılan pek çok araştırmanın da konusu olmuştur. Sivas ili sınırları içinde kalan bazı köylerde ise, taş yerine kerpiç kullanıldığı bilinmektedir (Sözen 2001: 220).

Mevcut tarihî kaynaklar, 15–16. yüzyılda Sivas şehir merkezinde evlerin ne tür malzemeden yapıldığı konusunu aydınlatmıyorsa da³⁸, 19. yüzyılda şehre gelen seyyahlar, şehrin genel görünüşüne toprak damlı kerpiç evlerin hâkim olduğuna tanık olmuşlardır. Bu seyyahlardan şehre 1807'de gelen Dupre, evlerin topraktan yapıldığını yazmaktadır. Şehre geliş tarihi 1838 olan Moltke, evlerin çatı yerine toprak damla örtülü olduğunu belirtmektedir. 1860 yılında şehre gelen Van Lennep ise, Sivas'ın düz tavanlı toprak bacalı bir şehir görünümünde olmakla birlikte kiremit çatılı bazı evlerin de bulunduğunu yazıyor. Ancak şehre 1890'da geldiği sanılan Cuinet de evlerin kerpiçten yapıldığını ve toprak damlı olduğunu yazdığına göre (Mahiroğulları 2001: 51, 70, 95, 131), kiremit çatılı evler henüz şehrin görünüşüne hâkim olmasa gerektir.

Sivas şehirinde ev yapma geleneğinin tarihte iki kere değiştiği öne sürülebilir. Şehrin ileri gelenlerine ait olduğu anlaşılan ve tamamı 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen ya da inşa edildiği sanılan bazı Sivas evleri üzerinde araştırma yapan Burhan Bilget, 19. yüzyılın 2. yarısından itibaren Sivas şehirinde ahşabın ev mimarisine girdiğini, bölgenin asıl malzemesinin ise toprak olduğunu belirtmektedir (1992: 51)³⁹. Yapı geleneğinde ikinci değişimin ise, betonun kullanılmaya başlamasıyla olduğu açıktır.

Bölgenin iklimi, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri, bazı köylerde hâlâ görülen ev yapma geleneğinin izleri olarak kerpiç evler ve 19. yüzyıl seyyahlarının verdikleri bilgiler doğrultusunda, 15–16. yüzyıl Sivas şehir merkezinde, halkın oturduğu konutların, büyük oranda toprak damlı ve toprak bacalı, kerpiç evler olması kuvvetle muhtemeldir⁴⁰. Bu evlerin yüzünün kible tarafına dönük olarak inşa edildiğini ise

³⁸ 14. yüzyılda Sivas'a gelen İbn Battuta ile 17. yüzyılda şehre gelen Polonyalı Simeon ve Evliya Çelebi gibi seyyahlar da, bölgede ev yapımında kullanılan inşa malzemesi konusunda bilgi vermiyorlar.

³⁹ Bilget'in incelediği evler, taş temel üzerinde kesme taş örgü üzerine, ahşap çatı arası kerpiç dolgu yapılarak inşa edilmişlerdir. İç ve dış yüzey samanlı çamurla sıvandktan sonra, iç yüzeylerde alçı, dış yüzeylerde ise kırıktı kireç sıva kapatıcı malzeme olarak kullanılmıştır (1992: 51). Tamamen kerpiçten inşa edilmiş evlerde ise güneşte kurutulmuş kerpiç blokların kullanıldığı bilinmektedir.

⁴⁰ Toprak damlı evlerin tavanında, ahşap merteklerin kare planlı bingi sistemine göre köşelerden çaprazlama sıralanması ile oluşturulan ve *kırlangıç* ya da *karlanguç* denilen pencereler bulunduğu bilinmektedir. Ocak veya tandır bu pencerenin altında bulunmakta idi (Üçer 1990: 23). 1860'da şehre gelen

Çelebi bildirmektedir (Danışman 1970: 88). Orta Anadolu'nun bazı şehirlerinde taş yapı geleneği hâkim olduğu için, nefsi Sivas'ta da taştan yapılmış evlerin bulunduğu düşünülebilir. Ancak bunların kerpiç evlere göre çok daha az sayıda olması muhtemeldir. Ayrıca şehir halkının ev inşasında bölgede en kolay ulaşılabilir, en ucuz malzeme olan kerpici tercih edeceği de göz ardı edilmemelidir.

15–16. yüzyıl Sivas evleri, kerpiç ve toprak damlı olmaktan başka ne tür özelliklere sahipti? Evler kaç katlıydı? Kaç odalıydı? Bu ve benzeri soruları cevaplayabilmek için şehre ait şeriye sicilleri önemli bir tarihî kaynak olabilirdi. Ancak şehrin bugüne ulaşan en erken tarihli sicilleri 18. yüzyıla aittir. Bu sicillerde konutlara dair tesadüf edilen özelliklerin, 15–16. yüzyıl konutlarında da bulunduğu kabul edilebilir mi? Ancak bundan önce cevaplanması gereken bazı sorular karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle, 18. yüzyıl sicillerinde konutlara dair tesadüf edilen özelliklerin, bu dönem için şehrin genelini ne ölçüde yansıttığı sorusu cevaplanmalıdır. Bundan sonra ise, 15–18. yüzyıllar arasında halkın hayat biçiminde değişiklik olup olmadığı sorusu önem kazanmaktadır. Sicillerde görülen konut özellikleri, 18. yüzyılda şehrin konutları için bir örnekleme oluşturuyorsa ve halkın hayat biçiminde bu yüzyıllar arasında pek de fazla bir değişim görülüyorsa, bu özelliklerin 15–16. yüzyıl konutlarında da olabileceği kabul edilebilir. Ancak bu soruların cevaplanabilmesi için kapsamlı bir çalışma yapılması gerekmektedir.

18. yüzyıla ait Sivas şeriye sicillerini inceleyen Ömer Demirel, gerek günümüze kadar ulaşan, gerekse şeriye sicillerinde karşılaştığı evlerin hemen hepsinin iki katlı olduğunu belirtiyor. Demirel, sicillere dayanarak Sivas evleri hakkında genellemeler de yapmaktadır; evlerin hepsinde bir avlu ya da meyveli/meyvesiz bahçe bulunmaktadır. Avluda çeşme bulunması sık rastlanan bir özelliktir. Bahçe sulamasında kullanılan ve *gelgeç argı* denilen kanallar daha çok ırmak kenarındaki mahallelerde görülmektedir. Bahçe ya da avlu duvarları yüksektir. Evlerin üç tarafı mülkler ile çevrilidir ve bir tarafı sokağa bakmaktadır. Evlerde kış evi denilen oda alt katta, yaz odası ise üst katta yer almaktadır. Ambar, kiler, ahır, samanlık, odunluk, aralık ve fırın damı gibi bölümler alt katta bulunur. Demirel incelediği tüm tereke kayıtlarında, evlerde hurdahâne adı verilen bir bölüm bulunduğunu tespit etmiştir. Adından da anlaşıldığı üzere buraya hırdavat konulmaktadır (1989: 6–10).

Van Lennep de, dere kenarlarına ve bahçelere, özellikle evlerin bacalarında kullanılmak üzere kavak ağaçları dikildiğini belirtmektedir (Mahiroğulları 2001: 95).

Demirel'in 18. yüzyıl için verdiği bazı bilgiler, başka tarihî kaynaklarda da yer almaktadır. Meselâ 17. yüzyılda şehri gören Evliya Çelebi, Sivas'ta suyu olan evlerden bahsetmektedir ki, Demirel de şeriye sicillerinden birçok evin avlusunda ya da bahçesinde çeşme olduğunu tespit etmiştir. Ancak yine Çelebi'ye göre evlerin 2/3 sinden fazlası bağısız-bahçesizdir ki, bu bilgi Demirel'in bu konuda yaptığı genelleme ile çelişmektedir. (Danışman 1970: 88).

15–16. yüzyılda şehrin ileri gelenlerinin oturduğu evlerin halkın oturduğu evlerden daha büyük olduğunu düşünmemek için hiçbir sebep yoktur. Demirel, 18. yüzyılın konak tipi büyük evlerde, harem odası, kış evi, yazlık, kahve odası, divanhane, fırın damı, kiler, odunluk, avlu, samanlık, bahçe ve çeşme gibi birimler bulunduğunu tespit etmiştir (1989: 9). Bu çalışmada incelenen dönemde de konak tipi evlerde bu türden birimlerin olduğu düşünülebilir.

Şimdilik, 15–16. yüzyıl şehrinde tek katlı ya da iki katlı evlerden hangisinin çoğunlukta olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak bu dönemde evlerin en fazla iki katlı olduğu muhakkaktır. Bazı evlerde, içinde çeşmenin de yer aldığı bir avlu ya da meyveli/meyvesiz bir bahçenin bulunduğunu, iki katlı evlerde alt katta bir kış odası, üst katta bir yaz odası olduğunu, kiler, ambar, fırın evi vb. bölümlerin iki katlı evlerin alt katında yer aldığını söylemek de mümkündür.

II.1.2.2. Çeşmeler

Evliya Çelebi, Sivas'ta evlerin 2/3'nün suyu olduğunu yazmaktadır. Ancak yine de her mahallede en azından bir çeşme olduğunu düşünmek gerekir. Hatta bu çeşmelerin bulunduğu yerlerin küçük birer meydan özelliği taşıması da söz konusu olabilir. Zira çeşmeler mahalle halkının su ihtiyacını karşıladığı gibi, aynı zamanda insanların sosyal ilişki içine girdikleri bir mekân işlevine de sahipti. Çeşmeler bazen bulundukları mahallelerin ismiyle anılırken, bazen de içinde yer aldıkları binalara göre isimlendirilmişlerdir. 1572 tarihli Rûm Vilayeti evkaf defterinde 11 çeşme ismi yer almaktadır (Demirel 2000: 83). Ancak 15 ve 16. yüzyıllarda şehirde çok daha fazla sayıda çeşme olması gerektiği muhakkaktır. Bununla birlikte söz konusu dönemden günümüze kadar ulaşabilen vakfiye kayıtlarından ve evkaf defterinden mevcudiyeti

kesinlikle bilinen çeşmeler bulunmaktadır. Bunlardan içinde ya da yakınında bulunduğu zâviyenin adıyla anılan çeşmeler; Abdülvahab Gazi, Ahi Ali, Ahi Mehmed Külahduz, Ali Baba, Hoca Arasta (Sarı Şeyh), Şeyh Çoban çeşmeleridir. Bunların dışında bulundukları mahallelerden ya da bânîlerinden isimlerini alan çeşmeler vardır. Bunlar, Cami Mahallesi'nde Oğlan Çavuş, Cevan Mahallesi'nde Cevan çeşmesi, Mehar (?) çeşmesi, Gök Medrese çeşmesi, Paşa Bey Mahallesi'nde Paşa Bey ve Veled Bey mahallesinde aynı isimle anılan çeşmelerdir (Demirel 2000: 206–209).

Evliya Çelebi, şehirde 45 kadar çeşme olduğunu ve bunların sularının kuzeydeki Sapnışan dağından ve Tuzhisar tepesinden geldiğini yazıyor. Bunlardan, Kale Çeşmesi, Kuyumcular Bedesteni Çeşmesi, Pazaryeri Çeşmesi, Medrese Çeşmesi ve Ulu Cami yakınındaki çeşme meşhurmüş (Danışman 1970: 91).

II.1.2.3. Hamamlar

İncelenen yüzyıllarda şehirde toplam kaç hamam olduğu tam olarak bilememekle birlikte, bazı hamamların varlığı vakfiyelerden tespit edilebilmektedir. Bazılarının da binaları günümüze kadar ulaşabilmiştir. Tokmak mahallesinde bulunan ve 1576'da Behram Paşa'nın yaptırdığı, kesme taştan inşa edilen Kurşunlu Hamam, günümüzde de faaliyetine devam etmektedir (Demirel 2000 87; Berchem-Edhem 205–206). Ancak bu hamamın, aslında Ahi Emir Ahmed evkafı içinde bulunan daha eski bir hamam olabileceği ve Behram Paşa tarafından tamir ettirildiği için Behram Paşa Hamamı olarak anılmış olabileceği de ileri sürülmektedir (Baran 1991: 51).

Sivas valilerinden Mahmud Paşa tarafından iki hamam yaptırılmıştır. Paşanın 1584 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, hamamlardan biri Paşa Kalesi'nde, kadın ve erkeklere mahsus Kale Hamamı, diğeri şehir meydanında erkeklere mahsus ve bulunduğu konuma istinaden Meydan Hamamı isimlerini almıştır. Bugün Kale Hamamı'nın sadece temelleri kalmıştır; Meydan Hamamı ise halen faaliyettedir (Demirel 2000: 87).

Kanunî'nin vezirlerinden Sivaslı Koca Hasan Paşa'nın 1565'de Veled Bey mahallesinde yaptırdığı çifte hamamın ise, bazı bölümleri bugün hâlâ ayakta. Halk arasında Eski Hamam olarak anılmaktadır (Demirel 2000: 87).

1524 tarihli Lala Sinan Paşa vakfiyesinde adı geçen çifte hamamın ise yeri bilinmemektedir (Şeşen 1973: 339); ancak hamamın 1935'lerde hâlen mevcut olduğu ileri sürülmektedir (Demirel 2000: 87).

Ahi Emir Ahmed vakfiyesinde ise Purut isimli bir hamamın kaydı olduğu biliniyor (Baran 1991: 50). Bu hamamın başka bir adının da Taş Hamam (Pirit) olduğu anlaşıyor. Bu hamam, 1985 yılında Buruciye Medresesi'nin etrafı açılırken tamamen yıktırılmıştır (Acun 1988: 190).

Tahrir defterlerinden de şehirdeki bazı hamamların varlığı tespit edilebilmektedir. 1519 tarihli defterden, şehirde İsa Bey adıyla bilinen hamam ile Ahmedek (Paşa Kalesi) içinde Pir Ahmed Bey (Hâce Arasta) vakfına ait bir hamamın ve Firuz Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılan bir başka hamamın mevcudiyeti tespit ediliyor (BOA TD79: 510, 511, 512). Bu hamamların kayıtlarına daha sonra yapılan tahrirlerde de tesadüf edilmektedir. Ayrıca 1553 tarihli defterde bunlara ek olarak şehirde bir de Hamid Çelebi adıyla bilinen bir hamam olduğu anlaşıyor (BOA TD287: 338). 1572 tarihli defterde ise Hasan Paşa'nın yaptırdığı camiin evkafı içinde, Bazar Mahallesi'nde bulunan bir çifte hamam olduğu görülüyor (TKGM TD14: 31a). Bu hamam ile Demirel tarafından Veled Bey Mahallesi'nde Hasan Paşa tarafından yaptırıldığı belirtilen hamamın, aynı hamam olup olmadığı cevaplanması gereken bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Evliya Çelebi'ye göre, Köprü Başı'nda bulunan Koca-Hüseyin Paşa Hamamı, Kale altında Eski Hasan Paşa Hamamı, Pazar meydanında Meydan Hamamı, Taş Han Hamamı, Medrese Hamamı ve Paşa Kalesi Hamamı gibi çifte hamamlar dışında şehirde, 118 kadar hamam mevcuttu (Danışman 1970: 191).

II.1.2.4. Meydan

Baykara'ya göre, Selçuklu şehirlerinin hemen hemen tamamında, surların dışında yer alan ve yeşillik bir alan olan bir meydan bulunuyordu. Meydanlar, halkın düğün, bayram, spor karşılaşmaları vb. çeşitli vesilelerle bir araya geldiği önemli bir mekândı. Sivas da böyle bir meydanı olan şehirlerden biriydi. Hatta şehirde sonradan bu meydana yapılan camii, Meydan Cami adını almıştır. (2000: 112–113). Sivas'ta Meydan Camii'nin yeri göz önüne alınırsa, şehir meydanının, Murdar Irmak'ın doğusunda çarşı yakınında ve yahut çarşı içinde bulunduğu anlaşılıyor. Bu meydanın şehir surlarının dışında mı, içinde mi yer aldığı ise, cevaplanması gereken bir sorudur. Şehrin bugün hakkında bilgi sahibi olunan tek meydanı da budur.

II.1.2.5. Yollar, Sokaklar ve Köprüler

İbni Batuta seyahatnâmesinde Sivas'ın inşa tarzının güzel, sokakları geniş bir şehir olduğu yazmaktadır (Çevik 1983: 203). 19. yüzyıl seyyahları ise şehirde sokakların dar ve bakımsız, kışın çamurlu yazın tozlu olduğunu yazıyorlar (Mahiroğulları 2001: 51, 86, 95). Demirel, Sivas şeriye sicillerinde iki tip sokak tespit etmiştir. “Tarîk-i âmm” denilen büyük ana yollar ve “tarîk-i hâss” denilen ve birkaç evle son bulan çıkmaz sokaklar (1989: 9). 1960'larda şehri gören Süheyl Ünver ise, “Sivas'ta sokaklar... Sathi ve eğri büğrü, her çeşidi var” demektedir (2004: 39).

Ancak 15–16. yüzyıllar Sivas şehrinin sokakları, şimdilik hakkında hemen hiçbir bilgiye sahip olunmayan sivil unsurlardır. Bununla birlikte şehirde Kayseri, Malatya, Tokat, Erzincan- Erzurum istikametlerine giden ana yolların, Selçuklular zamanından beri bulunan önemli ticaret yolları olduğu bilinmektedir. Şehir Osmanlı döneminde ticarî önemini büyük ölçüde kaybetmiş olmakla birlikte, bu yolların yine de diğer şehirlerle ulaşımı sağlayan ana yollar oldukları için sokaklara göre daha bakımlı ve geniş oldukları düşünülebilir.

Sivas düz bir ovada kurulmuş, ortasından Murdar Irmak'ın geçtiği bir şehirdir. Bu çalışmada incelenen dönemde yerleşim alanları, daha çok Murdar Irmak'ın batı kıyısı ile Paşa ve Yüksek kalelerin arasında kalan bölgede yoğunlaşmıştı. Irmağın doğu

kıyısında ise bazı çarşılar ve dükkânlar yer almaktaydı. Bu ırmak üzerinde, halkın çarşılarına ulaşımını sağlayan köprüler olduğu muhakkaktır. Çelebi de şehrin içinden akan çay üzerinde birkaç köprü olduğunu yazmaktadır (Danışman 1970: 91). Ancak bu köprülerin ne tür malzemeden inşa edildiği (taş, ahşap vb.) ya da sayıları hakkında bilgi yoktur.

Ana yolların Kızılırmak'la kesiştiği noktalarda ise büyük köprüler bulunmaktaydı. Kayseri yolu üzerinde, şehre 6 km. mesafede bulunan ve 13. yüzyıl başında yapılmış olduğu vakfiyesinden anlaşılan köprü, önce Gürcü Hüseyin Köprüsü ve 19. yüzyılda ise Kesik Köprü adlarını almıştır. Köprü yontma taştan inşa edilmiştir. 17 ayak üzerinde, 285 m. uzunlukta ve 5.8 m. genişliktedir.

Sivas'ın 3 km. güneyinde Malatya yolu üzerinde, Selçuklu dönemine ait olduğu tahmin edilen Eğri Köprü bulunmaktadır. Köprü'nün uzunluğu 194, genişliği ise 4,6 m. bulmaktadır. 17 ayaklı olan köprüde 18 göz vardır. Köprü Sivas tarafından batıya doğru uzanırken 6. gözden itibaren güneye döner ve bir eğrilik meydana getirir. Bu sebeple Eğri Köprü olarak isimlendirilmiştir.

Sivas'ın 10 km. doğusunda bulunan ve yine Selçuklu dönemine ait olduğu sanılan Boğaz Köprüsü'nün ise, 1574 tarihli evkaf defterinde adı geçen Zagzağı Köprüsü ile aynı köprü olması ihtimal dâhilindedir (Yinanç 1994: 5, 9). Bu köprü üzerinde bulunan ve okunamayacak kadar silik olan kitabesinin ise 1525 tarihli olduğu ileri sürülmektedir (Acun 1988: 190). Köprü'nün eski Malatya yolu üzerinde olduğu sanılmaktadır. Kesme taştan ve 5 ayaklı olarak yapılan bu köprü'nün, ayakları içinde üç adet oda bulunmaktadır. 3. oda toprakla dolduğundan girişi belli değildir. Diğer iki odanın batı yönünde birer penceresi bulunmaktadır. Bu odaların köprü tahsildarı ve muhafızları ile köprüden geçen yolcular tarafından kullanıldığı sanılmaktadır.

II.1.2.6. Sivil Unsur Olarak Mahalleler

II.1.2.6.1. Mahallelerin Konumu

Bir şehrin yerleşim yapısı fizikî görünüşünü de etkileyecektir. Bu nedenle bir şehrin fizikî görünüşünü, yerleşimlerin niteliğinden bağımsız düşünmemek gerekir. Mesela yerleşim birimleri arasındaki mesafe, yerleşim birimlerinin nüfus yoğunluğu gibi faktörler şehrin görünüşünü etkileyecektir. Bu bölümde Sivas'ın tahrir yıllarına göre mahallelerinin konumu mümkün olabildiğince tespit edilirken, bir yandan da kurulan yeni mahallelerin konumuna göre yerleşim birimleri arasındaki mesafe ve yerleşim birimlerinin nüfus yoğunluğu ele alınacaktır.

1454'te Paşa Kalesi, Yüksek Kale ve Murdar Irmak arasında kalan ve Ulu Cami ile çarşıları içine alan bölge, şehrin merkezi olarak düşünülmelidir. Şehrin merkezinde *Cami, Hâce Ulu Bey, Hâce İmam, Paşa Bey* ve biraz doğusunda *Tokmak* Müslüman mahalleleri ile biraz batısında *Zilkâr* gayrimüslim mahallesi bulunuyordu. Yine bir gayrimüslim mahallesi olan *Bâzâr Kapusu Mahallesi* ise, Paşa Kalesi'nin güney kapısı civarındaydı (Demirel 2000: 26)⁴¹.

Gök Medrese'nin etrafında *Medrese*, Yukarı Kale'nin güneydoğu yönüne doğru *Şeyh Çoban*, Murdar Irmak'ın doğu yakasında ise *Hâce Hüseyin* mahalleleri yer alıyordu. Bunlar tamamen Müslüman nüfusun yaşadığı mahallelerdi. Yine bir Müslüman mahallesi olan *Hacı Emir Mahmud*'un ve *Meksat? Keşiş, Nurmuş? Keşiş ve Keşiş Mâhtâr?* gayrimüslim mahallelerinin ise yerleri tespit edilememiştir (Demirel 2000: 22, 23, 25). Bu mahalle isimleri 1485 tahririnde yer almazken, bu tahrirde ilk defa kaydedilen 6 gayrimüslim mahallesi olması, bu 3 mahallenin isminin değişmiş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak tahrir defterinde bir isim değişikliği olduğuna işaret eden hiçbir kayıt bulunmamaktadır⁴².

1454 ve 1485 tahrirlerinde *Mahalle-i Mescid-i Pelâslu* olarak kaydedilen bir Müslim mahallesi ile *Mahalle-i Pâlâs* olarak kaydedilen bir gayrimüslim mahallesi olduğu görülüyor (BOA TD2: 469, 471; TD19: 399, 408). 16. yüzyıla ait üç tahrirde ise *Pâlâs* ortak adıyla, ama biri Müslim diğeri gayrimüslim mahalleler arasında ayrı ayrı kaydedilmiş olan bu mahallelerin, müstakil birer mahalle mi, müstakil bir mahallenin farklı kısımları mı olduğu sorusuna cevap vermek önemlidir. Bu soruya verilecek olumlu cevap, 15. yüzyıl ortalarında Sivas'ta Müslümanların ve gayrimüslimlerin

⁴¹ 15 ve 16. yüzyıl Sivas mahallelerinin konumları tespit edilebilenleri ŞEKİL 1'de gösterilmiştir. ŞEKİL 1 için bu çalışmanın 162. sayfasına bakınız.

⁴² 1485 tarihli tahrir defterini görme şansı bulamamış olduğu anlaşılan Demirel, bu üç mahalle isminin 1519 tahririnde Kepenek, Köhnecivan ve Kale Ardı olarak değiştiği sonucuna varmıştır (2000: 29). Ancak bu görüşün doğru olamayacağı 1485 tarihli tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır.

birlikte yaşadığı bir mahalle olduğunu gösterirken, olumsuz bir cevap ise şehirde 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslümanların ve gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde yaşadığını gösterecektir. Nitekim Demirel, bu yerleşimleri aynı mevkide yer alan, ancak Müslüman ve gayrimüslimlerin ayrı bölümler halinde yaşadıkları tek bir mahalle olarak kabul ediyor (2000: 24). Demirel, yerleşimlerin ayrı ayrı kaydedilmelerinin sebebi olarak da, tahrir kayıtlarındaki ifadelerle dayanarak, mahallenin Müslüman kısmının sur dışında, gayrimüslim kısmının ise sur içinde kalması olabileceğini ileri sürüyor (2000: 24).

1454 ve 1485 tahrirlerinde Müslüman yerleşimi olan mahalle adının *Pelâslu* imlasıyla, gayrimüslim yerleşimi olan mahalle adının ise *Pâlâs* imlasıyla kaydedilmesi dikkat çekicidir⁴³. *Pelâslu* ve *Pâlâs* kelimelerinin farklı imlalarla kaydedilmiş olmasını, halkın telaffuzundaki farklılığın yaratmış olabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte böyle bir telaffuz farklılığının olması, Müslüman mahallesinin *Pelâs* yerine *Pelâslu* olarak kaydedilmesinin sebebini açıklamadığı gibi, yerleşimlerin ayrı ayrı kaydedilmesinin sebebini de açıklamamaktadır. 16. yüzyıla ait üç tahrirde ise Müslim mahallesi olan *Pâlâs*'la gayrimüslim mahallesi olan *Pâlâs* aynı imla ile yazılmıştır. Ancak bu tahrirlerde Müslim mahallesi olan *Pâlâs*'ın mevkiine işaret eden ifadeler kullanılırken, gayrimüslim *Pâlâs*'ın mevkiine işaret eden herhangi bir ifade kullanılmamış olması dikkat çekicidir. Müslim mahallesi *Pâlâs*, 1519'da *Mahalle-i Pâlâs der-zir-i Kal'a*, 1553 ve 1572'de *Mahalle-i Pâlâs der-zir-i kal'a-i Sivas* olarak kaydedilmiştir⁴⁴ (BOA TD79: 509, 518; TD287: 328, 350; TKGM TD14: 16a, 27b). Tahrir kayıtları incelendiğinde 1454 ve 1485 tahrirlerinde kaydedilen mahallelerin yeni veya eski hiç birinin konumuna işaret eden bir ifade kullanılmadığı görülmektedir. 1519 tahririnde konumu belirtilen tek mahalle Müslim mahallesi *Pâlâs*'dır. 1553 ve 1572 tahrirlerinde ise sadece yeni kurulan mahallelerin konumlarına işaret eden ifadeler kullanılırken, bu durumun tek istisnasını Müslüman *Pâlâs*'ı oluşturmaktadır. Acaba 16. yüzyıl tahrir kâtipleri, gayrimüslim *Pâlâs*'ın yerine işaret eden herhangi bir ifade kullanmazken, neden Müslüman *Pâlâs*'ın konumunu belirten ifadeler kullanma gereği duymuşlardır? Kanaatimizce, bu sorunun cevabını bu iki mahallenin farklı yerlerde kurulmuş olabileceği ihtimalinde aramak gerekiyor. Kâtiplerin, gayrimüslim *Pâlâs* Mahallesi'nin yerine işaret eden herhangi bir ifade kullanma gereği duymamalarının sebebi, bu

⁴³ Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügatı* ile İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlüğü* karşılaştırıldığında, *Pelâs* kelimesinin imlası ile bu kelimeden türediği anlaşılan *Palas* kelimesinin imlasının farklı olduğu görülecektir.

⁴⁴ Demirel, mahalle isminin tahrir defterlerinde "Sivas altında Palas" şeklinde kaydedildiğini de ileri sürmektedir (2000: 24). Ancak hiçbir tahrir defterinde bu şekilde bir kayda tesadüf edilmemiştir.

mahallenin Pâlâs Kapısı civarında bulunmasından kaynaklanmış olabilir. Müslüman Pâlâs'ı ise, şehrin başka bir noktasında bulunduğu için, bu mahallenin yerine işaret eden ifadeler kullanma gereğinin ortaya çıkmış olması ihtimal dâhilindedir.

Ayrıca 1572 tahririnde Müslüman ve gayrimüslim nüfusun birlikte yaşadığı 3 mahallenin kaydediliş biçimleri, *Pâlâs* Müslüman mahallesi ile *Pâlâs* gayrimüslim mahallesinin, aynı mevkide yer alan tek bir mahalle olmayabileceğini düşündürmektedir. Meselâ, bu tahrirde Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı *Hamırkesen* Mahallesi'nin kaydı şu şekilde yapılmıştır: *Mahalle-i Hamırkesen* başlığı altında önce mahallenin Müslüman neferleri kaydedilmiş, bu kayıtların hemen altında ise, *Gebrân-ı Mahalle-i Hamırkesen* başlığı altında gayrimüslim neferlerin kayıtları yapılmıştır (TKGM TD14: 17b). Diğer iki mahallenin kayıtları da bu şekildedir.

Kayıtlardaki imla farklılıklarını ve mevkii belirten ifadeleri, kâtiplerin bu iki mahalleyi birbirinden ayırt etme çabasının bir işareti olarak değerlendirmek mümkündür. 15. yüzyıl kâtipleri, iki mahalleyi ayırt etmek için, isimlerini farklı imlalarla, belki de halk arasında söylendiği biçimleriyle kaydetmeyi yeterli bulmuş; 16. yüzyıl kâtipleri ise, aynı imla ile kaydettikleri bu iki mahalleyi ayırt etmek için, Müslüman Pâlâs'ın yerine işaret eden ifadeler kullanmış olabilirler.

Pelâslu kelimesinin anlamı “Pelâs'dan gelen, Pelâs'a ait” olarak değerlendirilirse, *Pelâslu* Mahallesi'nin, *Pâlâs* Mahallesi'nden ayrılarak, şehrin başka bir yerine yerleşenler tarafından kurulmuş olabileceği de düşünülebilir.

1553 ve 1572 tahrirlerinde *Mahalle-i Pâlâs der-zir-i kal'a-i Sivas* ifadesinde geçen *Kal'a-i Sivas*, Sivas dış suru olabileceği gibi, bu ifadenin, bazı belgelerde *Kal'a-i Sivas* (Sivas Kalesi) olarak da kaydedildiğini gördüğümüz Paşa Kalesi'ne işaret etmesi de ihtimal dâhilindedir⁴⁵.

Sonuç olarak, bu çalışmada Müslüman Pâlâs'ı ile gayrimüslim Pâlâs'ı müstakil birer mahalle olarak değerlendirilmiştir.

⁴⁵ Şehrin fizikî boyutları incelenirken de görüleceği gibi, Paşa Kalesi'nin batısında kalan bölgede herhangi bir yerleşimin olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak 1454 tahririnde kaydedilen bazı mahallelerin yerlerinin tespit edilemediği de göz önünde tutulmalıdır. Yerleri tespit edilemeyen mahallelerden bazılarının, Paşa Kalesinin iskân edilmemiş görünen batı tarafında bulunması da ihtimal dâhilindedir.

1485 tahririnde ilk defa kaydedilen Müslüman mahallelerden sadece Billur Mescid ve Billur Depesi mahallelerinin yeri tespit edilebiliyor. Bu mahalleler, şehrin güneyinde bulunan ve Billur (daha sonraları Pulur) olarak adlandırılan doğal tepe üzerinde ve etrafında kurulmuştur. Bu tahrirde ilk defa kaydedilen gayrimüslim mahallelerinden ise sadece Kal'a Ardı Mahallesi'nin yeri tespit edilebilmiştir. Şeyh Çoban Mahallesi'ne komşu olduğu tahmin edilen bu mahalle, Yukarı Kale'nin güney tarafında kurulmuş olabilir. 1485'de ilk defa kaydedilen Kasap Abdi, Hisar nam-ı diğer Baronvart, Çubuk, Çukur, Toros Kesiş ve Ornis ve Sultan Şah (birlikte yazılmış) mahallelerinin yerleri ise tespit edilememiştir.

1519 tahririnde ilk defa kaydedilen Müslüman mahallelerinden Himmet Sofu Mahallesi, Abdülvahhab Gazi Türbesi ile Mısmıl Irmak arasında, Ganem Mahallesi, Billur ve Tokmak mahalleleri arasında, Karagedük Mahallesi, Gök Medrese ile Ganem arasında, Emir Ali Hacı Mahallesi, Karagedük'ün güneyinde, Şeyh Çoban'ın doğusunda kurulmuştur. Yenice Mescid Mahallesi'nin yeri ise tespit edilememiştir (Demirel 2000: 28–30). Bu tahrirde ilk defa kaydedilen gayrimüslim mahallelerinden Cevan, Ulu Cami ile Murdar Irmak arasında, Murdar Irmak'a yakın bir mevkide, Kepenek ise Paşa Kalesi'nin kuzeyinde yer alıyordu (Demirel 2000: 29–30).

1553'de ilk defa kaydedilen Müslüman mahallelerinden *Şems Mahallesi* "*Mahalle-i Mescid-i Şems tâbi'-i Mahalle-i Karagedük*" olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Karagedük Mahallesi'yle komşu olduğu anlaşılıyor. *Şah Kulu Mahallesi*'nin "*Mahalle-i Şah Kulu Mescidi tâbi'-i Mahalle-i Pâlâs*" olarak kaydedilmesi, bu mahallenin Pâlâs Mahallesi yanında olduğunu gösteriyor⁴⁶. "*Mahalle-i Cedid der-kurb-ı Abdülvahhab Gazi*" ve "*Mahalle-i Mescid-i Musa der-kurb-ı Abdülvahhab Gazi*" olarak kaydedilen iki yeni mahallenin ise şehrin doğusunda bulunan Abdülvahhab Gazi Türbesi civarında kuruldukları anlaşılıyor. Veled Bey Mahallesi, "*Mahalle-i Veled Bey der-kurb-ı Paşa Hamamı*" ifadesinden anlaşılacağı gibi, Paşa Hamamı'nın bulunduğu yerde kurulmuştur; Yukarı Kale'nin kuzeyinde yer almaktadır. *Yahya Bey Mahallesi*'nin ise, kuzeyinde Paşa Bey, doğusunda Tokmak ve Ganem mahalleleri bulunuyordu.

⁴⁶Şah Kulu Mescidi'nin tabii olduğu mahallenin, Müslüman Pâlâs'ı mı, gayrimüslim Pâlâs'ı mı olduğu sorusu akla gelmektedir. Müslüman mahallelerinin bir kısmının, bir Müslüman mahallesinde inşa edilen ikinci bir mescit/cami ile oluştuğu göz önüne alınırsa, burada söz konusu olan mahallenin Müslüman Pâlâs'ı olma ihtimali daha yüksektir. Ayrıca daha sonraki dönemlerde *Kırcuk* ismini aldığı bilinen Şah Kulu Mescidi Mahallesi'nin Yeri tespit edilebilirse, bu bilgi Müslüman Pâlâs Mahallesi'nin yerinin daha kesin olarak tespitini sağlayabilir.

Ahmed Subaşı Mahallesi, şehrin ve Kepenek Mahallesi'nin kuzeyinde iskân edilmişti. *Hamırkesen*, *Mevlana Mehmed* ve *Hacı Zâhid* mahalleleri de Abdülvahhab Gazi Türbesi'nin olduğu bölgede kurulmuşlardı (Demirel 2000: 31–34). Ayrıca bu tahrirde Karagedük Mahallesi'ne bir de *Abdülkerim Mescidi* eklenmiştir.

1572 tahririnde ilk defa kaydedilen Müslüman mahallelerinden *Kerim Çavuş Mahallesi*'nin Şeyh Çoban Mahallesi ile komşu olduğu, “*Kerim Çavuş Mescidi der-kurb-ı Mescid-i Şeyh Çoban; binâsı ve dahi cemaati Şeyh Çobandan ayrılmıştır*” ifadesinden anlaşılmaktadır. “*Mahalle-i Cedid der-kurb-ı Zâviye-i Şeyh Erzurum*” ifadesi, Cedid Mahallesi'nin Şeyh Erzurum Zâviyesi'nin olduğu bölgede kurulduğunu gösterirken, “*Mahalle-i Sirkeli Mescidi der-kurb-ı Hacı Zâhid*” ifadesi, yeni kurulan Sirkeli Mescid Mahallesi'nin Hacı Zâhid Mahallesi'yle komşu olduğunu göstermektedir. *Ali Baba Mahallesi*, şehrin kuzeyinde ve biraz dışında kurulmuştur (Savaş 1992: 105). Akbaş Zâviyesi'nin olduğu bölgede *Firdevs Bey*, Paşa Kalesi'nin kuzey tarafında Murdar Irmak kıyıları etrafında *Baba Üryan* mahalleleri kurulurken, çarşı çevresinde Cevan, Paşa Bey ve Tokmak mahalleleri arasında, *Hâce Karaca* mahallesi kurulmuştu (Demirel 2000: 37–38, 35). Cancin/Cancun gayrimüslim mahallesi ise kuzeyde bulunan Cancun Kapısı'nın yer aldığı bölgede kurulmuştu.

II.1.2.6.2. Sivas Mahallelerinin Yapısı

1454–1572 yılları arasında tahrir kayıtlarından elde edilen verilere göre, Sivas mahallelerinin bir tipolojisinden söz etmek mümkündür.

Tahrir defterlerinde mahalleler bünyesinde kayıtlı neferler tek tek incelendiğinde, 15 ve 16. yüzyıllarda Müslim ve gayrimüslim Sivas mahallelerinin büyük oranda aralarında akrabalık ilişkisi olan neferlerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Sivas'ta Müslümanlar gayrimüslimlere oranla nefer/nüfus sayısı açısından daha küçük mahallelerde yaşamaktadır. Bu durum özellikle şehrin nefer/nüfus sayısındaki artışa paralel olarak 16. yüzyılda daha belirgin bir hal almaktadır. Bunun bir sonucu olarak, Müslüman mahallelerinin fizikî olarak da gayrimüslim mahallelerden daha küçük olduğu ortaya çıkmaktadır.

Müslüman mahallelerinde genellikle bir imam bulunmaktadır. Hemen her Müslüman mahallesinde en azından bir mescit olduğu da anlaşılmaktadır. Buna karşılık gayrimüslim mahallelerinde her zaman bir ibadet mekânı olup olmadığı bilinmemektedir.

Müslim Pâlâs Mahallesi ile gayrimüslim Pâlâs Mahallesi'nin farklı yerlerde iskân edilmiş oldukları kabul edilmek şartıyla, Müslümanlarla gayrimüslimlerin 16. yüzyıl ortalarına kadar ayrı mahallelerde yaşadığı anlaşıyor. Bu durumun tek istisnasını, 1454–1485 yılları arasında, bir gayrimüslim mahallesi olan Bâzar Kapusu'nda kurulduğu tahmin edilen Bâzâr Mescidi Mahallesi'nde ikamet eden 2 Müslüman nefer (hane) oluşturmaktadır. Bu yerleşimin, sonraki üç tahrirden sadece 1553'de kayıtlı olduğu görülüyor. 1553'te ise mahallede 1'i mücerret 3 nefer kayıtlıdır. Gayrimüslim Bâzâr Kapusu Mahallesi'nde, bir mescit kurulması ve burada Müslümanların ikamet etmesi, kanaatimizce, mahallede ikamet eden Müslüman nefer sayısının son derece az, gayrimüslim nefer sayısının ise oldukça yüksek olması sebebiyle, mahallenin gayrimüslim mahallesi olması özelliğini etkilememiştir⁴⁷. Bu sebeple Sivas'ta, Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşama tecrübesinin tam anlamıyla ancak 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra 1553–1572 yılları arasında gerçekleştiğini ileri sürmek mümkündür. Tahrir kayıtlarına göre, 16. yüzyılın ortalarından itibaren bazı mahallelerde Müslim ve gayrimüslimler birlikte yaşamaya başlamışlardır.

Sivas'ta, bazı Osmanlı şehirlerinde görüldüğü gibi sadece aynı meslekten esnafın yaşadığı mahalle yoktur. Müslim ve gayrimüslim her mahallede çeşitli mesleklerden esnaf olduğu görülmektedir.

Yine Müslüman ya da gayrimüslim hemen her mahallede, şehre göçmen olarak gelenlere tesadüf edilebilmektedir. Ancak göçmenlerin mahallelere yerleştirilmesinde nasıl bir yol izlendiği belli değildir.

⁴⁷ Bâzâr Mahallesi ile Mescid-i Bâzâr'ın nefer sayıları için bkz. TABLO I

II.1.2.7. 1454–1572 Yılları Arasında Şehrin İskân Bölgeleri ve Fizikî Boyutları

Doğan Kuban'a göre, Nefs-i Sivas'ta yerleşim alanı 19. yüzyıl sonuna kadar hemen hemen şehri çevreleyen surların içinde kalmıştır ve bu durum şehrin gelişmesine engel olmuştur (1968: 65). Demirel ise, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde şehrin surlar içinde kaldığını ve şehrin güney yönündeki iskânının, 1980'li yılların sonuna kadar sur dışına taşmamış olduğunu ileri sürmektedir (2000: 11, 47).

Sivas'ta iskân bölgesinin 19. yüzyıla kadar sur içinde kaldığı kabul edilse bile, bu durum Kuban'ın öne sürdüğü gibi şehrin gelişmesine engel teşkil eden bir sebep değil, şehrin gelişmemesinin bir sonucu olabilir. Başka bir ifade ile şehir yeterince gelişmediği için, iskân bölgesinin sur içinde kaldığı ileri sürülebilir. Bununla birlikte, daha 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, Sivas'ta şehir surunun dışında ilk mahallenin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu noktada, sur dışında yerleşimlerin başlamasının sebebi nedir sorusu gündeme gelmektedir. Sur içinde bulunan iskân bölgesinin yeni yerleşimlere izin vermeyecek ölçüde yoğunlaşmasının bir sonucu olarak, sur dışında yerleşimlerin başladığı ileri sürülebilir. Ancak sur dışında yerleşimlerin başlamasından sonra da, sur içinde yeni mahalle oluşumlarının devam etmesi, bu görüşün doğru olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Ayrıca, dış surun konumunun tam olarak tespit edilememesi, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ve iskân bölgesinin kuzey, güney ve doğu yönlerinde sınırlarını teşkil eden mahallelerin sur içinde mi, sur dışında mı kaldığı sorusunun büyük ölçüde cevapsız kalmasına yol açmaktadır.

15–16. yüzyıllarda şehrin iskânını, iskânın merkezini ve genişleme yönlerini tespit etmek için tahrir defterleri önemli bir kaynak durumundadır. Ancak özellikle ilk iki tahrirde kaydedilen mahallelerin tümünün yerini tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu mahallelerin büyük bir kısmını gayrimüslimlerin oturduğu mahalleler oluşturmaktadır. İlk tahrirde yeri tespit edilemeyen 4 mahalleden 3'ü gayrimüslimlere aittir (Meliksat? Keşiş, Nurmuş Keşiş?, Keşiş Mâhtâr? mahalleleri). İkinci tahrirde ise yeri tespit edilemeyen 6 mahalleden 5'ini gayrimüslim mahalleleri oluşturmaktadır (Hisar nâm-ı diğer Baronvart, Çubik, Çukur, Toros Keşiş mahalleleri ile Ornis ve Sultan Şah

mahallesi). Ayrıca üçüncü tahrirde bu mahallelerden hiç birinin ismi kaydedilmemiştir. İlk üç tahrirde, gayrimüslim mahallelerden sadece Zilkâr, Bâzâr Kapusu, Pâlâs ve Kale Ardı süreklilik gösteren mahallelerdir. Bunlar dışındaki gayrimüslim mahalle isimlerinin, sürekli değişmesi ve birbirinin devamı olan mahalleler varsa bile bunların tespit edilememesi, durumu karmaşıklştırmaktadır. Bu durum, ilk iki tahrir döneminde gayrimüslim nüfusun iskân alanının büyük oranda tespit edilememesine yol açtığı gibi, bu yıllarda şehir iskân bölgesinin de tam olarak tespit edilmesini engellemektedir. Bu sebeple, iskân bölgesi ve iskânın hangi yönlerle doğru yayıldığıнын tespitinde, ancak konumları tespit edilebilen mahallelerin değerlendirmeye tabi tutulduğu dikkate alınmalıdır.

1454 tahririnde kaydedilen mahallelerden yerleri tespit edilebilenlerin konumu dikkate alındığında, şehir iskânın 3 bölgede yoğunlaştığı görülmektedir. Paşa Kalesi, Yüksek Kale ve Murdar Irmak arasında kalan ve şehir çarşılarının önemli bir kısmıyla Ulu Camii de içine alan birinci bölge, aynı zamanda şehrin merkezidir. Bu bölgede 5 mahalle (Cami, Hâce Ulu Bey, Hâce İmam, Paşa Bey ve Tokmak) bulunmaktadır. Tokmak Mahallesi şehir merkezinin doğudaki en uç mahallesidir. İkinci bölgeyi Yukarı Kale'nin etrafında kurulmuş olan 3 mahalle oluşturmaktadır. Bunlar kalenin kuzey doğusunda bulunan Zilkâr, doğusunda Gök Medrese etrafında Medrese ve güney-doğusunda bulunan Şeyh Çoban mahalleleridir. Üçüncü bölgede ise, Murdar Irmak'ın ve şehrin doğusunda yer alan Pâlâs ve Hâce Hüseyin mahalleleri bulunmaktadır. Paşa Kalesi'nin güney kapısı civarında bulunan Bazar Kapusu Mahallesi ise iskânın batı ucunu oluşturmaktadır. Sonraki tahrirlerde kaydedilen yeni mahallelerden bazılarının konumları bu bölgeler arasında iskâna uygun boş alanlar olduğunu göstermektedir.

1485 tahririnde ilk defa kaydedilen mahallelerden sadece 3'ünün yeri tespit edilebilmiştir. Bu üç mahallenin konumu, şehir iskânının doğuya ve güneye doğru biraz genişlediğini göstermektedir. Şehrin doğusunda, Murdar Irmak'ın batı kıyısında Billur ve Billur Depesi mahalleleri kurulurken Yüksek Kale'nin güneyinde ise Kale Ardı Mahallesi kurulmuştur.

1519 tahririnde, ilk defa kaydedilen 7 mahalleden 6'sının yeri tespit edilebilmiştir. Bir mahallenin yerinin tespit edilememesinin, bu mahallede sadece 5 nefer kayıtlı olduğundan ve sonraki tahrirlerde de kaydedilmediğinden, şehir iskânı üzerinde

belirleyici bir rolü olmadığı düşünülebilir. Yerleri tespit edilebilen 6 yeni mahalleden 3'ünün (Ganem, Karagedük, Cevan) mevcut mahalleler arasında kurulması, mevcut iskân bölgelerinde nüfus yoğunluğunun arttığına işaret etmektedir. Cevan Mahallesi'nin, Paşa Kalesi'nin doğusunda Ulu Cami ile Murdar Irmak arasında, yani şehir merkezinde bulunması, ilk defa 1519 tahririnde kaydedilmiş olmasına rağmen, zaten mevcut bir mahallenin yeni isimle kaydedilmiş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Önceki tahrirlerde yeri tespit edilemeyen gayrimüslim mahallelerden birinin ya da bir kaçının Cevan Mahallesi olarak 1519 tahririnde kaydedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu tahrirde ilk defa kaydedilen diğer 3 (Kepenek, Emir Ali Hacı, Himmet Sofu) mahallenin konumları ise, şehir iskânının kuzey ve güneydoğu yönlerine doğru genişlerken, aynı zamanda ilk defa olarak da sur dışına taştığını göstermektedir. Bir gayrimüslim yerleşmesi olan ve Paşa Kalesi'nin kuzeyinde bulunan Kepenek Mahallesi'nin de, yeni kurulmuş bir mahalle olmasından ziyade, eski bir ya da birkaç gayrimüslim mahallesinin yeni bir isimle kaydedilmesi sonucu ortaya çıkmış olması ihtimal dâhilindedir. Şehir iskânının güneydoğuya doğru genişlemesi, Şeyh Çoban Mahallesi'nin doğusunda kurulan Emir Ali Hacı Mahallesi ile gerçekleşirken sur dışına taşması, Abdülvahab Gazi Türbesi ile Mısmıl Irmak arasında kurulan Himmet Sofu Mahallesi ile gerçekleşmiştir. Bu bölge, şehrin yeni iskân bölgesi olarak bundan sonraki tahrirlerde de karşımıza çıkacaktır.

1553 tahririnde ilk defa kaydedilen 11 yeni mahalleden bazılarının konumu, iskânın kuzey ve kuzeydoğu yönlerinde genişlemeye devam ettiğini gösterirken, bazılarının konumu da mevcut iskân bölgelerinde nüfus yoğunluğunun artmaya devam ettiğini göstermektedir. Öncelikle Abdülvahab Gazi Türbesi civarında 5 yeni mahallenin (Hamırkesen, Mevlana Mehmed, Hacı Zâhid, Musa ve Cedit) daha kurulmasıyla, iskânın önemli ölçüde sur dışına taştığı görülüyor. İskânın şehrin kuzey bölgesine doğru genişlemesi ise, Kepenek Mahallesi'nin kuzeyinde kurulan Ahmed Subaşı Mahallesi ile gerçekleşmiştir. Hacı Ömer/Karaca, Veled Bey, Şems, Yahya Bey ve Şah Kulu mahallelerinin kurulması ise, mevcut iskân bölgelerinde nüfus yoğunluğunun artması anlamına gelmektedir.

1572 tahririnde ilk defa kaydedilen mahallelerle birlikte şehir iskânı, büyük oranda kuzeye doğru yayılırken, bir miktar da güneye ve kuzeydoğuya (sur dışına) doğru genişlemiştir. Kurulan 3 mahalleyle birlikte (Ali Baba, Cancin/Cancun ve Baba Üryan mahalleleri), şehrin kuzeyi yeni bir iskân bölgesi haline gelmiştir. Güneyde 2 yeni

mahalle (Kerim Çavuş ve Cedid-Şeyh Erzurum Zâviyesi yanında) kurulurken, sur dışında (Sirkeli Mescid Mahallesi) ve şehrin doğusunda (Firdevs Bey Mahallesi) birer mahalle kurulmuştur.

15 ve 16. yüzyılda şehrin iskânı kuzey, güneydoğu ve kuzeydoğu istikametlerinde genişleme gösterirken, şehir merkezinde ve merkez civarında da nüfus yoğunluğunun arttığı görülmektedir. Buraya kadar yapılan tespitlerden özellikle Paşa Kalesi'nin batısında kalan bölgenin iskân edildiğine dair bir bulgu olmaması dikkat çekicidir.

Şehrin fizikî genişlemesinin 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başı arasında, şehrin kuzeydoğu yönünde Abdülvahab Gazi Türbesi'ne doğru sur dışına taştığı açıktır. Bu bölgede 16. yüzyıl boyunca, yeni mahalleler kurularak iskân hareketleri devam etmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra şehir iskânının, Şeyh Erzurum Zâviyesi civarında kurulan mahalleyle birlikte güneyde ve yeni kurulan mahallelerle birlikte kuzey ve doğu istikametlerinde de sur dışına taşmış olması ihtimal dâhilindedir.

15 ve 16. yüzyıllarda yeni kurulan mahallelerle birlikte şehrin iskân yapısında ve fizikî görünüşünde nasıl bir değişim olmuştur? 15. yüzyılda şehrin iskân yapısının çok fazla değişmediği ileri sürülebilir. 1454'te yerleri tespit edilebilen mahallelerin konumları göz önüne alındığında, şehir iskânının 3 bölge halinde yapılandığı düşünülebilir. Birinci bölgeyi, Paşa Kalesi, Yukarı Kale ve Murdar Irmak arasında kalan şehrin merkezi teşkil ediyor. Diğer ikisi ise Yukarı Kale'nin doğusunda kalan bölge ile Murdar Irmak'ın doğu tarafında yer alan bölgelerdir. 1454–1485 yılları arasında kurulan ve yerleri tespit edilebilen Billur Depesi, Billur Mescid ve Kale Ardı mahallelerinin, şehrin iskân yapısını pek fazla değiştirmedikleri düşünülebilir. 15. yüzyıl şehir merkezinde mahalleler arasında iskâna uygun boş alanlar olduğu, burada yeni mahalleler kurulabilmesinden ve 16. yüzyılın başında şehir merkezinde yeni çarşılar, han vb. binalar inşa ettirilmiş olmasından anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bu yüzyılda şehir merkezinde bile mahalle yapısının seyrek olduğu ve mahalleler (ya da evler) arasında boş araziler bulunduğu ileri sürülebilir. Özellikle 1572 tahririnde, dış sur ve Paşa Kalesi dâhilinde yer alan bazı bostan ve bahçelerin kayıtlı olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.

Şehrin iskân yapısı asıl olarak 16. yüzyılda değişime uğramıştır. Bu yüzyılda şehirde mevcut iskân alanlarında nüfus yoğunluğu artarken, bir yandan da yeni iskân alanları oluşmuştur. 15. yüzyılda şehrin merkezi ve Yukarı Kalenin doğu ve güney taraflarındaki yerleşimler ayrı birer iskân bölgesi oluştururken, 15. yüzyıl sonunda ve 16. yüzyılda bu bölgelerde kurulan yeni mahalleler ile bu iki bölge tek bir iskân bölgesi olarak değerlendirilmeye müsait bir nüfus yoğunlaşması yaşamıştır. Başka bir ifadeyle şehir merkezi Yukarı Kalenin etrafındaki iskânı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Şehir merkezinde nüfus yoğunluğunun 16. yüzyıl boyunca arttığını ileri sürmek mümkündür.

16. yüzyıl Sivas'ında dört iskân bölgesinin varlığı ileri sürülebilir. Birinci bölge, Paşa Kalesi, Yukarı Kale ve Murdar ırmak arasında kalan ve Yukarı Kale ve Billur Tepe etrafındaki iskânı da içine alan şehir merkezidir. İkinci bölge 15. yüzyılda da bir iskân bölgesi olan ve Murdar Irmak'ın doğu kıyısı ile Palas Kapısı arasında kalan bölgedir. Üçüncü iskân bölgesini Abdülvahab Gazi türbesi ile Mısmıl Irmak arasında kalan alan oluşturmaktadır. Yukarda da değinildiği gibi, bu bölgede ilk iskân hareketi, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başı arasında görülmekle birlikte, burada nüfus yoğunlaşması 16. yüzyılda gerçekleşmiştir. Şehrin son iskân bölgesini, şehrin ve Paşa Kalesi'nin kuzeyinde kalan bölge oluşturmaktadır.

16. yüzyılda, nüfus artışı ve yeni mahallelerin kurulması, ev, cami, mescit vb. yeni yapıların inşasına sebep olduğundan, bu yüzyılda şehrin fizikî görünümünün ve büyüklüğünün hatırı sayılır ölçüde değişmiş olduğu ileri sürülebilir.

II.1.3. Dinî Unsurlar

II.1.3.1. Cami ve Mescitler

15. ve 16. yüzyıl Sivas'ında bulunan cami ve mescitleri, bazı vakfiye kayıtlarından, Vilayet-i Rûm'a ait evkaf ve tahrir defterlerinden tespit etmek mümkündür. Ayrıca, söz konusu yüzyıllarda veya öncesinde yapılmış ve binası günümüze kadar ulaşabilmiş bazı cami ve mescitler de bulunmaktadır.

Sivas'ın bilinen en eski camii olan Ulu Cami, şehir merkezinde bulunmaktadır. *Sultan Cami, Cami-i Kebir* (Edhem- Berchem 2001: 178–179) ve *Sultan Alâeddin Cami* olarak da bilinen Ulu Cami'in duvarları, alçı ile birleştirilmiş küçük kesme taşlarla, minaresi ise tuğla ile inşa edilmiştir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 183; TKGM ED583: 4). Üç cephede üç kapısı bulunan Ulu Cami'nin üstü, kalın direklerle örtülmüş, kalın bir toprak tabakası ile de kapatılmıştı (Erdil 1953: 32). Bugün ise caminin üstü saçla kaplanmıştır.

Sivas, Timur tarafından ele geçirilip yağmalandığında Ulu Cami'in vakfiyesi kaybolmuş, binası da zarar görmüştü (TKGM ED583: 5)⁴⁸. Bu sebeple yapım tarihi tam olarak bilinmeyen camiin, hangi döneme ait olduğu hakkında görüş ve rivayetler muhtelifdir. Mahallî rivayetlerden birine göre (Edhem-Berchem 2001: 178), cami I. Keykubat bir diğerine göre ise (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 183) II. Kılıç Arslan veya oğlu Kutbettin Melik Şah zamanında yaptırılmıştır. Cami'in binası günümüze kadar ulaşmakla birlikte, camie ait kitabeler 1955 yılında, bir onarım sırasında cami avlusunda yapılan kazı neticesinde bulunmuştur. Bu kitabeler de camiin hangi dönemde yapıldığını tam olarak açıklığa kavuşturmadığı için, camii Danişmentli Beyliği dönemine atfeden görüşler olduğu gibi, Anadolu Selçuklu Devleti dönemine atfeden görüşler de bulunmaktadır (Turan 1980: 201; Tanman 1993: 476; Yınanç 1991: 15).

Cami, 1525'de Sivas valisi Lala Sinan Paşa, 1597'de Sivas Beylerbeyi olan Mahmut paşa tarafından tamir ettirilmiştir (Demirel 2000: 20; Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 183).

Sivas'ın bilinen ilk tahririne ait 1454 tarihli defterde, Müslüman mahallelerinin, Şeyh Çoban hariç, "Mahalle-i Mescid-i ..." ibaresiyle kaydedildiği görülmektedir (BOA TD2: 466–470). Bu şekilde kaydedilen mahalleler, Hâce Ulu Bey, Hâce İmam, Hacı Emir Mahmud, Paşa Bey, Hâce Hüseyin, Tokmak, Cami, Medrese ve Pelâslu'dur. Mahalle-i Mescid-i Cami, Ulu Cami etrafında, Mahalle-i Mescid-i Medrese ise Gök Medrese etrafında bulunan mahallelerdir. Gök Medrese'nin girişinde sağ tarafta bir

⁴⁸ Ayrıca caminin, Fetret devrinden sonra, Sultan I. Mehmed'in veziri Bayezid Paşa'nın şehri tekrar Osmanlı idaresine katma mücadelesi sırasında yandığı da bilinmektedir. O dönemde şehre hâkim olan Mezid Bey, Paşa'nın askerleri şehre girince, caminin minaresine sığınarak mücadeleye devam etmek istemiş, ancak Paşa, Mezid Bey'i ele geçirmek için caminin ateşe verilmesini emretmişti (Berchem-Edhem 2001: 179; Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 184).

mescit bulunuyordu (Bilget 1989: 9). Ahi Emir Ahmed Zâviyesi'nin bulunduğu Mahalle-i Mescid-i Tokmak'ta ise, zâviye ile birlikte bir de mescit olduğu vakfiye kayıtlarından anlaşılmaktadır (Baran 1991: 25). Keza Şeyh Çoban Mahallesi'nde de Şeyh Çoban türbesinin yanında bir mescit vardı. Eşref adında biri tarafından 1370 yılında tamir ettirildiğine dair kitabesi olan mescit, 1920'li yıllara kadar, harap olsa da varlığını sürdürmüştü, yine bu yıllarda tamamen yok olmuştur (Bilget 1993: 35). Hâce İmam Mahallesi Mescidi, aynı isimle günümüze kadar ulaşmıştır. Mescidin banisi olan Hâce İmam'ın mezarı mescidin yanında yaptırılmıştı. Bu mescit tahminen 1564 yılında Sivas beylerbeyi Hasan Paşa tarafından tamir ettirilmiştir (Demirel 2000: 22). Hâce Ulu Bey Mahallesi Mescidi, 1576'dan sonra kayıtlara "Ümmi Paşa bin Hâce Ulu Bey" olarak geçmiştir. Bazı belgelerde ise, mescidin mahkeme binasına bitişik olması nedeniyle "Mahkeme Mescidi" olarak kaydedildiği görülmektedir. Mescit 1911'e kadar varlığını sürdürmüştü, bu tarihten sonra yok olmuştur (Demirel 2000: 23–24).

Hâce Hüseyin Mahallesi Mescidi'nin, şehrin doğusunda, Said İbrahim Paşa Camii civarında, ya da onunla aynı mevkide olabileceği ileri sürülmektedir. Said İbrahim Paşa Camii'nin adı, kayıtlarda 1713'te Hacı Zülfikar Mescidi olarak geçmektedir. Bu mescit aynı zamanda Şah Hüseyin Mahallesi Mescidi olarak da kaydedilmiştir. Demirel'e göre, Hâce Hüseyin Mescidi'nin değişik zamanlarda yapılmış tamiratlar neticesinde önce Hacı Zülfikar Mescidi, sonra da Said İbrahim Paşa Cami olarak anılması ihtimal dâhilindedir (Demirel 2000: 25).

Paşa Bey ve Hacı Emir Mahmud mahallelerinde de birer mescit olduğunu kabul etmek gerekir. 1454 tahririnde Pelâslu Mahallesi'nde Ahmed Bey Caminde görevli bir müezzinin kaydına rastlanmıştır (BOA TD2: 470). 1574 tahririnde ise Müslüman Pâlâs Mahallesi'nde (Pelâslu) bir nefer Burhaneddin Caminin türbehânı olarak kaydedilmiştir (TKGMA-KKA. TD14: 16a). İlk tahrirde adı geçen Ahmed Bey Cami ile son tahrirde adı geçen Burhaneddin Caminin aynı cami olması kuvvetle muhtemeldir. Bu caminin Kadı Burhaneddin Ahmed tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

1454'den sonraki tahrirlerde ise yeni kurulan mahallelerden bazılarının mescit olarak kaydedildiği görülmektedir. Yeni kurulan mahallelerden, 1485 tahririnde Billur ve Bâzar; 1519 tahririnde Himmet Sofu, Ganem ve Yenice; 1553 tahririnde Abdülkerim, Şems, Şah Kulu, Mevlana Mehmed, Hacı Zahid, Hâce Ömer, Ahmed Subaşı, Musa ve Veled Bey; 1572'de ise Kerim Çavuş, Sirkeli, Firdevs Bey, Hâce Karaca

mahalleleri mescit olarak kaydedilmiştir. Yine bu tahrirde Hâce İmam Mahallesi ile birlikte Nebi Mescidi kaydedilirken, Hamırkesen Mahallesi ile birlikte ise Hacı Şah Ali Mescidi kaydedilmiştir. Bu mescidin imamı Hamırkesen Mahallesinde kaydedilen neferlerden biridir.

Tahrir defterlerinde ilk defa 1485'de adı geçen Bâzâr Mescidi, 931 H. tarihli Sinan Paşa vakfiyesinde de geçmektedir (Şeşen: 1973: 338–339). Yapım tarihi tam olarak bilinmeyen Billur Mahallesi Mescidi'nin binası günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak bina son yüzyılda yeniden inşa edildiği için yeni bir binadır. Demirel, 1500–1501 tarihli cami kitabesinin hâlâ mevcut olduğunu belirtiyor⁴⁹ (2000: 29).

1519 tahririnde kaydedilen mahalle mescitlerinden sadece Himmet Sofu Mahallesi Mescidi hakkında bilgi bulunmaktadır. 1743'ten itibaren camiye dönüştürülen bu mescit, günümüzde yeni binasıyla varlığını sürdürmektedir (Demirel 2000: 29).

Hacı Zâhid Mescidi, 1727 tarihinden sonra camiye dönüştürülmüştür. Günümüzde de yeni binası ile hizmet vermektedir (Demirel 2000: 34). 1553 tahririnde adı geçen diğer mahalle mescitleri hakkında ise bilgi bulunmamaktadır.

Kerim Çavuş mescidinin ise, 1785 tarihinde yenilendiği bilinmektedir (Demirel 2000: 37). 1572 tahririnde adı geçen diğer mescitler hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca Paşa Hisarı içinde bulunan ve 13. yüzyılda yapılmış olan Buruciye Medresesi'nde ve Dârürrâha'da birer mescit bulunuyordu. Bunlardan başka, Subaşı Hanı yakınındaki Ahi Ahmed Çelebi, Güdük Minare etrafında kurulmuş olan Şeyh Şemseddin, Hacı Arif (Emir Arif) zâviyelerinde de birer mescit olduğu bilinmektedir (Demirel 2000: 188, 192). Ali Baba Mahallesi'nde bir mescit inşa edilmişti (Savaş 1992: 67). Mescit daha sonra camiye dönüştürülmüştür. Ali Baba Cami kesme taştan ve dörtgen şeklinde inşa ettirilmiş, geniş ve yassı bir kubbe ile örtülmüştür. Cami çok geniş pencerelerle aydınlatılmıştır (Erdil: 1953: 34). Caminin tek şerefeli ve kesme taştan yapılmış bir minaresi vardır (1973 Sivas İl Yıllığı: 150).

Şehirde bulunan bazı mescitlerin ise 15. ve 16. yüzyıllarda yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan 18. yüzyılda camiye dönüştürülen ve Paşa Cami adını alan mescit, Timur

⁴⁹ Demirel, Billur Mahallesi'nin ve mescidi'nin 1500–1501 yıllarında kurulmuş olabileceğini cami kitabesine dayanarak ileri sürmektedir. Ancak 1485 tarihinde kayıtlı olan mahallenin, 1454–1485 yılları arasında kurulduğu anlaşılmaktadır.

istilasından sonra şehre geldiği rivayet edilen, şehrin ileri gelenlerinden Selman Bey tarafından yaptırılmış, daha sonra Selman Beyin torunu tarafından da tamir ettirilmişti. Uzunçarşılı-Nafiz, Selman Bey'in 1421, torununun ise 1449 tarihli vakfiyeleri olduğunu da aktarıyorlar (1992: 175–177). Sarı Şeyh (Hoca Arasta) Zâviyesi içinde de bir mescit olduğu 1420 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır (Demirel 2000: 48). Abdülvahab Gazi Zâviyesi'nde, H.890 (1485–86) tarihinde Ahmed Paşa adında biri tarafından bir mescidin yaptırıldığı ise mescit kitabesinden anlaşılmaktadır. 1972 yılına kadar mevcudiyetini sürdüren mescit, bu tarihte yıktırılarak yerine iki katlı beton bir cami yaptırılmıştır (Bilget 1993 17; Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 182).

Hacı İsmail nam-ı diğer Kürkçüler mescidinin ise, 1516 tarihli vakfiyesi olduğu bilinmektedir⁵⁰. Yapılış tarihi tam olarak bilinemeyen Sarı Hamza Mescidi, 1533 tarihli bir belgede görülmektedir. Bu mescit, 1769 yılında yeniden inşa ettirilmiş ve Selim Ağa Cami adını almıştır. Evkaf defterinde kayıtlı Mescid-i Mehar'ın? ise Abdülvahhab Gazi türbesi ile Mısmıl Irmak arasında kurulan Hamırkesen Mahallesi'nde olduğu bilinmektedir (Demirel 2000: 52, 33)

Bunlardan başka, Sivaslı olan ya da Sivas'ta görev yapan yüksek kademeli devlet memurlarının yaptırdığı camiler bulunmaktadır.

Kanunî'nin veziri olan Sivaslı Koca Hasan Paşa tarafından, şehrin bilinen tek meydanında, 1565 yılında Hasan Paşa Cami yaptırılmıştı. Bu camie, kurulduğu yere istinaden halk arasında Meydan Cami denilmiştir. Cami, dikdörtgen şeklinde, kesme taştan inşa edilmiştir. Kubbesizdir. Halvetî tarikatının kollarından, kendi adıyla anılan Şemsiye kolunun kurucusu olan Zileli Şeyh Kara Şemseddin, camie vâkıf tarafından vâiz olarak tayin edilmişti. Camiin avlusunun kuzey tarafında şeyhin türbesi bulunmaktadır (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 164–166).

Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa, Paşa Hisarı'nın içinde, Buruciye Medresesi'nin karşısında, 1580'de, Kale Camii'ni (Mahmut Paşa Cami) yaptırmıştı (Uzunçarşılı-Nafiz 169–170; Demirel 2000: 49). Binası kesme taştan dörtgen şeklinde kubbeli olarak, minaresi tuğladan inşa edilen bu cami günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (Erdil

⁵⁰Ancak Ömer Demirel, yaptığı araştırmalar neticesinde hem Selman Bey'in yaptırdığı mescidin vakfiyelerini hem de Hacı İsmail Mescidi vakfiyesini bulamadığını belirtmektedir (2000: 48–49).

1953: 32). Gabriel, burada daha önceden de bir cami olduğunu ileri sürmektedir (Boran 2001: 170).

Üryan Müslim Mahallesi'nde bulunan Ali Ağa Camii ise, 1589'da Behram Paşa'nın oğlu Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştı. Mustafa Bey ve oğlunun kabirleri de camiin bahçesindedir (Uzunçarşılı-nafiz 1992: 169–171; Demirel 2000: 52). Kesme taştan ve kubbeli olarak inşa edilen caminin, tek şerefeli minaresi de kesme taştan inşa edilmiştir.

Ayrıca şehir meydanında Tacir Hamid, Oğlan Çavuş Mahallesi'nde Değirmencioğlu, Tokmak Mahallesi'nde Hacı Zeynel, Penbeciler Çarşısı'nda Ahmed Çelebi, Mahkeme Çarşısı'nda Ümmi Paşa, Hâce Ulu Bey Mahallesi'nde Hacı Murad ve yerleri tam olarak tespit edilemeyen Mevlana Hüssam, Paşa Hatun, Mehmed Bey, Şeyh Abdullah isimli cami ve mescitlerin mevcudiyeti de bilinmektedir (Demirel 2000: 189).

II.1.3.2. Kiliseler

Sivas'ta 15 ve 16. yüzyıllarda şehir nüfusunun önemli bir kısmını gayrimüslimler oluşturmaktadır. Ancak söz konusu yüzyıllarda şehirde kaç kilise olduğu ve bunların mevkileri konusunda şimdilik mevcut bir bilgi yoktur. Gayrimüslimlerin yaşadığı her mahallede bir kilise ya da tapınak olduğu düşünülebilir mi? Bu fikri destekleyecek bir delil şimdilik bulunmamaktadır. Üstelik gayrimüslim nüfusun yaşadığı mahalleler, 1519 tahririne kadar istikrarsız bir tablo çizmekte, mahalle isimleri sürekli değişmektedir. İlk tahrirlerde adı geçen bazı gayrimüslim mahallelerinin mevkileri tespit edilemediğinden, bu mahallelerin sadece isimlerinin mi, yoksa isimleriyle birlikte mevkilerinin de mi değiştiği, mevcut bilgilerle cevap verilemeyen bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehirdeki bazı kiliseler hakkında ancak 17. yüzyıl ve sonrasında şehre gelen bazı seyyahların seyahatnâmelerinde bilgi bulunmaktadır. Bu seyyahlardan 1610 yılında Sivas'a gelen Polonyalı Simeon, kendisi de Ermeni olduğundan, sadece Ermeni kiliselerinden bahsetmektedir. Şehirde Surp Asduadzadzin ve Surp Sarkis adlarını taşıyan iki Ermeni kilisesi ile şehrin dışında Kral Senekerim'in yaptırmış olduğunu belirttiği Surp Nişan isimli bir manastır bulunmaktadır (Andreasyan 1999: 145–146).

Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesini Türkçeye çeviren H.D. Andreasyan'ın, İnciciyan'ın *Coğrafya* isimli kitabından yaptığı alıntılardan *Seyahatnâme*'ye eklediği dipnotlara göre⁵¹, Simeon'un bahsettiği kiliseler dışında da şehirde bazı tapınaklar vardı. Türklerin Boğaz Evliyası olarak isimlendirdiği Surp Vilas, Medrese Mahallesi'nde bir Türkün evinin içindeydi. Surp Minas adını taşıyan başka bir tapınak ise, Kayseri Kapısı'nda David adlı bir Ermeninin evinde bulunuyordu. Şehirde Aya Yorgi isimli bir Rûm kilisesi de vardı. Şehrin güneyinde yarım saat mesafede bulunan ve toprak surla çevrili ahşap bir bina olan Surp Nişan manastırında ise, Surp Nişan, Surp Karabet ve Surp Asduadzadzin adlarını taşıyan üç kilise olduğunu, Andreasyan, yine İnciciyan'dan aktarmaktadır (1999: 156–157).

Sivas'a 17. yüzyılın ikinci yarısında gelen Antakyalı Keşiş Macarius, St. George adına atfedilmiş, yüksek kubbeli taş bir kilisenin Sultan Murad'ın son zamanlarında yapıldığını belirtmektedir. Kilisenin yapıldığı alan ve geniş avlusu son derece büyük tuğla duvarlarla çevrilidir. Şehrin etrafında bulunan ve eskiden Roma ve Yunan kiliselerine bağlı olan birkaç rahibe manastırını ise, Ermeniler idare ediyordu (Mahiroğulları 2001: 47–48).

1826 yılında şehre geldiği sanılan Fontanier, şehirde on cami, bir Ermeni kilisesi, bir piskopos ve Rûmların bir papazı olduğunu yazıyor (Mahiroğulları 2001: 64). 1851'de şehre geldiği sanılan Mordtmann'a göre de Ermenilerin iki kilisesi vardı (Mahiroğulları 2001: 88).

Polonyalı Simeon, şehrin dışında, *Kırk Şehit* denilen yerde kurumuş bir göl ve bir hamam olduğunu yazıyor. Andreasyan'ın İnciciyan'dan aktardığına göre, kutsal kabul edilen bu yer, *Kırk Şehit* yortusunda Hristiyanlar tarafından ziyaret ediliyordu (Andreasyan 1999: 146, 156). Keşiş Macarius da şehre geldiğinde burayı ziyaret etmişti. Macarius'un aktardığına göre, *Kırk Şehitler*'in artık kurumuş olan bu gölde öldürüldüğüne inanılıyordu. *Kırk Şehitler*'in gömüldüğü yer ise, uzaktan da fark edilen içi su dolu yay biçiminde kemerli mahzen şeklinde bir kuyuydu. Yöre halkı buraya akan suya *Agiatma*⁵² diyordu. Bu bölgede, sütun başlıkları ve köşe taşları hâlâ ayakta duran eski bir kilise de vardı. (Mahiroğulları 2001: 47). Şehre 1902 yılında geldikleri

⁵¹ Bütün araştırmalara rağmen İnciciyan'ın bu eserine ulaşmak mümkün olmamıştır. İnciciyan 1758–1833 yılları arasında yaşamıştır.

⁵² Ayazma

tahmin edilen Franz ve Eugene Cumont kardeşler de, kalenin güney eteğinde bulunan şehrin tek gölünün, alüvyon birikintileriyle kaybolduğunu, yerinde ıslak bir çayırılık oluştuğunu belirttikten sonra, rivayeti aktarmaktadırlar: Licunus'un zulmü sırasında, imparatora boğun eğmeyi ve Hristiyanlıktan vazgeçmeyi reddeden 40 asker, bu göle atılarak öldürülmüştür. (Mahiroğulları 2001: 167). Burada bahsi geçen kale Yukarı Kale'dir. Macarius'un bahsettiği *Agaitma* suyunun olduğu yerde, ne zaman yapıldığı bilinmeyen bir çeşme, yakın zamanlara kadar Kırklar Pınarı ismiyle anılıyordu. Yine yakın tarihlere kadar halk tarafından ziyaret edilmeye devam edilen bu çeşmenin bulunduğu yerde, 40 tane mezar bulunduğu rivayet ediliyormuş (Yasak 2004: 61).

II.1.3.3. Medreseler

Selçuk dönemi yapıları olan Buruciye ve Çifte Minareli medreseleri Paşa Kalesi'nin içinde, Gök Medrese ise Yukarı Kale'nin doğusundadır. Yine bir Selçuklu yapısı olan Darüşşifa ise, Osmanlı döneminde medreseye dönüştürülerek Şifaiye Medresesi adıyla anılmıştır. Uzunçarşılı-Nafiz, Darüşşifa'nın 18. yüzyılda medreseye dönüştürüldüğünü belirtiyorlar (1992: 125). Pek çok modern çalışmada, bu bilgi tekrarlanmaktadır. Ancak 1572 tarihli evkaf defterinde Darüşşifa, medrese olarak kaydedilmiştir. Evkaf defterinde medresenin, asıl vakfiyesine göre Darüşşifa olduğu, sonradan padişah emriyle medreseye dönüştürüldüğü belirtilmiştir. Bu tarihte medresede 7 talebe kayıtlıdır (TKGM ED583: 3). Bunlardan başka, sadece 1454 tarihli tahrir defterinde Medrese-i Ürküdü? İsimli bir medrese kaydına daha tesadüf edilmektedir. Ayrıca medresede görevli müderris de kaydedilmiş olması medresenin faal olduğunu göstermektedir (BOA TD2: 480). Bu medresenin ismine başka hiçbir belge ya da kaynakta tesadüf edilmemiş olması, medresenin bu tarihten sonra yok olduğu ihtimalini düşündürmektedir. Şehrin Osmanlı döneminde ise, sadece 18. yüzyılın sonlarında İhsaniye Medresesi yaptırılmıştır (Demirel 2000: 69).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 1528 tarihli bir defterde, Anadolu vilayetlerinde faaliyet halinde olan medreseler ve müderrisleri ile mahlûl olan medreselerin kayıtları bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Sivas'ta, Buruciye, Sahib

(Gök Medrese) ve Darüşşifa medreseleri faaliyet halindedir. Ancak Çifte Minare ne faaliyette, ne de mahlûl olan medreseler içinde yer almıştır (Gökçe 1996: 165–172).

I. İzzeddin Keykavus tarafından 1217 yılında yaptırılan taç kapılı Darüşşifa'nın inşasında kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Darüşşifa içinde bulunan I. İzzeddin Keykavus'un türbesi ise kare planlı, ongen tuğla örgülü bir kasnağa sahip kubbe ile örtülüdür ve sivri külâhlıdır.

Buruciye Medresesi, III. Gıyaseddin Keyhusrev döneminde Muzafferüddin b. Hibetullah el-Burucerdî tarafından 1271 yılında yaptırılmıştır. Halk arasında Hacı Maksud (Hacı Mes'ud) adıyla bilinen medrese, bazı kayıtlarda ise Muzafferüddin Gazi adıyla geçmektedir. Kurucusunun türbesi de medrese içindedir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 133–134). Medrese bünyesinde bir de kütüphane bulunuyordu (Bilget 1991: 41). Kareye yakın dikdörtgen planlı medrese, üzeri açık avlu etrafında sütunlu revaklar ve bunların gerisinde bulunan hücrelerden oluşmuştur. Medresenin giriş kapısı, sarımtırak renkte taştan oyulmuştur. Giriş kapısının solunda mavi ve siyah çinilerle süslenmiş türbede, medresenin bânisinin ve çocuklarının kabirleri yer almaktadır.

Çifte Minare Medresesi, Selçuklu ileri gelenlerinden Şemseddin Muhammed Cüveynî tarafından 1271'de yaptırılmıştır. Halk arasında Dârü'l-hadis adıyla anılan medreseye, Vezir Şemseddin Medresesi de deniliyordu (Uzunçarşılı-Nafiz 1992:139–142). 1572 tarihli evkaf defterinde Medrese-i Pervâne olarak kaydedilen medresenin ise, Çifte Minare olması kuvvetle muhtemeldir (TKGM ED583: 4; Demirel 2000: 4). Taç kapılı medresenin, diğer Selçuklu medreseleri gibi avlulu ve dört eyvanlı olduğu yapılan kazılar neticesinde anlaşılmıştır. Medresenin iki minaresi ise tuğla ve çini örgülüdür.

Yine 1271 yılında, Gök Medrese, nâm-ı diğer Sahibiyye, Selçuklu devleti vezirlerinden Sahib Ata Fahreddin Ali tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde, Kızıl Medrese ismiyle yer alan medresenin, Gök Medrese olduğu ileri sürülmektedir. (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 145, 151–152). Vakfiyesinde medresenin bir kütüphanesi olduğu da kayıtlıdır (Bayram-Karabacak 1981: 53). Açık avlulu dört eyvan şemasının uygulandığı Gök Medrese'nin, iki katlı olarak inşa edildiği ileri

sürülmektedir. Taç kapısında mermer malzeme kullanılmıştır. Kapının iki yanındaki minareler ise sırlı tuğladan inşa edilmiştir.

II.1.3.4. Zâviye ve Türbeler

Vilayet-i Rûm evkaf ve tahrir defterlerinde Sivas'ta bulunan zâviyeler kayıtlıdır (Bkz. Tablo III). Ayrıca bazı vakfiye kayıtları ve zâviye binaları kısmen de olsa günümüze kadar ulaşmıştır.

Nefs-i Sivas'ta bulunan bir kısım zâviyenin Osmanlı öncesinde var olduğu bilinmektedir. Bir kısmı ise Osmanlı döneminde kurulmuştur. Zâviyelerden bazıları, 15–16. yüzyıl boyunca varlığını sürdürürken, bazılarının yok olduğu anlaşılmaktadır.

Dâurrâha, Abdülvahhab Gazi, Ahi Cârullah (daha sonraki adıyla Ahi Ali Çelebi), Ahi Emir Ahmed, Ahi Ahmed Çelebi, Hacı Abdurrahman, Hacı Arif, Hacı Şahin, Hâce Arasta, Ahi Mehmed Külahdûz (Küllahî), Melik Acem, Şeyh Çoban, Şeyh Erzurum, Şeyh Hasan zâviyeleri 15–16. yüzyıllar boyunca mevcudiyetlerini korumuş olan zâviyelerdir.

Şehrin 1454 tarihli ilk tahririnde yer alan Ahi Mecdüddin Zâviyesi ile Hankâh-ı Hâki sonraki tahrirlerde ve evkaf defterinde kaydedilmemiştir. Yerleri tespit edilemeyen bu iki zâviyenin 1454 tahririnden sonra yok oldukları anlaşılmaktadır. Bu zâviyeler hakkında, isimleri dışında hiçbir bilgi olmadığı için hangi döneme ait olduklarını tespit etmek mümkün değildir. Ancak zâviye kurucusu Mecdüddin'in Ahi olması, zâviyenin Osmanlı öncesinde kurulmuş olabileceğini düşündürmektedir.

Hacı Şah Hüseyin Mahallesi'nde bulunan Akbaş Zâviyesi ise (Demirel 2000: 61), ilk tahrirde kaydedilmiş, sonraki dört tahrirde kaydedilmemiş olmakla birlikte, 1572 tarihli evkaf defterinde kayıtlıdır. Zâviyenin kurucusu Akbaş Baba'nın, binası günümüze kadar ayakta kalan türbesi, günümüz Sivas'ının Demircilerardı Mahallesi'ndedir (Bilget 1993: 48–49; Demirel 2000: 68). Bilget, türbe binasının 13. yüzyıl yapısı olabileceğini belirtmektedir. Bu durum, zâviyenin Osmanlı öncesine ait olma olasılığını gündeme getirmektedir.

Bazı zâviyelerin ise isim değişikliğine uğradığı anlaşılmaktadır. Hâce Ulu Bey Mahallesi'nde bulunan Ahi Cârullah Zâviyesi (Demirel 2000: 59–60), 1553 tahririnden sonra (1572 tahririnde ve evkaf defterinde) Ahi Ali Çelebi Zâviyesi olarak kaydedilmiştir. Ahi Ali Çelebi, 1454 ve 1485 kayıtlarında Ahi Carullah Zâviyesi'nin şeyhidir. 1485 tahririnde, Ahi Ali Çelebi'nin Ahi Cârullah'ın oğlu olduğu da belirtilmiştir. Ahi Ali Çelebi'nin 1468 tarihli vakfiyesi günümüze kadar ulaşmıştır (Demirel 2000: 60). Bu sebeple Ahi Cârullah Zâviyesi'nin zamanla Ahi Ali Çelebi Zâviyesi olarak kaydedilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Zâviyenin ilk kurucusu olan Cârullah'ın ahi olması, zâviyenin Osmanlı öncesinde kurulmuş olabileceği ihtimalini akla getiriyorsa da Carullah'ın oğlunun 1454 ve 1485 yıllarında zâviye şeyhi olması zâviyenin Osmanlı döneminde kurulmuş olması ihtimalini de gündeme getirmektedir. Bu zâviye 1925 yılında çıkarılan tekke ve zâviyelerin kaldırılması kanununa kadar faaliyetlerine devam etmiştir (Demirel 2000: 60).

Tokmak Mahallesinde bulunan Ahi Emir Ahmed Zâviyesi'nin Osmanlı öncesinde de var olduğu 1333 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır (Baran 1991: 23, 37). Ancak zâviye ilk defa 1519 tahririnde kaydedilmiştir. Bundan sonraki 2 tahrirde de kaydedilen zâviye, evkaf defterinde de kayıtlıdır. Vakfiyesinden mevcudiyetleri tespit edilen han, mescit, hamam, zâviye gibi binaları zamanla yok olan Ahi Emir Ahmed'in türbe binası ise, günümüze kadar gelebilmiştir. Ahi Emir Ahmed Türbesi kesme taştan inşa edilmiştir. İbn Batuta'nın zâviyesinde konuk olduğu Ahi Ahmed'in (Çevik 1983: 203), Ahi Emir Ahmed olabileceği ileri sürülmektedir.

Tokmak Kapı ya da Tokmak Mahallesi civarında olduğu adından anlaşılan ve ilk defa 1454 tahririnde Hankâh-ı Tokmak olarak, şeyhiyle birlikte kaydedilen zâviyenin, sonraki tahrirlerde sadece adı yazılmış, şeyhi ise belirtilmemiştir. Evkaf defterinde ise kayıtlı değildir.

Ahi Ahmed Çelebi Zâviyesi, şehir çarşılarının en merkezî noktası olan Subaşı Hanı (Lala Sinan Paşa Hanı) civarında bulunuyordu (Demirel 2000: 59).

Ahi Mehmed Külahdûz (Küllahî) Zâviyesi'nin konumunun tam olarak tespit edilemediğini belirten Demirel, bu zâviyenin bir Ahi zâviyesi olması sebebiyle, şehir çarşısında ya da çarşı civarında olabileceğini ileri sürmektedir (Demirel 2000: 60).

Şeyh ya da Hacı Şahin'in kabristanının şehrin kuzey ucunda (Kabak Yazı mevkiinde), Baba Şahin'in kabristanının ise Ulu Cami'nin güneyinde olduğu bilinmektedir (Savaş 1992: 27; Demirel 2000: 61). Kurucu şeyhlerin türbesinin genellikle zâviye içinde ya da yakınında bulunduğu göz önüne alınırsa, Şeyh/Hacı Şahin ve Baba Şahin zâviyelerinin de kabristanlarının bulunduğu mevkilerde olması kuvvetle muhtemeldir.

Melik Acem'in türbesi, şehrin güneyinde, bugün Çayırağzı olarak bilinen mevkide bulunuyordu. Zâviye kurucuları türbelerini genellikle zâviye dâhilinde ya da civarında inşa ettirdikleri için, Melik Acem Zâviyesi de türbenin bulunduğu mevkide olmalıdır. Şehzade Bayezid ve oğullarının da bu türbede gömülü olduğu ileri sürülmektedir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 197–199).

Hâce Arasta ya da Hâce Sarı Şeyh Zâviyesi'nin, 1420 tarihli vakfiyesinden şehir çarşılarının merkezinde bulunduğu anlaşılmaktadır (Demirel 2000: 61).

Demirel, Paşa Kalesi'nin kuzeyinde Kepenek olarak bilinen mevkide kurulduğunu tespit ettiği Ali Üryan ya da Ahmed Subaşı Zâviyesi'nin, 1553 tarihli tahrirde kaydedilmiş olduğunu belirtmiştir (Demirel: 2000: 61). Ancak ne 1553 tahririnde, ne de sonraki tahrirlerde Ali Üryan Zâviyesi'ne ait bir kayıt bulunmamaktadır. Ali Üryan Zâviyesi'nin sadece 1572 tarihli evkaf defterinde kayıtlı olduğu tespit edilmiştir.

Binası günümüze kadar ulaşan Şeyh Erzurum'un türbesi, şehrin güneyinde, eski Malatya yolunun sağında yer almaktadır. Türbede okunamayacak durumda bir kitabe bulunmaktadır. Burhan Bilget, türbeyi 14. yüzyıla tarihlemektedir (Esterâbadî 1993: 49). Kadı Burhaneddin zamanında Şeyh Erzurum Türbesi'nin mevcudiyeti *Bezm u Rezm*'den anlaşılmaktadır (1990: 202). Şeyhin Zâviyesi de bu mevkide kurulmuştur.

Osmanlı öncesi döneme ait olan Şeyh Çoban Zâviyesi ve Türbesi, Yukarı Kale'nin güneyinde, sur içinde bulunuyordu (Demirel 2000: 59). Zâviye, aynı mevkide kurulan mahalleye de ismini vermiştir. Binası günümüze kadar ulaşan türbenin iki adet tamir kitabesi bulunmaktadır. Kitabelerden birine göre, Pir Ahmed Bey'in azatlı kölesi Yusuf bin Abdullah, türbeyi 1457 yılında tamir ettirmiştir. Diğer kitabe, türbenin 1902 yılında da tamir ettirildiğini göstermektedir. Zâviyenin yanında bulunan Şeyh Çoban çeşmesinin kitabesi ise, 1323 tarihlidir (Bilget 1993: 35). Halk arasında Şeyh Hüseyin

Râî ya da Şeyh Çoban Veli olarak tanınan, mahallî geleneğe göre Şeyh Necmeddin Kübrâ'nın halifesi kabul edilen bu kişinin kimliği, mevcut bilgilerin yetersizliğinden, tam olarak aydınlığa kavuşturulamamıştır (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 162–163).

Şehrin 1 km. doğusunda, Akkaya adlı tepenin üzerinde bir türbe bulunmaktadır. Ne zaman yapıldığı bilinmeyen türbe, mahallî rivayetlere göre, Abdulmelik b. Mervan zamanında ordu komutanlığı görevi ile Sivas gelmiş ve burada şehit olmuş Abdülvahhab Gazi'ye aittir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 184–185; Bilget 1993: 16). Türbe taştan ve sekizgen olarak inşa edilmiştir. Tarihî belgelerde geçen Abdülvahhab Gazi Zâviyesi de bu türbenin bulunduğu yerdeydi. Burada II. Bayezit döneminde yapıldığı sanılan ahşap bir cami bulunuyordu. Bu cami Zaralı Mehmed Paşa tarafından 18. yüzyılda tamir ettirilmiştir. Bu caminin 1973 yılında yıktırılarak yerine daha büyük yeni bir cami yaptırıldığı 1973 tarihli Sivas il yıllığından anlaşılmaktadır (1973: 153). Türbeyi de içine alan yeni camide bulunan 4 kabrin, Kanunî'nin şehzadelerinden Bayezid ve oğullarına ait olduğu, cami duvarına asılı bir levhada belirtilmiştir (Yasak 2004: 53). Ancak bu bilginin doğruluğu şüphelidir.

Abdülvahhab, nâm-ı diğer Dâurrâha Zâviyesi'nin kurucusu, vakfiyesine göre Rükneddin Hattâb'dır. Rükneddin'in Hattâb, Selçuklu ileri gelenlerinden Kemaleddin Ahmed bin Rahat'ın oğludur. H 721 (1321) tarihli vakfiyeye göre, Sivas içinde Ferideddin Hankâhı yanında bulunan ev ile bu eve bitişik bostanın tamamı vakfedilmiştir. Bu ev, Sahib Kemaleddin Ahmed evi olarak bilinmektedir. Bu sebeple sınırlarını belirtmeye gerek görülmemiştir. Bu eve diğer zâviye ve hankâhlarda olduğu gibi misafir gelip konakladığından, Dâurrâha adı verilmiştir. (Kayaoğlu 1981: 1, 8). Abdülvahhab, nâm-ı diğer Dâurrâha Zâviyesi'nin mevki konusunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Vakfiyesine göre Dâurrâha adı verilen ev şehir içindeydi. Ancak modern araştırmalarda farklı birkaç mevkiden bahsedilmektedir. Edhem-Berchem'e göre, imaret, cami ve zâviyeden oluşan Rahatî Zâviyesi binası, şehrin doğusunda büyük mezarlıkta, Abdülvahhab Gazi Türbesi'nin bulunduğu kayalık tepe ile Mısmıl Irmak arasında bulunuyordu (2001: 194; Kayaoğlu 1981: 3). Uzunçarşılı-Nafiz'e göre bina, şehrin güneyinde bulunan İmaret Mahallesi'ndedir ve bir zâviye, bir cami ve bir de imareten müteşekkildir (1992: 157)⁵³. Demirel'e göre ise, Dâurrâha şehrin güneyinde Bağdat yolu ile Mısmıl Irmak'ın Murdar Irmak ile birleştiği yerin batısındaydı (2000: 58). Görüldüğü gibi Dâurrâha'nın mevki konusunda modern araştırmalarda farklı bilgiler

⁵³ İmaret Mahallesi'nin yeri için bkz. Demirel 2000: 42

bulunmaktadır. Ancak, bir makalesinde Rahatoğulları vakfiyesini ele alan İsmet Kayaoğlu, vakfiyeye dayanarak, şehrin içinde Rükneddin Hattâb tarafından Dâurrâha olarak isimlendirilen bir ev ve bir bostandan oluşan bir zâviyenin olduğu sonucuna ulaşmaktadır (1981: 4). Zâviyenin Abdülvahhab Rahatî Türbesi sebebiyle tarih belgelerinde Abdülvahhab nâm-ı diğer Dâurrâha olarak kaydedildiği açıktır. Dâurrâha Zâviyesi'nin mevki konusundaki karışıklık ise, ailenin Abdülvahhab Gazi Türbesi etrafında bulunan mezarlıkta türbelerinin ve en azından sonraki yüzyıllarda ailenin vakfına ait başka binaların bulunmasından kaynaklanıyor olsa gerektir. Vakfiyeye göre, daha vakfiye yapıldığı tarihte, sözü geçen mezarlıkta vâkıfın babasının ve akrabasının gömülü olduğu kabirler mevcuttu (Kayaoğlu 1981: 9). Dâurrâha Zâviyesi, tahrir kayıtlarında ilk defa 1519 yılında görülmektedir. Ancak 1454 tahririnde kaydedilip sonraki kayıtların hiç birinde yer almayan ve hakkında başkaca bir bilgiye rastlanmayan Hattâblar Zâviyesi bulunmaktadır ki, Dâurrâha'nın kurucusu Rükneddin'in isminde yer alan Hattâb sıfatı, Dâurrâha ile Hattâblar Zâviyesi arasında bir ilişki olabileceğini düşündürmektedir.

Aynı aileden gelen ve 1328 yılında vefat eden Abdülvahhab Rahatî'nin türbesi ise, Dâurrâha'nın doğusundaki mezarlıktaydı (Edhem-Berchem 2001: 195). İbrahim Yasak'ın verdiği bilgiye göre ise, Abdülvahhab Rahatî'nin kabri, bu gün Kılavuz Mahallesi denilen bölgenin doğu tarafındaki tepe üzerinde, Sebahattin Öztürk Spor Salonu'nun civarındaydı. Bakımsız ve harap durumda bulunan kabirler, 1990'lı yıllarda bir yol genişletme çalışması sebebiyle, yerlerinden kaldırılarak Yukarı Tekke mezarlığına nakledilmişlerdir. Kabir taşları ise Sivas Müzesi'ne kaldırılmıştır (2004: 55).

Demirel, Abdülvahhab Gazi Türbesi'nin güneyinde, ırmağın doğusunda bulunan Hacı Abdurrahman Zâviyesi'nin de Dâurrâha evkafından olduğunu belirtmektedir (2000: 58).

1454 ve 1485 tahrirlerinde adı geçen Mahmut Çelebi Zâviyesi hakkında bilgi yoktur.

Halk arasında Sarılık Tekkesi denilen Emir Arif (Hacı Arif)'in türbesi, bu günkü Pulur Mahallesi'nde, Pulur tepesinin üstünde bulunmaktadır (Yasak 2004: 82). Pulur tepesi, tahrir defterlerinde Billur Depesi olarak geçen tepeyle aynı tepedir. Hacı Arif Zâviyesi, ilk defa 1485 tahririnde kaydedilen Billur Mahallesi dâhilindedir. Zâviye ise, 1454 yılından itibaren her tahrirde kayıtlıdır.

Şeyh Hasan Bey Türbesi, halk arasında GÜDÜK/GÜCÜK Minare ya da “Dabaz Tekkesi” olarak bilinmektedir. Günümüze kadar ulaşan türbe binası, bugünkü Sivas’ın merkezinde kendi adıyla anılan mahallededir. Kesme taşlardan yapılmış ve yüzeyi beyaz mermerden kare kaide üzerine silindirik olarak tuğla örgülü olan bina, kısa bir minareyi andırmaktadır. Şeyh Hasan Bey, Eratna Devleti’nin kurucusu Alâeddin Eratna’nın oğludur. Türbe, 1347 yılında ölen Hasan Bey için Alâeddin Eratna tarafından yaptırılmıştır (Bilget 1993: 25).

16. yüzyıl sonunda kurulan Şeyh Şemseddin Zâviyesi, GÜDÜK / KÜÇÜK Minare yakınında bulunmaktaydı (Demirel: 2000: 61). 16. yüzyılın ilk yarısında kurulduğu kabul edilen Derviş Ali Baba Zâviyesi ise aynı isimle anılan mahallede, bu günkü Ali Baba Camii’nin bulunduğu yerde kurulmuştu (Savaş 1992: 68).

Şehrin güneybatısında Kayseri yolu üzerinde bulunan ve kesme taşlardan sekizgen bir plan üzerine inşa edilen Şahne Künbedi, 1906 yılında tamamen yıkılmıştır. Türbe, kitabesine göre 1231 yılında yapılmıştır ve içinde Hüseyin bin Cafer yatmaktadır. Hüseyin bin Cafer’in Selçuklu döneminde yüksek makamlı bir devlet görevlisi olduğu ileri sürülmektedir (Edhem-Berchem 2001: 186–187).

Sivas’ta Kadı Burhaneddin Devleti’nin kurucusu olan Kadı Burhaneddin’in türbesi, Kayseri Kapısı civarındadır (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 193). Duvarları tuğladan örülmüş olan türbenin çatısı, 20. yüzyıl başında çökmüştü (Edhem-Berchem 2001: 203). Türbe 1966 yılında onarım görmüştür.

Kadı Burhaneddin zamanında yaşayan ve dönemin ileri gelen ahilerinden olan Ahi İsa’nın kabir taşı, Sivas’ın Kabak Yazısı mezarlığında bulunmuştur (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 195).

Bunlar dışında, Abdülvahhab Gazi Türbesi çevresinde bulunan, 1302 tarihli kitabesi olan Hacı Nureddin kabri, 1328 yılında vefat eden Cemaleddin Aksarayî kabri, Abdülvahhab Gazi Türbesi’ne çıkan yol üzerinde bulunan 1389 tarihli Muhammed bin Ebû Bekr-i Tiflisî kabri, bu kabir yanında bulunan ve Muhammed bin Ebû Bekr’in kardeşi Hoca Cemaleddin’e ait kabir; ayrıca Kabak Yazı mezarlığının batısında 1396 tarihli Ahmed Paşa kabri bulunmaktadır. Ahmed Paşa’nın Kadı Burhaneddin’in elçisi

olan Devatî Ahmed olması ihtimal dâhilindedir (Uzunçarşılı-Nafiz 1992: 188–189, 192–193, 196).

II.1.3.5. Mezarlıklar

Şehirde Osmanlı öncesinden beri mezarlık olarak kullanıldığı anlaşılan alanlardan, özellikle şehir merkezine yakın olanların, Osmanlı döneminde ya da daha yakın zamanlarda iskâna açıldığı anlaşılmaktadır. Ancak şehir merkezinden daha uzak olan bazı mezarlıklar, günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir.

Şehrin kuzeydoğusunda sur dışında, Abdülvahhab Gazi Türbesi yakınında/çevresinde daha 14. yüzyılda bir Müslüman mezarlığı olduğu, Rahatoğulları vakfiyesinden anlaşıyor (Kayaoğlu 1981: 9). 20. yüzyıl başında da var olduğu anlaşılan bu mezarlık alanı, bugün de kullanılmakta ve buraya Yukarı Tekke Mezarlığı denilmektedir (Edhem-Berchem 2001: 194; Bilget 1993: 16). Şehrin güneydoğusunda ise, bugün Halfelik (Halifelik) Mezarlığı olarak bilinen mezarlığın, Timur istilası sırasında, Timur'un emriyle öldürülen 20 civarında halifenin anısına bu isimle anıldığı ileri sürülmektedir (Gökbel 2005: 420). Ancak, modern çalışmalarda bu rivayet dışında bir bilgiye rastlanmayan mezarlığın, ne kadar eski olduğunun anlaşılması için, daha fazla araştırma yapılması zorunludur.

Uzunçarşılı-Nafiz, Ahi İsa kabrinin şehrin Kabak Yazı mevkiindeki mezarlıkta bulunduğunu belirtiyorlar. 1396 tarihli Ahmed Paşa kabri de Kabak Yazı mezarlığının batısında bulunuyordu. (1992: 195–196). Kabak Yazı mevki, şehrin kuzeyindedir. Evliya Çelebi'nin, Paşa Kalesi'nin kuzeyinde Şehzadeler Mezaristanı dediği mezarlıkla (Danışman 1970: 89), Kabak Yazı mezarlığının aynı yerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgenin, en azından Kadı Burhaneddin zamanından beri mezarlık olarak kullanıldığı düşünülebilir. Bölge, iskâna açıldığında ise, mezarlık yok olmuştur.

Aya Yorgi Kilise'nin etrafında ise Ermeni Mezarlığı vardı ve şehir kalesinin önünde mezar taşları görülmekteydi (Andreasyan 1999: 156). Demirel, Sivas Küçük Minare Mahallesi hakkında yazdığı bir makalede, kaynak belirtmeden, Gündük Minare ile

şehir merkezi arasında büyük bir gayrimüslim mezarlığı bulunduğunu belirtmektedir (Demirel 2002: 1948). Aya Yorgi Kilisesi etrafındaki mezarlık, Demirel'in bahsettiği gayrimüslim mezarlığıyla aynı mezarlık olmalıdır. Bu durumda kilisenin de, etrafındaki mezarlığın da Paşa Kalesi'nin kuzeyinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu mezarlığın da, şehir merkezine yakınlığı sebebiyle, daha sonra iskân bölgesi içinde kalarak yok olduğu anlaşılmaktadır.

Antakyalı Keşiş Macarius, St. George adına atfedilmiş kilisenin etrafında, Ermeni mezarlarının da bulunduğu bir mezarlık olduğunu kaydetmiştir. Fakat bu kilisenin şehir içindeki konumunu belirtmemiştir. Ayrıca *Kırk Şehitler* mevkiinde bulunan harap kilisenin etrafında da, kilise mensuplarıyla Ermenilerin mezarlığı bulunuyordu (Mahiroğulları 2001: 47–48).

II.1.4. İktisadî Unsurlar

Tarihin her döneminde, iktisadî faaliyetler, bir toplumda günlük hayatın mühim bir kısmını oluşturan en önemli, en temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İktisadî faaliyetin türü, insan topluluklarının yaşadığı yerleşim birimlerinin nitelik bakımından farklılaşmasına yol açabildiği gibi, yerleşimin fizikî görünüşünü de büyük oranda etkilemekte, oluşturmaktadır. Nicelik bakımından bir şehrin fizikî görünüşünü belirleyen en temel unsurlardan biri ev ise, diğeri de iktisadî faaliyetlerin cereyan ettiği mekânlardır.

Osmanlı şehrinde iktisadî faaliyetlerin cereyan ettiği mekânları, dükkânlar, bedesten ve etrafında dükkânların dizili olduğu sokaklar oluşturmaktadır⁵⁴. Bunların yanı sıra han ve kervansaray gibi Selçuklu kökenli yapılar ile açık pazar ve panayırlar da iktisadî faaliyetlerin cereyan ettiği mekân tipleri içinde yer alıyordu⁵⁵. Osmanlı şehrinde iktisadî

⁵⁴Osmanlı şehrinde sokağın, tam bir bütünleşme içinde, adeta evin bir parçası gibi algılanmasının söz konusu olması gibi, bu türden bir bütünleşmenin iktisadi faaliyetlerin cereyan ettiği mekânlar içinde geçerli olabileceği ileri sürülmektedir. Bu düşünceye göre sokaklar, iktisadî faaliyet mekânlarının bir parçası olarak düşünülmektedir. Sokak, çarşı tiplerinde ya direkt olarak karşımıza çıkmakta veya Bedesten gibi yapılarda kavram olarak temsil edilmektedir (Tankut 1973: 777).

⁵⁵Tankut, dükkân, bedestan, han, kervansaray, açık pazar ve panayırları, *ticarî mekân* olarak sınıflandırmakta ve tanımlamaktadır. Ancak bu mekânların önemli bir kısmında sadece ticaret değil üretim faaliyetleri de gerçekleştirildiği için, kanaatimizce, *iktisadî faaliyetlerin cereyan ettiği mekânlar* tanımlaması, *ticarî mekân* tanımlamasından daha kapsayıcıdır. Bu nedenle bu şekilde ifade edilmesi daha uygun olacaktır.

faaliyet mekânlarının, büyük oranda Ulu Cami ve bedestanın etrafında geliştiği düşünülmektedir. Dükkânlar genellikle bu iki yapıya bitişik ya da ayrı olarak inşa edilirdi (Tankut 1973: 777–778). Bedestan, Osmanlı şehrinde ticaret bölgesinin merkeziydi (Eyice 1992: 302).

Osmanlı Sivas'ında, iktisadî faaliyet mekânlarının iki ana hat etrafında yoğunlaştığı bilinmektedir. Bu hatlardan birini Murdar Irmak oluşturuyordu. Diğerini ise, Ulu Cami'den başlayıp, Paşa Kalesi'nin doğu tarafındaki suru boyunca, Murdar Irmak'a doğru uzanan bir hat olarak tarif etmek mümkündür. Murdar Irmak boyunca uzanan ve Tokmak Kapı'ya ulaşan caddeye Uzunçarşı denilmektedir⁵⁶. Ulu Cami'in güneyinden başlayıp, Uzunçarşı'ya doğru dik bir hat çizen caddeye ise, üzerinde Mahkeme binasının da yer alması sebebiyle Mahkeme Çarşısı ismi verilmiştir (Demirel 2000: 73–74). Şehrin iktisadî faaliyet mekânlarının, 1940'lı yıllara kadar, 16. yüzyıldan başlayarak oluşan tarihî dokusunu büyük ölçüde koruduğu ileri sürülmektedir (Cezar 1985: 72).

Bazzâzistan veya baziztân'dan bozma bir kelime olan bedestan, her büyük doğu şehrinde bez satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ve antika eşyanın alım-satımına ayrılmış olan bir tür kapalı çarşıdır (Ergin 1979: 440).

Sivas'ta 15. yüzyılda bir bedestan olduğunu gösterir herhangi bir tarihî belge/bilgi olmamakla birlikte, 16. yüzyılda ait üç tahrir defterinden, Nefs-i Sivas'ta Sinan Paşa mülkü bir bezzâzistan'ın olduğunu öğreniyoruz (BOA TD79: 512; TD287: 340; TKGM TD14: 22b). Sinan Paşa adına düzenlenen ve günümüze kadar ulaşan bir vakfiyede, Sivas'ta 48 dükkândan oluşan ve Bâzâristan denilen büyük bezzazlar çarşısı olduğu kayıtlıdır. Ayrıca Bâzâristan'ın batısında ona bitişik olarak, 21 dükkândan oluşan bir de küçük bezzazlar çarşısı bulunuyordu (Şeşen 1973: 338). Bu çarşıların Sivas Bedestanı'nın nüvesini teşkil ettiği ileri sürülmektedir. Demirel'e göre, Sivas Bedestanı, Kanunî döneminde Hasan Paşa tarafından yaptırılan Kuyumcular Çarşısı ile evvelden Sinan Paşa tarafından yaptırılmış olan iki bezzazlar çarşısının birleştirilmesi ve bunların diğer çarşılarla ilave edilmesiyle meydana gelmiş olabilir. Sinan Paşa ve Hasan Paşa tarafından yaptırılan bu binalar yıkılınca, 18. yüzyılda Zaralızâde Mehmed Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır. Binaların 19. ve 20. yüzyıllarda da tamir ettirilmiş olmaları ihtimal dâhilindedir (1998: 51).

⁵⁶Bazı modern kaynaklarda ve Ömer Demirel'in çalışmasında da Palas Kapısı olarak geçen bu sur kapısının, aslında Tokmak kapı olması gerektiği sonucuna varılmıştı. Bunun için bu çalışmanın sur ve kaleler kısmına bakınız.

Bedestanlar taş yapılı, üstü kalın kubbeler ile örtülü, dört tarafı demir kapılı, geceleri bekçiler tarafından korunan emin ve mahfuz binalardı. Bu sebeple içlerinde kiralık dolap ve kasalar ile emtia ambarları vardı (Ergin 1979: 440).

İlk dönemlerde taş bir binayken, sonradan tahta ve kerpiç dolgu ahşap karkastan inşa edilen, kuzey, güney, doğu ve batı yönlerinde dört kapısı olan Sivas Bedestan'ının, bazı noktalarda üstü kapatılan Murdar Irmak üzerinde inşa edildiği ileri sürülmektedir (Demirel 1998: 51; 1989: 30). Evliya Çelebi ise, bedestanın Ulu Cami'in yakınında olduğunu bildiriyor (Danışman 1970: 92).

Farsça kökenli bir kelime olan Çarşı, bir veya birkaç sokaktan oluşan ve genellikle iki tarafında dükkânların sıralandığı bir mekândır (Eyice 1992: 303). Çarşının üstü kapalı olabileceği gibi açık olması da mümkündü. Üstü açık Osmanlı çarşılarında bulunan dükkânların, asma, sarmaşık gibi bitkilerle veya muhtelif malzemeden yapılmış sabit saçaklarla ya da geceleri dükkânı muhafaza eden, gündüzleri yarısı aşağı inen yarısı da yukarı kaldırılarak geniş saçak vazifesi gören kepenklerle güneşten korunduğu bilinmektedir (Özdeş 1998: 20, 57; Tankut 1973: 777).

Sivas çarşılarının büyük bölümü ahşap ve kerpiç ihtiva eden tek katlı birbirine bitişik dükkânlardan oluşuyordu. Üç tarafı dükkân, bir tarafı yol olan çarşılar, genellikle sırt sırtaydı (Demirel 2000: 78). 1574 tahririnde *dekâkin-i kârgir* ve *dekâkin-i tahta* olarak kaydedilen iki dükkân, dükkânların inşasında taş ya da ahşap kullanıldığının küçük bir göstergesi olarak kabul edilebilir (TKGM TD14: 31b).

Demirel, II. Mahmud döneminde Sivas çarşılarının fizikî görünüşünü ayrıntılı olarak tarif etmektedir. Şehrin iktisadî faaliyet mekânlarının, 1940'lı yıllara kadar, 16. yüzyıldan itibaren oluşan tarihî dokusunu büyük ölçüde koruduğu göz önüne alınırsa (Cezar 1985: 72), bu tarifi 16. yüzyıl için de büyük oranda geçerli olacağı kabul edilebilir.

Demirel'e göre, Sivas Bedestanı, bir kısmı, bazı bölümleri kapatılan Murdar Irmak üzerinde inşa edilmiş olan şehir çarşılarının merkezi durumundaydı. Çarşı, pazar ve hanlar bedestan çevresinde toplanmıştı (1989: 30; 1998: 51) Bedestan'ın içinde bezzazlar, terziler, kuyumcular, çizmeciler, nalçacılar ve kasaplar bulunuyordu; batı ve kuzeybatısında ise sırasıyla Tuzcular, Penbeciler ve Subaşı Hanı vardı. Sinan Paşa tarafından inşa ettirilen Subaşı Hanı'nın dışa bakan zemin dükkânları, Penbeciler

tarafından kullanılıyordu. Hanın üç kapısı Tuzculara, Haffaflara ve Bıçakçılara açılıyordu. Subaşı Hanı'nın batısında Sivas'ın yiyecek dağıtımının yapıldığı Kapan Hanı, Bıçakçılar Çarşısı, Kılıççılar Çarşısı ve ırmağın sağında Saraçhane Hanı yan yana yer alıyordu. Kapan Hanı'nın batı yönünde birbirlerine muttasıl Bekir Çavuşoğlu Hanı ve Hasan Paşa Hanı (ya da Paşa Hanı) vardı. Bedestan'ın kuzeybatı ucunda Uzunçarşı, Paşa Cami ve Nalbantlar Çarşısı aynı bölgede yer almaktadır. Nalbantların batı yönünde arka planda kalan Semerciler Çarşısı ve hanı bulunmaktadır. Bedestan'ın güneyinde, birbirine bitişik Basmacılar Hanı ve Şeyh Hanı görülür. Bedestan'ın doğusunda, ırmağın akış yönünde büyükçe bir alanda hayvan alım-satımı yapılan Sipah Pazarı bulunuyordu. Bu pazar eski ve yeni eşyaların satıldığı 44 dükkânla çevriliydi (Demirel 1989: 31). Sipah Pazarı'nın altında ve nehrin iki yakasında, çarşı ve iskân yerlerinden uzakça bir mevkide, aşağı ve yukarı debbağhaneler vardı. Bedestan'ın kuzey ve kuzeydoğu bölümünde, Meydan, Meydan Cami ve Meydan Hamamı bulunuyordu. Camiin arka kısmında Buğday Pazarı, kuzeydoğu cephesinde Attarlar, Hurdacılar ve Soğancılar çarşıları vardı. Büyük bir ihtimalle Arpacılar Meydanlığı da burada bulunuyordu. Attarların doğu yönünde Bakırcılar ve Temürcüler yer alıyordu (Demirel 1989: 32). Mahkeme Çarşısı'nda ise 24 çarşı, 4 pazar, 14 han, 2 debbağhane, 3 mumhane, 5 boyahane ve şehrin içinde ve dışında 82 değirmen vardı (Demirel 1989: 30).

Demirel'in II. Mahmud dönemi için çizmiş olduğu bu tabloda yer alan bazı han ve pazarların ismi Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde de geçmektedir. Çelebiye göre şehirde 18 han vardır. Bunların en meşhurları, Saraçhane içinde yeni inşa edilmiş, 50 ocaklı bir han olan Behram Ağa Hanı, Kapan Hanı; Muhtesib Ağa burada oturduğu için Muhtesib Hanı da denilen Hasan Paşa Hanı, Kaşıkçızâde Hanı, Şeyh Efendi Hanı, Nalbantlar Hanı, İbrahim Efendi Hanı, Taşhan'dır (Danışman 1970: 91). Şehrin Sipah Pazarı da meşhurdur. Saraçhanesini ise, IV. Murad'ın valide kethüdası Behram Ağa yeniden kârgir olarak inşa ettirmiştir. 1000 dükkânın bulunduğu şehirde, debbağhane, haffafhane ve kuyumcular kârhânesi de vardır (Danışman 1970: 92).

Yukarıda isimleri geçen hanlardan, Sinan Paşa tarafından yaptırılan Subaşı Hanı'nın 16. yüzyıl başında, Behram Paşa tarafından yaptırılan Behram Paşa Hanı'nın ise 1573'te yaptırıldığı bilinmektedir. Behram Paşa Hanı, kesme taştan iki katlı olarak inşa ettirilmişti. Hanın orta yerinde üstü açık büyük bir avlu ve avlunun dört tarafında odalar

bulunuyordu. Han kapısının karşısında ise büyük bir ahır vardı. Bu ahır nedeniyle hanın bir kervansaray olarak inşa ettirilmiş olabileceği ileri sürülmektedir (Erdil 1953: 35).

Sivas'a ait tahrirlerde şehrin iktisadî binalarına ait pek az kayıt bulunmaktadır. Sivas içinde, Hamid Çelebi isimli bir kervansaray olduğunu, 1553 tarihli tahrir defterinden öğreniyoruz (BOA TD287: 338). Yine tahrir kayıtlarından anlaşıldığı üzere şehirde meyhane, boyahane, bozahane ve değirmenler bulunmaktaydı (BOA TD19: 410). Ancak sadece bazı değirmenlerin yerleri belirtilmiştir. 1519 tahririnde kayıtlı değirmenlerden biri Tavra Suyu üzerinde, Selman Deresi denilen yerdeydi (BOA TD79: 520). Bu değirmen ile *Şeyh Bey bin Karagöz ve Sadaka veled-i O* olarak bilinen değirmenin (BOA TD79: 510), Sinan Paşa vakfiyesinde geçen ve Sivas dışında olduğu belirtilen iki değirmenle aynı olması ihtimal dâhilindedir (Şeşen 1973: 339). 1572 tahririnde ise kayıtlı değirmenlerden birinin Baldır Bazarı'nda, bir diğeri ise Ali Baba Zâviyesi yakınında bulunduğu kaydedilmiştir (TKGM TD14: 22b, 29a). 15. ve 16. yüzyıllarda şehirde bulunan değirmen sayısının, Demirel'in II. Mahmud dönemi için belirttiği sayıdan çok daha az olduğu yine tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Sinan Paşa vakfiyesinde şehir çarşılarının bir kısmı Eski Çarşı, bir kısmı ise Yeni Çarşı olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca vakfiyeye göre, Büyük Bezzazlar Çarşısı'nın çevresinde 31 dükkân vardı. Sinan Paşa, Yeni Çarşı'da 28 dükkân, Yeni Çarşı'nın kuzeyinde ise bir han (Subaşı Hanı olmalı) inşa ettirmişti. Bu hanın güneyinde 26 dükkân vardı. Yine Sinan Paşa tarafından yaptırılan 4 debbağ dükkânının güneyinde bu han, kuzeyinde ise Tura (Tavra Nehri olmalı) Nehri bulunuyordu. Mezkûr hanın önünde, kible tarafında Kubbeli Han, Eski Çarşı'nın güneyinde ise Mescid el-Bazar vardı. Ayrıca çarşı içinde bazı evlerin de bulunduğu bu vakfiyeden anlaşılmaktadır (Şeşen 1973: 338–339).

Sivas'ın Anadolu Selçuklu Devleti'nin en önemli ticarî ve siyasî merkezlerinden birisi olma özelliği, Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, Beylikler döneminde, azalarak devam etse de, şehir Timur istilasının ardından, zenginliğini ve nüfusunu çok büyük oranda kaybetmiştir. Sivas, Osmanlı idaresine kesin olarak dâhil olduktan sonra, 16. yüzyıl başlarında Eyalet-i Rûm'un merkezi olmasıyla sonuçlanan bir siyasî önem kazanmış görünse de, ticarî olarak hiçbir zaman Selçuklu dönemindeki konumuna sahip olamamıştır. Sivas iktisadî faaliyet mekânlarının, alan itibarıyla en geniş haline Anadolu Selçuklu döneminde ulaşmış olduğu kolayca tahmin edilebilir. Ancak şehir

Osmanlı idaresine dâhil olmadan önce ve yeni dâhil olduğu sıralarda, şehrin uğradığı istila ve yıkımlar neticesinde şehir ekonomisinin küçülmesi ve nüfusunun azalmasına paralel olarak, Sivas iktisadî faaliyet mekânlarında, bir küçülme/daralma olabileceğini düşünmek gerekir. Bu küçülmenin/daralmanın boyutlarının -tam olarak tespit edebilmek mümkün olmamakla birlikte- şehrin nüfusunda gerçekleşen büyük düşüşe paralel olması gerektiği ileri sürülebilir.

Timur felaketinin ardından, şehirde iktisadî faaliyetlerin cereyan ettiği mekânların yeniden imarına 1420'lerde başlanmakla birlikte, asıl olarak imar faaliyetlerinin 16. ve 18. yüzyıllarda hız kazandığı da bilinmektedir (Demirel 2000: 74).

III. BÖLÜM

15–16. YÜZYILLARDA SİVAS’IN DEMOGRAFİK ve TOPLUMSAL YAPISI

III. 1. TAHRİR VERİLERİNİN TAHLİLİ

Bu bölümde tahrir verilerinden hareketle Sivas’ın 15–16. yüzyıllardaki demografik yapısının, nefer sayısı artışı, Müslüman ve gayrimüslim unsurların toplam nefer sayısı içindeki oranları, göç unsurunun nefer sayısı artışına etkisi ve göçün niteliği gibi hususları incelenecektir.

Demografik yapı incelemesinde tahrir defterlerinin sağladığı bilgilerin problemli olduğu bilinmektedir. Bu problemler söz konusu defterlerde sadece vergiye tabi yetişkin erkeklerin kayıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum demografik yapısı incelenen şehir/bölgenin hem genel hem de Müslüman nüfusunun (vergiden muaf yetişkin Müslümanlar çoğunlukla kaydedilmediğinden) tam olarak bilinmemesine yol açmaktadır. Demografik yapı üzerinde çalışan tarihçiler, tahrirlerin ortaya çıkardığı bu problemleri aşmak için tahminî nüfus hesaplarına yönelmişlerdir. Tarihçilerin tahminî genel nüfusu ve Müslüman nüfusu hesaplamak için bazı katsayılar ve yüzdeler teklif ettikleri bilinmektedir. Meselâ Barkan, genel nüfus hesaplamasında 5 katsayısını, şehirlerdeki nüfusun hesaplanmasında ise nefer sayısının 5’le çarpımını ve elde edilen

rakamın % 10 oranında (İstanbul dışındaki şehirler için) büyütülmesini teklif etmektedir (Barkan 2000: 1413; Behar 1996: 5)⁵⁷.

Bir şehir/bölgenin tahminî genel nüfusunun hesaplanabilmesi için öncelikle tahrirlerde kayıtlı nefer sayısının tespiti gerekmektedir. Tahrir kayıtlarının, nefer sayısının tespiti açısından problemler ihtiva etmeleri Sivas için de geçerlidir. Nefs-i Sivas tahrirlerinde neferlerin sadece mahalleler bünyesinde değil, bazı farklı başlıklar altında da kaydedildiği görülmektedir. Şehrin nefer sayısının sağlıklı tespiti açısından tahrirlerde karşımıza çıkan bu tür farklı başlıkların incelenmesi gerekmektedir. Tahrir kayıtlarında farklılıkların yanı sıra, kâtiplerin nefer sayısını etkileyecek bazı hatalar yaptıkları da görülmektedir.

III.1.1. Tahrirlerde Tespit Edilen Farklı Kayıt Biçimleri ve Hatalar

III.1.1.1. Cemaat-i Garîbân Olarak kaydedilenler

Sadece 1454 tahririne mahsus olmak üzere, gayrimüslim mahalleleri içinde “*Mahalle-i Cemaat-i Garîbân*” başlığı altında kaydedilen neferler olduğu dikkati çekmektedir.

III.1.1.2. Ashâb-ı Efdine Kayıtları

1454 tahririnde mahalleler bünyesinde *nim çift* ya da *çift* büyüklüğünde toprak tasarruf eden neferlerin kayıtlı olduğu ve bu statüdeki insanların 1485 tahririnde “*ashâb-ı efdine an-Müselmânân*” ve “*ashâb-ı efdine an-gebrân*” başlıkları altında kaydedildikleri daha önce belirtilmişti. 1519, 1553 ve 1572 tahrir kayıtları incelendiğinde ise, *ashâb-ı efdine* başlığı altında sadece nefer isimlerinin değil, *zemin* ve *el-mevkûfât* kayıtlarının da yer aldığı görülmektedir. Meselâ 1519 tahririnde, gayrimüslim mahallelerinden sonra *ashâb-ı efdine* başlığı altında 17 nefer ismi kaydedilmiş, bunların altına ise *el-mevkûfât* kayıtları yer almıştır. Ayrıca bu tahrirde Müslüman mahallelerinin sonunda, *ashâb-ı efdine* başlığı altında 5 *zeminin* kaydedildiği görülüyor. Bu *zeminler*, 1485 tahririnde

⁵⁷ Tahminî nüfus hesaplarında tarihçilerin kullandıkları çeşitli katsayılar için bkz. Göyünç 1997: 552–553

ashâb-ı efdine an-Müselmânân olarak kaydedilen 5 neferin ismiyle yer almıştır. Bu kayıtlar 1553 ve 1572 tahrirlerinde de aynen tekrarlanmıştır. Tahrirlerdeki bütün *ashâb-ı efdine*, *zemin* ve *el-mevkûfât* kayıtları karşılaştırıldığında, 1485 tahririnde kayıtlı Müslüman ve gayrimüslim *ashâb-ı efdinelerin* bir kısmının, bu tarihten sonra *zemin* ve *el-mevkûfât* olarak kaydedildiği görülmektedir. 1553 ve 1572 tahrirlerinde ise *ashâb-ı efdine* başlığı altında kayıtlı *zemin* sayısı artmıştır. 1519'da bu şekilde sadece 5 *zemin* kayıtlıyken, son iki tahrirde bunlara 8 *zemin* daha eklenmiş ve *ashâb-ı efdine* başlığı altında kayıtlı nefer sayısı azalmıştır. *Zemin* kayıtlarının son üç tahrirde de aynı isimlerle yapılması, tahrir aralarında geçen sürelerin uzunluğu göz önüne alındığında, bu kayıtlarda adı geçen kişilerin hayatta olamayacaklarını düşündürmektedir. Bazı *zemin* kayıtlarında, o tahrir sırasında o *zemin* tasarruf eden kişilerin yazılması da bu görüşü desteklemektedir. *Zeminlere* tahrir esnasında tasarruf eden kişilerin, ayrıca mahalleler bünyesinde de kaydedilip kaydedilmedikleri sorusunu ise cevaplamak mümkün görünmüyor.

Ashâb-ı efdine olarak kaydedilen nefer isimleri, 1485 ve 1519 tahrirlerinde farklıdır. Bununla birlikte son iki tahrirde *ashâb-ı efdine* olarak kaydedilen nefer isimleri, hem birbirleriyle hem de 1519 tahririnde kaydedilenlerin bazılarıyla benzerlik göstermektedir. Son iki tahrir arasındaki sürenin daha kısa olması, 1553 tahririnde kayıtlı *ashâb-ı efdine* neferlerinin 1572'de de hayatta olabilecekleri ihtimalini düşündürmekle birlikte, bunların 1519 tahririnde kayıtlı *ashâb-ı efdinelerle* hemen hemen aynı isimleri taşımaları sebebiyle, bu ihtimal mümkün görünmemektedir. Meselâ 1519 *ashâb-ı efdinelerinden* “*Ali veled-i Mahmûd, debbâğ*” kaydı, 1553 ve 1572 tahrirlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, 1485 ve 1519 tahrirlerinde kayıtlı *ashâb-ı efdinelerin* hayatta olan kişilere tekabül ettiğini, ancak 1553 ve 1572 tahrirlerinde kayıtlı olanların hayatta olan kişiler olmadığını düşündürmektedir.

1454 tahriri hariç, diğer tahrirlerde *el-mevkûfât* başlığı altında nefer isimleri kaydedilmiştir. Ayrıca bu isimlerin hepsinin altında *nim* işareti bulunmaktadır. Buna göre, 1485'te iki, 1519'da 13, 1553'de 10 ve 1572'de yine 10 nefer *el-mevkûfât* olarak kaydedilmiştir. Bu kayıtlar incelendiğinde, 1485'de kayıtlı iki ismin, diğer bütün kayıtlarda aynı şekilde yer aldığı görülüyor. 1519'da kayıtlı neferlerden ise 3'ü hariç, geri kalan 10 neferin ismi sonraki iki tahrirde aynen yazılmıştır. İsimlerin hemen hemen aynı şekilde bir sonraki tahrire aktarılması ve tahrir tarihleri arasında geçen sürenin uzunluğu göz önüne alındığında, *el-mevkûfât* başlığı altında kaydedilen neferlerin

hayatta olmasının mümkün olamayacağı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, XV-XVI. yüzyıllarda *Canık Sancağı* isimli çalışmasında *mevkûf* kayıtlarını inceleyen Mehmet Öz'ün, bu şekilde kaydedilenlerin gerçek kişilere tekabül etmediği görüşünü desteklemektedir (1999: 190–193).

III.1.1.3. Kale Muhafızı ve Sipahi Kayıtları

Sivas tahrir defterlerinin farklılık gösterdiği hususlardan birisi de *kale muhafızı* ve *sipahi* kayıtlarında karşımıza çıkmaktadır.

1454 ve 1485 tahrirlerinde, ne mahalleler bünyesinde, ne de başka bir şekilde *kale muhafızı* kaydı yapılmamıştır. Bu tahrirlerde mahalleler bünyesinde kayıtlı *sipahi* de bulunmamaktadır.

1519 tahririnde mahaller bünyesinde kayıtlı 3 *sipahi* olduğu, *kale muhafızı* kaydının ise bulunmadığı görülüyor. Ancak aynı tarihe ait bir tımar defterinden, şehrin iki kalesinde toplam 102 *muhafız* ve *sipahinin* görevli olduğu anlaşıyor.

1553 tahririnde mahalleler bünyesinde 15 *merd-i kal'a* (ya da *mülâzım-ı kal'a*), 120 *sipahi* ve 3 *yeniçeri* kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra, Müslüman mahallelerinin kaydından sonra Ahmedek Kalesi'nde (Paşa Kalesi) ikamet eden 54 *muhafız* ve 4 *sipahinin* kaydı ayrıca toplu olarak yapılmıştır.

1572 tahririnde ise 6 *merd-i kal'a* ve bir *sipahi* mahalleler bünyesinde kaydedilmiştir.

Ayrıca I. Selim zamanına ait bir tımar defterinde, şehrin kalelerinde görevli 150 nefer *muhafız* ve *sipahi*, 1562 tarihli başka bir tımar defterinde ise yine şehrin iki kalesinde görevli 104 nefer *muhafız* ve *sipahi* olduğu görülmektedir.

Bütün mufassal tahrirlerde *Nefs-i Sivas* kısmının sonunda *çiftlik* ekerek hizmet eden *sipahilerin* kaydı da bulunmaktadır. Sadece 1454 tahririnde bu *sipahilerin* sayısı 31 nefer olarak belirtilmiştir. Bu defterde 4 nefer de *müsellem* bulunmaktadır. Bu tahrirde vergiler kısmının başında, şehirde 563 nefer olduğunu belirten kâtip, aynı kısmın sonunda, *muafı*lar dâhil, şehirde toplam 598 nefer olduğunu kaydetmiştir. Burada *muafı*ları 31 *sipahi* ile 4 *müsellem*in oluşturduğu anlaşılmaktadır.

III.1.1.4. Zâviye Görevlileri

Tahrirlerin farklılık gösterdiği bir diğer husus ise zâviye kayıtlarıdır. Her bir tahrirde Müslüman ve gayrimüslim mahalle kayıtlarından sonra şehirde bulunan zâviyelerin kayıtları yapılmıştır. Farklılık ise zâviye isimlerinin altında zikredilen görevlilerin kayıtlarında görülmektedir.

1454 tahririnde kaydedilen her zâviyenin altında burada görevli olanların isimleri yazılmıştır. Kâtip, bunların toplam 30 nefer olduğunu belirtmiştir; ancak ismi yazılan toplam 29 nefer bulunmaktadır ve bunların da 2'si *Ürküdü?* ve *Sâhibiye* medreselerinin müderrisleridir. Bu tahrirde toplam 18 zâviyede görevli 27 nefer olduğu görülmektedir.

1485'de 13 zâviye'nin 12'sinde görevli birer nefer kaydedilmiştir. 1519'da kayıtlı zâviye sayısı 14'tür; ama görevlisi kaydedilen 2 zâviye bulunmaktadır. Bu tarihte kaydedilen zâviye görevlisi sayısı ise 5'tir. 1553 tahririnde ise yine 14 zâviye kayıtlıdır; ancak sadece bir zâviye görevlisi kaydedilmiştir. 1572 tahririnde kayıtlı zâviye sayısı 16'ya yükselmiştir. Kaydedilen görevli sayısı ise 8'dir.

Bu şekilde zâviye isimleri altında kaydedilen görevlilerin mahalleler bünyesinde de kaydedilip kaydedilmedikleri ve şehrin toplam nefer sayısına dâhil edilip edilmeyecekleri soruları gündeme gelmektedir. 1454 tahririnde kâtibin zâviye görevlilerini *muaf*lar içinde saymadığı, *muaf*ların sadece *sipahi* ve *müsellemler*den oluştuğu göz önüne alınırsa, bunların mahalleler bünyesinde de kaydedilmiş olmaları ihtimali yükselmektedir. Ancak zâviye görevlilerinin isim, unvan ya da belirtilen başka özellikleri (meslek gibi) göz önüne alınarak mahalleler bünyesinde yapılan taramada, 1553 tahririnde 1, 1572 tahririnde 3 görevlinin ayrıca mahalleler bünyesinde de kaydedildiği kesin olarak tespit edilebilmiştir. Ayrıca bu tahrirde zâviye isimlerinin altında kaydedilmemiş olan 6 *zâviyedâr*, 5 *mütevelli* ve 3 *nâzır*, mahalleler bünyesinde kayıtlıdır. 1553 tahririnde ise sadece mahalleler bünyesinde kaydedilmiş 2 *zâviyedâr* ile bir *mütevelli* olduğu görülmektedir. 1454, 1485 ve 1519 tahrirlerinde mahalleler

bünyesinde çeşitli meslek belirten kayıtlar olmakla birlikte, hiçbir zâviye ya da vakıf görevlisi kaydının olmaması dikkat çekmektedir.

III.1.1.5. Muaflar

Sadece 1454 ve 1572 tahririnde *muaf*ların kaydına rastlanmaktadır. 1454 tahririnde şehirde 31 *sipahi* ile 4 *müsellem* olmak üzere toplam 35 *muaf* bulunduğu yukarıda belirtilmişti. 1572 tahririnde vergiler kısmında Derviş Ali Baba Zâviyesi'nde hizmet eden 9 neferin *muaf* olduğu belirtilmiştir. Bunlar dışında tahrirlerin vergiler kısmında *muaf*larla ilgili bilgi yoktur. Ancak bazı tahrirlerde mahalleler bünyesinde bazı neferlerin *muaf* olduğu kaydedilmiştir. 1485 tahririnde biri imam 3 neferin, 1519 tahririnde de bir neferin *muaf* olduğu kayıtlıdır. 1572 tahririnde Derviş Ali Baba Zâviyesi hizmetkarları dışında 33 neferin daha *muaf* olduğu anlaşılmaktadır.

III.1.1.6. Mücerret Kayıtları

Tahrir defterleri arasında en önemli farklılıklardan biri de *mücerred* kayıtlarında ortaya çıkmaktadır. İlk tahrir olan 1454'ü diğer tahrirlerden ayıran en belirgin özellik, bu tahrirde hiçbir *mücerred* kaydının yapılmamış olmasıdır. İkinci tahrir olan 1485'de ise, sadece Müslüman *mücerred*ler kaydedilmiştir. Bunların toplam Müslüman nefer sayısı içindeki oranı % 3,71'dir. Görüldüğü gibi, Müslüman nefer sayısı içinde *mücerred*lerin oranı son derece düşüktür. 1519 tahririnde de *mücerred*ler açısından 1485 tahririne benzer bir durum söz konusudur. Bu tahrirde de Müslüman *mücerred*lerin kayıtları yapılmış, ancak gayrimüslimlerde hiç *mücerred* kaydı yapılmamıştır. Fakat bu tahrire göre, Müslüman neferler içinde *mücerred*lerin oranı % 24'tür. Bununla birlikte, 1519 tahririnin *icmâli* olduğu anlaşılan 387 numaralı defterde, gayrimüslim *mücerred*lerin sayısı mahallere göre belirtilmiştir. Bu defterde göre toplam 207 gayrimüslim *mücerred* bulunmaktadır. Buna göre gayrimüslim nefer sayısı içinde *mücerred*lerin oranı % 20,47'dir. 1519 tarihli defterde gayrimüslim neferler arasında hiç *mücerred* kaydı olmadığına göre, 387 numaralı defterde verilen *mücerred* bilgileri hangi kaynağa göre verilmiş olabilir sorusu gündeme gelmektedir. 387 numaralı defterde Müslüman mahalleleri için verilen rakamların, 1519 mufasssalında kâtibin her mahalle sonuna

yazdığı toplamlardan hareketle elde edildiği anlaşılmaktadır. Ancak 1519'da Cami Mahallesi'nde hiç *mücerred* kaydı bulunmazken, 387 numaralı defterde bu mahallede 6 *mücerred* gösterilmiştir. Aynı durum Yenice Mescid Mahallesi için de geçerlidir. 1519'da bu mahallede kayıtlı toplam 5 neferin hiç birinde *mücerred* kaydı yoktur. 387 numaralı defterde ise 5 neferden 2'si *mücerred* görünmektedir.⁵⁸

1553 ve 1572 tahrirlerinde hem Müslüman hem de gayrimüslim *mücerred* kayıtlarının yapıldığı görülüyor. 1553 tahririne göre Müslüman nefer sayısı içinde *mücerred* oranı % 35, gayrimüslim nefer sayısı içinde *mücerred* oranı ise % 5,96'dır. 1572 tahririne göre Müslüman nefer sayısı içinde *mücerred*lerin oranı % 21, gayrimüslim nefer sayısı içinde ise % 1,75'tir. Her iki tahrirde de gayrimüslim nefer sayısı içindeki *mücerred*lerin oranının, Müslüman nefer sayısı içindeki *mücerred*lerin oranına göre son derece düşük olması dikkati çekmektedir. Üstelik bu tahrirlere göre Müslüman nefer sayısının gayrimüslim nefer sayısından daha az olduğu da görülmektedir. Her iki tahrirde de gayrimüslim *mücerred* oranlarının bu derece düşük olması, bu tahrirlerde gayrimüslim *mücerred*lerin tam olarak kaydedilmediğini ve gayrimüslim *mücerred* sayısının gerçekte daha fazla olabileceğini düşündürmektedir.

III.1.1.7. Tahrirlerde Tespit Edilen Kâtip Hataları

Tahrir kayıtlarında farklılıkların yanı sıra bazen hata yapıldığı da görülebiliyor. 1553 tahririnde bir mahallenin nefer kayıtlarında hata yapıldığı tespit edilmiştir. Bu tahrirde Ahmed Subaşı Mahallesi'nde 31. ve 37. sıralar arasında kayıtlı 7 neferin, 49. ve 55. sıralar arasında tekrar kaydedildiği görülmektedir. Mükerrer kaydedilmiş neferlerin isimleri şu şekildedir: *Sadaka veled-i Mûsâ; Kulu veled-i O, mücerred; Nefs birader-i O, mücerred; Şah Veli veled-i Turali, sipahi; Ferruhzad veled-i O, mücerred; Seydi veled-i Mehmed; Ali veled-i Koduk? ma'zûl-u merd-i kal'a.*

Bu mükerrer kayıtlar sebebiyle, mahallenin nefer sayısı ilk bakışta 55 olarak sayılmakla birlikte, mükerrer kayıtlar düşüldüğünde gerçek nefer sayısının 48 olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna benzer bir durumun 1454 tahririnde de olması ihtimal dâhilindedir.

⁵⁸1519 tahririnde Müslüman neferlerin içindeki *mücerred*lerin oranı hesaplanırken, bu tahrirde *mücerred* olarak işaretlenmiş olanların sayısı kullanılmıştır. *Mücerred* sayısı 387 numaralı deftere göre alındığında, bu oran % 26,42'dir.

Bu tahrirde Hâce İmam Mahallesi'nde birbirini takip eden iki kaydın birbirinin aynı olması, aynı neferin yanlışlıkla iki defa kaydedilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Bu neferler 19. ve 20. sırada kaydedilen “*Seydi Ahmed veled-i Hacı İsa*”dır. Aynı unvan, aynı isim ve aynı baba ismiyle yapılan bu iki kayıttaki neferlerin, farklı kişiler olup olmadıklarından tam olarak emin olmak mümkün görünmediğinden, toplam nefer sayısı hesabında bu durumun dikkate alınmaması daha uygun görünmektedir.

1485 ve 1519 tahrirlerinde, kâtip her Müslüman mahallesinin sonuna, toplam *nefer*, *hane* ve varsa *mücerred* sayılarını yazmıştır. Gayrimüslim mahallelerinin sonunda ise, sadece toplam nefer sayılarını belirtmiştir. 1519 tahririnde kâtip, bunların yanı sıra mahallelerde kaç *imam*, *sipahizâde*, *sipahi mütekaid* vs. olduğunu da kaydetmiştir. Her iki tahrirde de yazılan toplam *mücerred* sayısı ile *mücerred* olarak işaretlenmiş kişilerin sayılarının zaman zaman birbirini tutmadığı görülmektedir. Toplam olarak yazılan *mücerred* sayısı, *mücerred* olarak işaretlenenlerin sayısından bazen fazla, bazen de azdır.

1485 tahririnde tahririn sonunda toplam 318 Müslüman, 568 gayrimüslim nefer olduğu belirtilmiş, şehirdeki toplam nefer sayısı ise 886 olarak kaydedilmiştir. Bu tahririn sonunda verilen rakama *muaf*ların dâhil edilip edilmediği ise belirtilmemiştir. Kayıtlı gayrimüslim neferler tek tek sayıldığında 29'u *ashâb-ı efdine* olarak kaydedilmiş toplam 567 nefer olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kâtibin toplam Müslüman nefer sayısında sadece mahalleler bünyesinde kaydedilmiş neferleri dikkate aldığı, *ashâb-ı efdine* olarak kaydedilen 5 Müslüman neferi ise, toplam Müslüman nefer sayısına dâhil etmediği anlaşılmaktadır. Hem mahalleler bünyesinde, hem de *ashâb-ı efdine* başlığı altında kaydedilen neferler tek tek sayıldığında ise, şehirde 890 nefer olduğu ortaya çıkıyor. Ortaya çıkan rakamlar, bu tahrirde kâtibin, toplam Müslüman nefer sayısına *ashâb-ı efdine* olarak kaydedilen Müslümanları eklemediği ve gayrimüslim nefer sayısını 1 fazla hesapladığı için, şehirdeki toplam nefer sayısında farklı bir sonuca ulaştığını göstermektedir.

III.1.2. Şehrin Toplam Nefer Sayısının Tespiti

Tahrir yıllarına göre şehrin toplam nefer sayısı ile Müslüman ve gayrimüslim nefer sayıları aşağıdaki hususlar göz önünde bulundurularak tespit edilmiştir.

Öncelikle tahrir yıllarına göre Müslüman ve gayrimüslim mahalleler bünyesinde kayıtlı neferlerin tek tek sayılması yoluna gidilmiştir.

1454 tahririnde *cemaat-i garîbân* başlığı altında kaydedilen neferlerin, gayrimüslim mahalleler arasında kaydedilmeleri ve çok büyük oranda gayrimüslim isimleri taşımaları sebebiyle, tamamı gayrimüslim olarak kabul edilmiş ve şehrin toplam gayrimüslim nefer sayısı içinde değerlendirilmiştir.

1572 tahririnde ilk defa kaydedilen Cancin/Cancun Mahallesi ise, Müslüman mahalleleri içinde kayıtlı olmasına rağmen, mahallede kayıtlı nefer isimleri, burasının bir gayrimüslim yerleşimi olduğu göstermektedir. Burada kayıtlı neferler gayrimüslim nefer sayısına dâhil edilmiştir.

Ashâb-ı efdine olarak kaydedilen neferler 1485'te toplam nefer ve toplam Müslüman ve gayrimüslim nefer sayıları içinde değerlendirilmiştir. 1519 tahririnde ise *ashâb-ı efdine* olarak kaydedilen 17 neferden 4'nün taşıdığı isimler (*Abdûlgani, çavuş; Hâce Ahmed, mu'arrif; Seydi İbrahim veled-i Aşîyan?* ve *Ali veled-i Mahmûd, debbâğ*) bunların büyük ihtimalle Müslüman olduğunu göstermektedir. Bu sebeple 1519 *ashâb-ı efdinelerinin* 4'ü Müslüman 13'ü ise gayrimüslim nefer sayısına dâhil edilmiştir. Son dört tahrirdeki bütün *zemin* ve *el-mevkûfât* kayıtları ile birlikte, son iki tahrirde kayıtlı *ashâb-ı efdineler* ise, yukarıda açıklanan sebepten dolayı, toplam nefer sayısına dâhil edilmemişlerdir.

1572 tahririnde Ali Baba Zâviyesi'nin de içinde bulunduğu Ali Baba Mahallesi'nde 9 Müslüman 72 gayrimüslim nefer kayıtlıdır. Zâviyede görevli olan ve defterin vergiler kısmında *muaf* oldukları belirtilen 9 neferin, Ali Baba Mahallesi'nde kayıtlı 9 nefer olmadığı, isimlerinin farklı olmasından anlaşılmaktadır. Bu sebeple bunlar toplam nefer ve Müslüman nefer sayılarına dâhil edilmişlerdir.

Şehirdeki *muhafız* ve *sipahîlerin* her tahrir için sayıları bilinmemekle birlikte, 1519 ve 1553 yılları için bunların sayısı mevcuttur. Ancak tahrir ya da tımar defterinde çiftlik ekerek hizmet ettikleri kaydedilen *sipahîlerin* şehir merkezinde yaşayıp yaşamadıkları

tespit edilemediğinden, sadece mahalleler bünyesinde kayıtlı *kale muhafızı* ve *sipahiler* ile 1519 tarihli tımar defterinde kayıtlı *kale muhafızları* toplam nefer ve Müslüman nefer sayısına dâhil edilmişlerdir. 1454, 1485 ve 1572 tahrirlerinde bunların sayısının bilinmediği ve şehrin toplam nefer ve Müslüman nefer sayılarında bunların eksik olduğu göz önünde tutulmalıdır.

Zâviye isimleri altında kaydedilen görevlilerin mahalleler bünyesinde kaydedilmemiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple 1553 ve 1572 tahrirlerinde mahalleler bünyesinde de kayıtlı olduğu tespit edilen görevliler hariç, bunlar her tahrir için toplam nefer ve Müslüman nefer sayısına dâhil edilmişlerdir. 1519, 1553 ve 1572 tahrirlerinde Ahi Ahmet Çelebi Zâviyesinde kaydedildiği tespit edilen bir zâviye görevlisi ise sadece 1519 yılı için nefer sayısına dâhil edilmiştir.

1454 tahririnde Müslüman ya da gayrimüslim hiçbir *mücerred* kaydı olmamasına bakarak, bu tahrir döneminde şehirde hiç *mücerred* olmadığını sonucuna varmak mümkün değildir. Aynı şekilde 1485 tahririnde gayrimüslimlerde hiçbir *mücerred* kaydı yapılmamış olmasını da şehirde gayrimüslim *mücerred* olmadığı şeklinde yorumlamak mümkün değildir. 1454 tahririnde *mücerred*lerin, 1485 tahririnde ise gayrimüslim *mücerred*lerin kaydedilmemesinin, şehrin tahminî nüfusunun hesaplanmasında bazı problemlere yol açacağı açıktır. *Mücerred* kayıtlarının sonraki tahrirler içinde problemli olduğu yukarıda belirtilmişti.

Tahrir defterlerinde sadece vergiye tabi yetişkin erkeklerin kayıtlı olmasının, köy/kasaba/şehir/bölge nüfuslarının tahminî olarak hesaplanmasında çeşitli sıkıntılara yol açtığı bilinmektedir. Tahminî nüfus hesaplamalarında kullanılmak üzere bazı katsayıların teklif edildiği bilinmekle birlikte, bu çalışmada demografik yapı incelenirken, şehrin tahrir yıllarına göre tahminî nüfus bilgileri üzerinden değil, toplam nefer sayısı üzerinden değerlendirme yapmak tercih edilmiştir.

III.1.3. Göçmen Nefer Sayısının Tespiti

Demografik yapıda ele alınacak bir başka konu ise, nefer sayısında görülen artışa göç unsurunun ne ölçüde etki ettiğinin mümkün olduğunca tespittir. Tahrirlerde şehre

göçle gelen her bir neferin köken bilgisinin kaydedilmiş olduğu şüpheliyse de, yine de mevcut köken bilgisi kayıtları değerlendirilerek, tahrir dönemlerine göre şehrin nefer sayısındaki artışa göçün katkısı hakkında fikir edinmek ve şehrin en fazla göç aldığı bölge/şehirleri tespit etmek mümkün olacaktır. Bu bilgiler bir yandan şehrin demografik yapısının detaylarını ortaya koyarken, diğer yandan da toplumsal yapısının bazı özelliklerini belirlemeyi mümkün kılacaktır.

Tahrir defterleri incelendiğinde neferlerin kökeninin “*Erzincanî, Akşehirî, Karamanî, Kemahî, Yılduzî, Kürt, Acem, Hâlidilü, Cemaat-i İlbeyli...*” vb. şehir, mensup olunan aşiret/boy vs. isminin kaydedilmesi suretiyle belirtildiği görülüyor.

Ancak bunların dışında bazı kayıtlar da neferlerin göçmen olduklarına işaret edebiliyor. “*Bîrûnî?*”, “*şarkî?*” ve “*garîb/gurbet*” kayıtları, bu tür kayıtlar içinde değerlendirilmiştir. “*garîb/gurbet*” şeklindeki kayıtlara, ilk üç tahrir defterinde rastlanmaktadır. 1553 ve 1572 tahrirlerinde ise “*garîb/gurbet*” kaydına rastlanmaması dikkat çekmektedir. “*Garîb/gurbet*” olarak kaydedilenler hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Feridun Emecen’e göre “*garîb*” ifadesi, orada sürekli oturan yabancıları belirtmek için kullanılmış olabilir (1991: 154). Mustafa Akdağ ise, “*gurbet taifesî*” hakkında farklı bazı bilgiler vermektedir. Akdağ’a göre, bunların kimler olduklarına ve nereden gelip nereye gittiklerine dair bilgi yoktur. Hayat tarzları Çingenelerinkini andıran bu insanlar, bütün ev ve barklarıyla birlikte şehir şehir dolaşırlardı. Bunlara en çok Bursa, Kütahya, Isparta, Eskişehir, Ankara, Konya, Çankırı, Çorum ve Amasya çevrelerinde rastlanırdı. Bunlar fuhuş, hırsızlık, soygun vb. işler yapan kimseler olduklarından, gittikleri yerlerde çeşitli şikâyetlere konu olmuşlardı. 1573 yılında hükümet *çingene* ve *gurbet* olarak bilinen bu kimselerin yol açtığı problemleri çözmek için, her tarafa bunların defterlerini tutacak tahrir memurları göndermişti. Bunlar hiç vergi ödemediklerinden, bu tarihe kadar olan borçları affedilerek, reaya statüsünde iken donanmacı (kürekçi) yapılmaya karar verilmişlerdi, ancak bu kararın uygulaması başarılı olmamıştı (1963a: 35–37).

Sivas tahrirlerinde *garîb/gurbet* oldukları belirtilen kimseler, mahalleler bünyesinde kaydedilmişlerdir. Bu tür kimselerin şehirde kalıcı olmamaları durumunda farklı şekilde kaydedilecekleri düşünülebilir. Ancak yine de kesin bir şey söylemek mümkün görünmüyor. Bununla birlikte bu kişiler göçmen statüsünde değerlendirilmişlerdir. Ayrıca “*garîb*” ifadesi, neferin sosyo-ekonomik durumunu gösteren bir tanımlama olarak

da değerlendirilebilir. Akdağ'ın açıklamaları, “*garîb*” olarak kaydedilen neferlerin sosyo-ekonomik açıdan toplumun en alt kesiminde yer aldıklarını düşündürmektedir.

“*Bîrûnî*” ve “*şarkî*” biçiminde yapılan kayıtlar ise, ilk defa 1519 tahririnde görülmektedir. Bu tür kayıtların 15. yüzyıla ait iki tahrir defterinde görülmemesi, bunlara sadece 16. yüzyıl tahrirlerinde tesadüf edilmesi dikkat çeken bir noktadır. Dikkati çeken bir başka husus ise, “*şarkî*” neferlerin tamamının Müslüman mahallelerinde kayıtlı olmalarıdır.

16. yüzyıl Sivas tahrir defterlerinde görülen “*şarkî*”nin anlamı nedir? Sivas tahrirlerinde kaydedilen “*şarkî*”lerin Sivas'ın doğusunda kalan bölgelerden geldiği düşünülebilir. Bununla birlikte konar-göçer Türkmen Ekrâdî tairesinden “*Şarkî Cemaatî*”nin varlığı da bilinmektedir (Türkay 1979: 695). Ayrıca 16. yüzyıl Sivas tahrirlerinde, Sivas'ın doğusunda kalan bazı şehir/kazalardan gelenler, geldikleri yerlerin isimleriyle kaydedilirken, neden bazı neferler “*şarkî*” olarak kaydedilmiştir, sorusu akla gelmektedir. Sivas tahrirlerinde kayıtlı “*şarkî*”lerin, şehrin komşu olduğu şehir/bölgelerden daha doğuda kalan yerlerden gelenler mi, yoksa “*Şarkî Cemaatî*”nin üyeleri mi olduğu sorularını mevcut bilgilerle cevaplamak şu an için mümkün görünmemekle birlikte, “*şarkî*” olarak kaydedilenlerin göçmen kabul edilmesi yanlış olmayacaktır.

Tahrir defterlerinde karşımıza çıkan “*bîrûnî*” kelimesinin “*pir velî*” olarak okunması da mümkündür. “*Bîrûnî / pir velî*” kayıtları ise, hem Müslüman hem de gayrimüslim neferlerde, ama daha çok gayrimüslimlerde görülmektedir. “*Bîrûnî*” kelimesi, “dışarıda olan, dışarıya ait” anlamına gelmektedir (Ayverdi 2006: 385). Kelimenin “*bîrûnî*” olarak okunması doğru kabul edilirse, acaba bu ifadenin, kullanıldığı dönem için Osmanlı sınırları dışında kalan yerlerden gelen neferleri kastetmek için kullanıldığı düşünülebilir mi? Diğer yandan “*Pir Velî*” isimli bir cemaatin varlığı da bilinmektedir (Türkay 1979: 629). Ancak hem Müslüman hem de gayrimüslim nefer kayıtlarında kelimeye tesadüf edilebilmesi, bunu bir cemaat ismi olarak değerlendirmeyi güçleştirmektedir. “*Şarkî*” de olduğu gibi “*bîrûnî / pir velî*” ifadesinin anlamını doğru olarak tespit etmek için yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak tahrir defterlerinde “*bîrûnî / pir velî*” şeklinde kaydedilenler de göçmen olarak kabul edilmiştir.

Tahrir yıllarına göre şehre gelen göçmen sayısının tespitinde, tahrir defterlerinin sağladığı iki tür bilgi bulunmaktadır. İlkinde, “*Ahmed veled-i Ali, Erzincanî*” ya da

“*Ahmed, Erzincanî*” örneklerinde olduğu gibi, kökeni kâtip tarafından kaydedilen neferler söz konusudur. Bu şekilde köken bilgisi kaydedilen neferlerin iki tahrir arasında geçen dönemde şehre geldikleri anlaşılmaktadır.

İkincisinde ise kökeni belirtilen bir neferin akrabası olması sebebiyle kökeni tespit edilebilen neferler söz konusudur. Bu tür kayıtların örnekleri şu şekilde verilebilir:

- 1) “*Ahmed, Erzincanî; Ali veled-i O; Mustafa birader-i O*”,
- 2) “*Ahmed, Erzincanî; Ali birader-i O; Mehmed birader-i O*” ya da,
- 3) “*Ahmed veled-i Erzincanî; Ali birader-i O*”

Kökeni akrabalık ilişkisi yoluyla tespit edilebilen neferlerin Sivas’ta doğup-doğmadıklarını tespit etmek mümkün olmadığından, bunların doğrudan şehre göçle gelen kişiler olduğunu ileri sürmek de mümkün değildir. Tahrir dönemleri arasında geçen sürelerin uzunluğu sebebiyle, bu neferlerin başka yerde doğduktan sonra Sivas’a gelmiş olmaları veya babaları Sivas’a göç ettikten sonra burada doğmaları ihtimallerinin her ikisi de mümkün görünmektedir. Bununla birlikte kökeni akrabalık yoluyla tespit edilebilen neferlerin tamamı, toplam göçmen sayısı içinde değerlendirilecektir. Akrabalık yoluyla kökeni tespit edilenler içinde babası Sivas’a göç ettikten sonra doğanların babaları Sivas’a gelmeseydi, bunların Sivas’ta doğmaları mümkün olmayacaktı düşüncesinden hareketle, bu neferlerin, göçün nüfusa doğum yoluyla katkısı olduğu düşünülebilir.

Sadece 1454 tahririnde karşımıza çıkan ve *cemaat-i garîbân* başlığı altında kaydedilenler, şehre yeni gelen göçmenler olmalıdır. Bununla birlikte 1454 tahririnde, *cemaat-i garîbân* dışında da kökeni belirtilen ve çeşitli mahalleler bünyesinde kaydedilen neferler olduğu görülüyor. Bu durumda 1454 tahririnde tespit edilen göçmenler için iki ihtimal söz konusudur. Birinci ihtimale göre, mahalleler bünyesinde kaydedilen göçmenler şehre, *cemaat-i garîbân* olarak kaydedilenlerle aynı dönemde gelmişler ve bir şekilde çeşitli mahallelerde yerleşme imkânı bulabilmişler, diğerleri ise henüz mahallelere yerleşme imkânı bulamadıkları için *cemaat-i garîbân* olarak kaydedilmişlerdir. İkinci ihtimal ise, mahalleler bünyesinde kayıtlı göçmenlerin, *cemaat-i garîbân* olarak kaydedilen göçmenlerden çok daha önce şehre gelmiş olmalarıdır. Yani bunların daha eski göçmenler olmalarıdır. *Cemaat-i garîbân* olarak kaydedilenlerin, şehre tahrirden hemen önce gelmiş oldukları ve bu yüzden henüz mahallelere yerleşememiş oldukları düşünülebilir.

Tahrir defterleri, Sivas'ın 15–16. yüzyıllardaki demografik ve toplumsal yapılarını tespit etmede, bu dönemlere ait şeriye sicilleri de olmadığı için, yararlanılabilecek yegâne kayıtlardır. Tahrir defterlerinin tutulmasında, devletin vergi toplama amacının esas olduğu bilinen bir gerçektir. Bu defterler demografik yapı açısından zengin kaynaklar olmakla birlikte, bazı bilgilerin tek başına bu defterlerin incelenmesi ile elde edilemeyeceği de açıktır. Meselâ Sivas tahrirlerinin incelenmesi sonucunda, şehrin diğer şehir/bölgelerden ne ölçüde göç aldığına asgarî düzeyde de olsa tespiti mümkünken, Nefs-i Sivas tahrirlerinden şehrin verdiği göçü tespit etmek mümkün değildir. Şehrin verdiği göçün tespiti için başka şehir/bölgelerin aynı dönemlere ait tahrir defterlerinin incelenmesi gerekecektir⁵⁹. İmparatorluğun büyüklüğü düşünüldüğünde, bu işin ne kadar zor olacağı kolayca anlaşılmaktadır.

Bu durumda tahrir kayıtlarından elde edilen ve doğrudan vergilendirmeye ilişkisi olmayan her türlü bilginin (meslek, köken, unvan vb.) eksik olabileceği ve bu sebeple söz konusu kayıtlara dayalı olarak elde edilen sonuçların şehrin gerçek durumunu tam olarak yansıtmayabileceği hakikatini her zaman akılda tutmak gerekmektedir. Dolayısıyla bu kayıtların ve bunlardan elde edilecek sonuçların, şehrin durumunu tam anlamıyla yansıttığı ileri sürülemez.

⁵⁹ Mesela Tokat'ın 1455 ve 1485 tarihli tahrirlerini inceleyen İlhan Şahin ve Feridun Emecen, Tokat'a gelen göçmenler içinde Sivaslıların da olduğunu tespit etmişler, ancak bunların sayısını belirtmemişlerdir (1986: 47).

III. 2. ŞEHRİN DEMOGRAFİK YAPISI

III.2.1. 15–16. Yüzyıllarda Şehrin Demografik Yapısı

Demografik yapıyı oluşturan unsurlar olan cinsiyet, yaş, bunların genel nüfus içindeki oranı, aile büyüklüğü gibi konuları –tahrir defterleri bu tür bilgiler sağlamadığı için– ele almak mümkün değildir. Ancak söz konusu defterlere dayanarak nefer sayısında görülen artışı, genel nefer sayısı içindeki Müslüman ve gayrimüslim unsurların oranlarını ve göçün hem genel olarak hem de Müslüman ve gayrimüslim nefer sayılarında görülen artışa etkilerini incelemek mümkündür.

III.2.1.1. Şehrin Nefer Sayısında Görülen Artış

Şehrin yukarıda belirtilen hususlar dâhilinde toplam nefer sayısı içinde değerlendirilen unsurları tahrir yıllarına göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

TY	Mk-M	Mk-GM	ZG	KM	AE-M	AE-GM	TM	TGM	TNS
1454	216	346	29				245	346	591
1485	318	538	12		5	29	335	567	902
1519	333	994	5	65	4	13	407	1007	1414
1553	1089	1230		54			1143	1230	2373
1572	1291	2101	4+9*				1304	2101	3405

TY: tahrir yılı, Mk-M: mahallerde kayıtlı Müslüman nefer sayısı, Mk-GM: mahallelerde kayıtlı gayrimüslim nefer sayısı, ZG: zâviye ismi altında kayıtlı zâviye görevlisi sayısı, KM: kalelerde görevli muhafız sayısı, AE-M: Ashâb-ı Efdine Müslüman, AE-GM: Ashâb-ı Efdine gayrimüslim, TM: toplam Müslüman nefer sayısı, TGM: toplam gayrimüslim nefer sayısı, TNS: şehrin toplam nefer sayısı

* muaf olarak kaydedilen Ali Baba zâviyesi hizmetkârlarını göstermektedir.

Bu tabloya göre, 15 ve 16. yüzyıllarda Nefs-i Sivas'ın nefer sayısında görülen artışı dönemlere göre incelediğimizde, bu artış 1454–1485 yılları arasında % 52,62, 1485–1519 yılları arasında % 56,76, 1519–1553 yılları arasında % 67,82 ve 1553–1572 yılları arasında ise yaklaşık % 43,49 oranlarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ancak 1454, 1485 ve 1572 tahrirlerinde *kale muhafız* ve *sipahî*lerinin sayıları bilinmediğinden, 1454–1485, 1485–1519 ve 1553–1572 dönemlerinde nefer sayısında görülen artışın burada tespit edilen oranlardan daha az ya da daha fazla olabileceği ihtimali göz önüne alınmalıdır.

Görüldüğü gibi, şehrin toplam nefer sayısında en yüksek artış 16. yüzyılın ilk yarısında (1519–1553 yılları arasında) gerçekleşmiştir. Toplam nefer sayısında görülen artış oranı 1454–1553 yılları arasında yükselen bir grafik çizmektedir. 1553–1572 yılları arasında ise toplam nefer sayısının artış oranı en düşük seviyededir. 1454–1572 yılları arasında şehrin toplam nefer sayısı 5,76 kat (yaklaşık % 476,14 oranında) artış göstermiştir.

Rûm Eyaleti sınırları içinde yer alan ve eyalete Sivas'tan önce merkezlik yapmış olan Amasya ve Tokat'ın hemen hemen aynı tarihlerdeki tahrirlerine göre nefer sayıları Sivas'ınkiyle karşılaştırıldığında, 16. yüzyılın başında Eyalet-i Rûm'un nefer sayısı açısından en kalabalık şehirlerinin Tokat ve Amasya olduğu görülüyor. 1520'de nefs-i Tokat'ın toplam nefer sayısı 1908 (BOA TD387: 431–432), nefs-i Amasya'nın 1837 (Şimşirgil 1996: 92) ve nefs-i Sivas'ın 1414'dür. Rûm Eyaleti sınırları içinde bulunan Çorumlu'nun nefsinde ise aynı tarihte 1353 nefer kayıtlıdır (BOA TD387: 390).

Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında Sivas, eyaletin en fazla nefer sayısına sahip şehri olarak karşımıza çıkmaktadır. 1572–1576 yılları arasında yapılan tahrirlere göre nefs-i Amasya, Tokat ve Sivas'ın toplam nefer sayıları sırasıyla 2797, 3090 ve 3405'dir⁶⁰. 1576 tahririne göre nefs-i Çorumlu'nun nefer sayısı ise 2982'dir (Bulduk 1992: 136–137).

III.2.1.2. Göçün Şehrin Demografik Yapısı Üzerindeki Etkisi

⁶⁰ Amasya için bkz. Şimşirgil aynı yer, Tokat için bkz. Şahin-Emecen 1986: 50–51.

Sivas şehrinde 15–16. yüzyıllarda nefer sayısında görülen artışın sadece doğumla gerçekleşmediği, göç unsurunun da bu artışa katkısı olduğu tahrir defterlerinde kökeni belirtilen neferlerin varlığından anlaşılmaktadır.

Göçün tahrir yıllarına göre toplam nefer sayısındaki artışa, 1454–1485 arasında % 16,92, 1485–1519 arasında % 28,94, 1519–1553 arasında % 18,25 ve 1553–1572 arasında ise % 10,78 oranında katkısı olduğu anlaşıyor.

Nefs-i Sivas'ın 15 ve 16. yüzyıllarda, oranı değişmekle birlikte, sürekli göç aldığı görülmektedir. Göçün toplam nefer sayısında görülen artışa en büyük katkısı ise 1485–1519 yılları arasında gerçekleşmiştir.

III.2.1.3. Göçün Niteliği

Bu kısımda, şehrin aldığı göçün yoğunlaştığı bölge/şehirler ve göçün ne oranda iç ve dış göç olarak gerçekleştiği tespit edilemeye çalışılacaktır. Bunlara ek olarak, göçmenler içinde Müslüman ve gayrimüslimlerin oranı incelenecektir. Öncelikle Sivas'ın 15–16. yüzyıllar boyunca hangi şehir/bölgelerden göç aldığını inceleyelim.

Nefs-i Sivas'ın 15. yüzyıla ait iki tahririnden ilki olan 1454 tarihlişinde, şehrin en fazla göçü, sırasıyla Erzincan (Erzincanîlerin göçmenleri içindeki oranı % 43,8), Karahisar (% 8), Akşehir (% 6,66), Kemah (% 4,28), Kayseri (% 2,85) ve Bayburt'tan (% 2,38) aldığı görülmektedir (Bkz TABLO IV).

1454–1485 yılları arasında göçmenlerin yine en çok Erzincan'da gelenler olduğu görülüyor. Bunların göçmenler içindeki oranı % 32'dir. Tahrir kayıtlarına göre şehre en çok *garîb*, 1454–1485 yılları arasında gelmiştir (24 nefer). Bu dönemde *garîb*lerin göçmenler içindeki oranı ise % 24'dür. Ayrıca bu dönemde şehre gelen göçmenlerin % 13'ünü Kemahlılar, % 10'unu Darendeliler oluşturmaktadır.

Görüldüğü gibi, 15. yüzyılda Sivas şehri en fazla göçü Erzincan ve Kemah'tan almıştır. Bu yüzyılda şehre gelen toplam göçmen sayısı 310'dur. Bunların 146'sını, yani %

47'sini Erzincan ve Kemah'tan gelenler oluşturmaktadır. Bu yüzyılda şehre gelen *garîblerin* oranı ise (toplam 26 nefer) % 8,38'dir.

1485–1519 yılları arasında şehir yine en fazla göçü Erzincan'dan almıştır. Bunların göçmenler içindeki oranı % 26,81'dir. Erzincan'dan gelenleri, yaklaşık % 21,84 ile Divriği'den gelenler takip etmektedir. 1519 tahririnde ilk defa karşımıza çıkan *şarkîlerin* ve *bîrûnîlerin* göçmenler içindeki oranları ise, sırasıyla yaklaşık % 9,58 ve % 8,43'dür. Bu dönemde Kemah'tan gelenlerin oranı ise % 7,66'dır.

1519–1553 yılları arasında şehre gelen göçmenlerin yaklaşık % 52,32'sini *şarkîler* oluşturmaktadır. Bu dönemde Kemahîlerin sayısı Erzincanîlerden fazladır. Bunların göçmenler içindeki oranı, sırasıyla yaklaşık % 9,69 ve % 6,2'dir. Divriğililerin oranı yaklaşık % 7,36; Karamanî ve *bîrûnî* olarak kaydedilenlerin oranları ise, sırasıyla yaklaşık % 6,59 ve % 4,65'dir.

1553–1572 yılları arasında şehre gelen göçmenlerin % 69,92'si *bîrûnîdir*. Bunları sırasıyla *şarkîler* (% 6,64), Kemahîler (% 6,25) ve Erzincanîler (% 3,9) takip etmektedir.

16. yüzyılda şehir yine Erzincan ve Kemah'tan göç almaya devam etmiştir. Ancak yüzyılın ilk çeyreğinden sonra göçmenler içinde önce *şarkîlerin* (özellikle 1519–1553 tahrirleri arasında kalan dönemde), sonra *bîrûnîlerin* (özellikle 1553 yılından sonra) ağır basmaya başladığı görülmektedir.

16. yüzyıl boyunca (1485 tahririnden itibaren) şehre gelen göçmenler toplu olarak değerlendirildiğinde, toplam 775 göçmenin % 27,48'ini *bîrûnîler*, yaklaşık % 22,9'unu *şarkîler* oluşturmaktadır. Bu dönemde Erzincan'dan gelenlerin toplam göçmen sayısı içindeki oranı yaklaşık % 12,39, Kemah'tan gelenlerinki % 7,87'dir. Divriği'den gelenlerin göçmenler içindeki oranı ise yaklaşık % 9,93'tür.

15 ve 16. yüzyıllar boyunca Sivas şehri en fazla göçü Erzincan'dan almıştır. Bunları *bîrûnî* ve *şarkî* olarak kaydedilenler ile Kemah ve Divriği'den gelenler takip etmektedir. Göçmen olarak tespit edilebilenlerin kökenleri dikkate alındığında, Sivas'ın daha çok şehrin doğusunda kalan şehir ve bölgelerden göç aldığı görülmektedir. Yine buna göre, 15–16. yüzyıllarda Sivas'ın içinde yer aldığı Eyalet-i Rûm'un diğer şehirlerinden göç almadığı ileri sürülebilir. Bu yüzyıllarda Tokat, Malatya ve Trabzon'dan gelen

göçmenler olmakla birlikte, bunların sayılarının son derece düşük olduğu görülmektedir (Tokat'tan toplam 5, Malatya'dan 2 ve Trabzon'dan 1 göçmen gelmiştir).

Göç unsurunun niteliğini belirlemek açısından iç göç (Osmanlı Devleti sınırları dâhilinden gerçekleşen) ile dış göçü (Osmanlı Devleti sınırları haricinden gerçekleşen) de incelemek gerekir. Ancak şehrin 15–16. yüzyıllarda aldığı göçün ne ölçüde Osmanlı Devleti sınırları dâhilinden olduğunun, ne ölçüde bu sınırların haricinden gerçekleştiğinin tespitinde bazı güçlükler söz konusudur. Öncelikle çeşitli aşiretlere mensup neferler ile *Kürt* ya da *garîb* olarak kaydedilenler ve sadece 16. yüzyıl tahrirlerinde karşımıza çıkan “*şarkî*” ve “*birûnî*” olarak kaydedilenlerin hangi bölgelerden gelmiş olabileceğini tespit etmek mümkün görünmemektedir. İkinci olarak da Karahisar, Tuzhisar, Yarhisar gibi bazı beldelerin tam olarak hangi şehir ya da bölgelerde bulunduğu tespit edilememesi problemi karşımıza çıkmaktadır. Meselâ, *MEB İA*'nın “Karahisar” maddesinde, çeşitli bölge/şehirlerde 30'a yakın Karahisar bulunduğu tespit edilmektedir. Bu sebeple, kanaatimizce Nefs-i Sivas'ın tahrir kayıtları içinde 15. yüzyıla ait iki tahrirde dış göç unsurunun incelenmesi, bu tahrirlerde kayıtlı göçmenlerin geldiği yerlerin hangi tarihlerde Osmanlı idaresine girdiğinin daha büyük oranda tespit edilmesi mümkün olduğundan, diğer tahrirlere göre daha anlamlı olacaktır⁶¹.

Şehrin 1454 tahririne göre, Osmanlı Devleti sınırları dışından geldiği kesin olarak tespit edilebilen nefer sayısı 126'dır. Bu neferler Erzincan, Kemah, Kayseri, Bayburt ve Akşehir'den gelmiştir. 1454 tahririne göre, şehre gelen toplam göçmen sayısı ise 210'dur. Görüldüğü gibi, 1454 yılına kadar Sivas'ın aldığı göçün % 60'ı Osmanlı Devleti sınırları haricinden gerçekleşmiştir.

1485 tahririnde ise, Osmanlı Devleti sınırları haricinden (Erzincan, Kemah ve Darende'den) geldiği kesin olarak tespit edilebilen nefer sayısı 55'dir. Buna göre 1454–1485 yılları arasında Sivas'a gelen göçmenlerin % 55'ini Osmanlı Devleti sınırları haricinden gelenler oluşturmaktadır.

⁶¹ Sivas'ın göç aldığı bazı şehir ve kazaların Osmanlı hâkimiyetine girdikleri tarihler şu şekildedir: Samsun tahmini olarak 1420, Tokat 1455'den önce, Trabzon 1461, Akşehir 1468, Kayseri 1474, Çemişkezek 1473, Erzincan 1514, Erzurum tahmini olarak 1518–1519, Bayburt ve Muş 1514, Divriği ve Kerkük 1516, Kemah 1515, Arapkir 1515, Malatya, Halep ve Harput 1516. Darende'nin ise 1516'da Osmanlı hâkimiyetine girdiği sanılmaktadır.

1485 yılına kadar Sivas'ın en çok Erzincan'dan dış göç aldığı görülüyor. Erzincan'ı Kemah takip etmektedir. Dış göç içinde Erzincanlıların oranı 1454'te % 73, 1485'de % 53,33'dür; Kemahlilerin oranı ise 1454'te % 7,14, 1485'de ise % 21,66'dır.

Tahrir yıllarına göre göçmenlerin dinî kimlikleri incelendiğinde 1454, 1485, 1519 ve 1572 tahrirlerinde gayrimüslim göçmenlerin toplam göçmen sayısı içindeki oranlarının % 80'nin üzerinde olduğu görülecektir. Gayrimüslim göçmenlerin toplam göçmen sayısı içindeki oranı 1454'te % 87,62, 1485'te % 83, 1519'da % 83,14 ve 1572 tahririnde ise yaklaşık % 80,47'dir. Sadece 1553 tahririnde Müslüman göçmenlerin toplam göçmen sayısı içindeki oranları gayrimüslimlerininkinden yüksektir. Bu tahrirde Müslüman göçmen oranı % 63,56'dır. 1519–1553 yılları arası, şehrin en fazla Müslüman göç aldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

1454 tahririne göre şehrin aldığı Müslüman göçün en az % 50'sinin dış göç olduğu tespit edilebiliyor. 1454–1485 yılları arasında ise Müslüman göçün yaklaşık %23,53'ünü dış göç oluşturmaktadır. 1485 yılına kadar en fazla Müslüman göçmen Karahisar (9 nefer) ve Kemah'tan (toplam 6 nefer) gelmiştir.

1454 tahririne göre gayrimüslim göçünün % 61,41'i dış göçtür. Bu tarihte gayrimüslim dış göçünün % 78,76'sını Erzincanlılar oluşturmaktadır. Bunları Akşehiriler (% 11,5) ve Kemahliler (yaklaşık % 6,2) takip etmektedir. 1454–1485 yılları arasında ise şehrin aldığı gayrimüslim göçün % 61,44'ünü dış göç oluşturmaktadır. Bu dönemde gayrimüslim dış göçünü yine en fazla Erzincan'dan (% 62,74 oranında) gelenlerin oluşturduğu, bunları Darende (% 19,60) ve Kemah'tan (yaklaşık % 17,65) gelenlerin takip ettiği görülmektedir. 1485 yılına kadar gayrimüslim göçmenlerin en fazla sırasıyla Erzincan, Kemah, Akşehir ve Darende'den geldikleri anlaşılmaktadır.

1485–1519 yılları arasında şehre gelen Müslüman göçmenlerin yaklaşık % 56,82'sini *şarkî* olarak kaydedilenler oluşturmaktadır. Bu dönemde şehre gelen gayrimüslim göçmenlerin ise yaklaşık % 31,34'ünü Erzincanlılar, yaklaşık % 26,27'sini Divriği'den gelenler ve yaklaşık % 9,22'sini Kemahliler oluşturmaktadır. Aynı dönemde gayrimüslim göçmenlerin içinde *bîrûnî* olarak kaydedilenlerin oranı ise yaklaşık % 9,68'dir.

1519–1553 yılları arasında şehrin aldığı Müslüman göç içinde yaklaşık % 82,32 ile *şarkî*lerin öne çıkmaktadır. Bu dönemde gayrimüslim göçmenlerin ise en fazla Kemah, Divriği, Erzincan’dan geldiği görülmektedir.

1553–1572 yılları arasında Müslüman göçmenler içinde *şarkî* ve *bîrûnî*lerin oranı yüksektir (sırasıyla % 34 ve % 30). Gayrimüslim göçmenler içinde ise en büyük oran *bîrûnî*lere aittir (% 79,61). Bunları Kemahî ve Erzincanîler takip etmektedir.

III.2.1.4. Şehrin Demografik Yapısında Müslüman ve Gayrimüslim Unsurlar

Sivas’ta gayrimüslim unsurların büyük oranda Ermeni ve daha az miktarda Rûmlardan oluştuğu bilinmektedir. Tahrir defterlerinde ise şehrin gayrimüslimleri 1454’de “*Cemaat-i Zimmiyân*”, 1485 ve 1519’da “*Gebrân-ı Erâmine-i Sivas*” ve 1553 ve 1572’de “*Gebrân-ı Nefs-i Sivas*” genel başlıkları altında kaydedilmişlerdir. Gayrimüslim mahallelerinin Rûm ya da Ermeni olduklarına dair hiçbir kayıt bulunmadığından, Ermeni ve Rûmların ayrı ayrı sayılarını ve toplam nefer sayısı içindeki oranlarını tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu sebeple şehrin Ermeni ve Rûmları “gayrimüslim” olarak tek bir başlık altında değerlendirme yoluna gidilmiştir.

Nefs-i Sivas’ta 1454–1572 yılları arasında Müslüman nefer sayısı 5,32 kat (%432,24) artarken, gayrimüslim nefer sayısı 6 kat (% 507,2 oranında) artış göstermiştir. Bu artışlar tahrir dönemlerine göre incelendiğinde, Müslüman nefer sayısının 1454–1485 yılları arasında % 36,73, 1485–1519 yılları arasında % 21,49, 1519–1553 yılları arasında % 180,83 ve 1553–1572 yılları arasında ise yaklaşık % 14,1 oranlarında arttığı görülmektedir. Gayrimüslim nefer sayısında tahrir dönemlerine göre artış ise sırasıyla % 63,87, % 77,6, % 22,14 ve % 70,8 oranlarında gerçekleşmiştir.

Müslüman ve gayrimüslimlerin, toplam nefer sayısı içindeki oranları, tahrir yıllarına göre aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tahrir Yılı	M	GM	Toplam	M %	GM %
1454	245	346	591	% 41,46	% 58,54
1485	335	567	902	% 37,14	% 62,86
1519	407	1007	1414	% 28,78	% 71,22
1553	1143	1230	2373	% 48,17	% 51,83
1572	1304	2101	3405	% 38,3	% 61,7

Tabloda da görüldüğü gibi, şehir genelinde Müslüman ve gayrimüslimlerin nefer sayısında, sadece 1553 yılında bir denge oluşmuş ve nefer sayıları hemen hemen birbirine eşit duruma gelmiştir. Bu dengenin oluşmasını, 1519–1553 yılları arasında Müslüman nefer sayısında görülen yaklaşık % 181’lik artış sağlamıştır. Ancak 1553 yılı dışında, şehrin toplam nefer sayısı içinde gayrimüslim nefer oranının, Müslüman nefer oranından her zaman daha yüksek olduğu da görülmektedir. Bununla birlikte Müslüman nefer sayısına muafıların büyük oranda dâhil olmadığı göz önüne alınarak tahrir yıllarına göre Müslüman nefer sayısının toplam nefer sayısı içindeki oranının bu tabloda gösterilenden biraz daha yüksek olabileceği hatırlanmalıdır.

III.2.1.5. Göçün Müslüman ve Gayrimüslim Nefer Sayısının Artışına Etkisi

1454 tahririne göre şehre göçmen olarak gelen 210 neferin 26’sı Müslüman, 184’ü ise gayrimüslimdir. Göçmenler içinde gayrimüslimlerin oranı yaklaşık % 87,62 ile bir hayli yüksektir.⁶² Bu tahrire göre gayrimüslim göçmenlerin gayrimüslim nefer sayısı içindeki oranı yaklaşık % 53,18 iken, Müslüman göçmenlerin Müslüman nefer sayısı içindeki oranı ise % 10,61’dir. Şehrin 1454 yılına kadar aldığı gayrimüslim göçü, toplam nefer sayısı içinde gayrimüslim nefer oranının Müslümanlardan daha yüksek olmasına yol açmış görünmektedir.

1454–1485 yılları arasında göçün Müslüman nefer sayısında görülen artışa katkısının % 6,94, gayrimüslim nefer sayısındaki artışa katkısının ise yaklaşık % 23,99’dur.

⁶² Cemaat-i Garîbân’ın tamamı gayrimüslim olarak kabul edilmiştir.

1485–1519 yılları arasında göçün Müslüman nefer sayısında görülen artışa katkısı % 13,13 oranında gerçekleşirken, gayrimüslim nefer sayısında görülen artışa katkısı % 38,27 oranında gerçekleşmiştir. 1485 tahririnde şehrin toplam nefer sayısı 335'dir. Bu sayıya kale muhafızlarının sayısı dâhil değildir. 1519 tahririnde de kale muhafızlarının sayısı toplam nefer sayısına dâhil edilmediğinde şehirde toplam 342 nefer olduğu görülmektedir. Bu dönemde Müslüman nefer sayısında görülen artış ile şehre gelen Müslüman göçmenlerin sayısı karşılaştırıldığında ilginç bir durum ortaya çıkmaktadır. Toplam nefer sayısı yukarıda belirtildiği gibi değerlendirildiğinde, 1485–1519 yılları arasında şehrin toplam nefer sayısı 7 kişi artmıştır. Oysa şehre gelen Müslüman göçmenlerin sayısı aynı dönemde 44'dür. Bu durumda bu yıllar arasında Müslüman neferler içinde ölüm oranlarının yüksek ya da doğum oranlarının çok düşük olduğu ihtimalleri de akla gelmekle birlikte, Müslüman neferlerden bir kısmının başka yere/yerlere göç etmesi ihtimali daha yüksek görünmektedir. Ancak bu ihtimallerin hepsinin birden gerçekleşmiş olması da mümkündür. 1519 tahririne kadar şehrin Müslüman nefer sayısı, göçmenler göz ardı edilirse artmamış, tam aksine bir önceki tahrire göre 37 nefer eksilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen yeni doğumlar da göz önüne alındığında, Müslüman nefer sayısındaki düşüşün daha yüksek olması ihtimal dâhilindedir. 1485–1519 yılları arasında görülen Müslüman nefer sayısındaki artışın büyük oranda bu dönemde şehre gelen Müslüman göçmenler sebebiyle olduğu anlaşılmaktadır.

1454–1519 yılları arasında şehrin aldığı gayrimüslim göçü, Müslüman göçünün 5,5 katıdır. Bu durum 16. yüzyılın ilk çeyreğinde şehrin gayrimüslim nefer oranının, 15–16. yüzyıllar boyunca görülen en yüksek değere ulaşmasıyla sonuçlanmıştır. 1519 tahririnde gayrimüslim nefer sayısı Müslüman nefer sayısının neredeyse üç katı olduğu görülmektedir.

1519–1553 yılları arasında Müslüman nefer sayısında görülen artışın yaklaşık % 40,29'unu, gayrimüslim nefer sayısındaki artışın ise yaklaşık % 9,33'ünü göçmenler oluşturmuştur. Bu dönemde Müslüman nefer sayısında görülen genel artışın % 180,83 oranında olduğu daha önce de belirtilmişti. Müslüman nefer sayısında görülen bu çok yüksek artışın yaklaşık % 40,29'unu göç unsuru sağlamıştır. Ancak bu dönemde şehre gelen Müslüman göçmen sayısının tahrirde kayıtlı Müslüman göçmen sayısından daha yüksek olabileceği ihtimali, göç unsurunun da bu artıştaki katkısının daha yüksek olabileceğine işaret etmektedir. 1519–1553 yılları arasında hem Müslüman nefer sayısında hem de şehre gelen Müslüman göçmen sayısında çok büyük bir artış olduğu

görülmektedir. Şehrin vilayet merkezi (paşa sancağı) olmasının, 1519–1553 yılları arasında şehri göçmenler için daha cazip bir hale getirdiği düşünülebilir.

1553–1572 yılları arasında Müslüman nefer sayısında görülen artışa göçün katkısı % 4,37 oranında gerçekleşirken, gayrimüslim nefer sayısında görülen artışa katkısı yaklaşık % 16,75 oranında gerçekleşmiştir.

Müslüman ve gayrimüslim nefer sayıları tahrir yıllarına göre incelendiğinde, 1519 tahriri hariç, diğer tahrir sonuçları, gayrimüslim nefer sayısının daima fazlalığına rağmen yine de şehirde Müslüman ve gayrimüslim nefer sayıları arasında çok büyük bir fark olmadığını düşündürmektedir. Ancak 1519 yılında Müslüman ve gayrimüslim nefer sayıları arasında bir uçurum oluşmuş, hemen akabinde Müslüman nefer sayısında görülen anormal bir artış ile durum yeniden belli ölçülerde dengeye kavuşmuştur. Müslüman ve gayrimüslim nefer sayılarının yeniden bir dengeye kavuşmasında, 1519–1553 yılları arasında şehre gelen Müslüman göçmenlerin de etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

1454 tahririnde göçmen olarak tespit edilenler de dâhil olmak üzere 15–16. yüzyıllar içinde (1572 yılına kadar) şehrin aldığı göç içinde Müslümanların oranı % 27,74, gayrimüslimlerin oranı yaklaşık % 72,26'dır.

Bu oranlar Sivas'ta gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha fazla olmasının başta gelen sebeplerinden birinin göç olduğunu göstermektedir.

III.3. ŞEHRİN TOPLUMSAL YAPISI

15–16. yüzyıllar nefis-i Sivas'ında toplumsal yapıyı oluşturan unsurlar içinde devlet memurları, cami, mescit, medrese, zâviye ve vakıf görevlileri, çeşitli meslek erbabı, göçmenler, sipahi ve kale muhafızları, çeşitli unvanlar taşıyanlar, muaflar, mühtedîler ile sakat, düşkün vb. olduğu görülmektedir. Bu bölümde önce şehrin dinî yapısı çerçevesinde Müslümanlar arasında etkili olan tarikat ve dinî akımlar ile gayrimüslimlerin dinî durumu ele alınacak, sonra da tahrir kayıtlarının sağladığı veriler çerçevesinde toplumsal yapı içinde yer bazı unsurlar incelenecektir. Ancak her tahrir döneminde toplumsal yapıyı oluşturan unsurların toplumsal yapı içinde ne oranda yer aldıklarını sağlıklı bir şekilde tespit etmek, tahrir kayıtlarının sağladığı verilerin yetersizliği sebebiyle mümkün değildir.

Çalışmamızın tahrir yıllarına göre şehrin toplumsal yapısı bölümünde tespit edilen oranlar, toplumsal yapı açısından tahrir verilerinin problemli olduğu hususlar göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Bu sebeple tahrir kayıtlarında toplumsal yapı açısından hangi hususların problemli olduğunu incelemek faydalı olacaktır.

Tahrir defterleri unvan, köken, meslek vb. bilgilerin kaydedilmesi açısından incelendiğinde, ilk tahrirlerde bu tür bilgilerin daha fazla oranda kaydedildiği, ancak son tahrirlere doğru bunların kaydedilmesinde genel olarak bir azalma olduğu görülmektedir. Meselâ 1519 yılından sonra, şehrin toplam nefer sayısında görülen artışa paralel olarak, meslek erbabının sayısında da bir artış beklenirken, tahrirlerde kaydedilen meslek erbabının sayısında büyük bir düşüş tespit edilmektedir. Meslek erbabının sayısında 1519'dan sonra görülen bu düşüşün sebebi, son iki tahrirde bunların daha az oranda kaydedilmesidir. Bu sebeple sadece 1454, 1485 ve 1519 tahrir verilerinin bu hususta şehrin gerçek durumunu yansıtmaya daha yakın olduğu ileri sürülebilir.

Tahrir kayıtlarında asker ve asker kökenlilere ait bilgilerin problemli olduğu demografik yapı bölümünde de ele alınmış olmakla birlikte 1454, 1485 tahrirlerinde bu unsurlara ait kayıt olmadığının, 1572 tahririnde de pek az kayıt olduğunun hatırlanması faydalı olacaktır. Bu sebeplerle bu yıllarda asker ve asker kökenlilerin toplumsal yapı içinde ne oranda yer aldıklarının tam olarak tespiti mümkün değildir. 1519 ve 1553 yıllarında

bunların sayısı büyük oranda tespit edilebildiğinden, bu yıllarda asker ve asker kökenlilerin toplumsal yapı içindeki oranı şehrin gerçek durumunu yansıtmaya yakındır.

İlk dört tahrirde muaf kayıtları ya yoktur ya da sayıları oldukça düşüktür; ancak son tahrirde diğerlerine oranla kaydedilen muaf sayısı daha yüksektir.

Tahrir kayıtlarında göçmenler söz konusu olduğunda, kâtiplerin bu neferlerin isimleri ile birlikte mesleklerinden önce köken bilgilerini kaydetmeyi tercih etmeleri (ya da tercih etmek durumunda olmaları) söz konusudur. Göçmenler arasında çoğunlukla isimleri yazılmamış olanların meslekleri, isim yerine kaydedilmiştir. Bu sebeplerle göçmenler içinde özellikle çeşitli meslek erbabının daha fazla sayıda olması kuvvetle muhtemeldir.

Tahrir kayıtlarında şehir halkının kullandığı unvanlar tespit edilirken, isim belirtilmeden tek başına kaydedilmiş *hacı*, *ahi*, *çelebi* gibi bazı unvanlar olduğu görülmüştür. Bunların unvan olarak kullanılması gibi isim olmaları da ihtimal dâhilindedir. Bunların unvan mı isim mi olduğu kesin olarak tespit edilemeyeceğinden, metin içinde dipnotlarda tek başına kaydedilen unvanları belirtilmekle yetinilmiştir.

Bu sebeplerle tahrir kayıtlarına göre yapılan toplumsal yapı incelemesinde, bu yapıyı oluşturan çeşitli unsurların mevcut yapı içindeki oranlarına dair tespitlerin mutlak olamayacağı açıktır. Toplumsal yapıyı oluşturan bazı unsurların bazı yıllar için tespit edilen oranlarının, çoğunlukla şehrin gerçek durumunu yansıtmaktan ziyade, tahrir kayıtları içinde bunların ne oranda olduğunu gösterdiğinin ifade edilmesi yanlış olmayacaktır. Toplumsal yapı incelemesinde bu hususun göz ardı edilmesi, yanlış yargılara varmaya sebep olabilecek niteliktedir.

III.3.1. Şehrin Dinî Yapısı

15–16. yüzyıllarda Sivas'ın toplam nefer sayısı içinde Müslüman ve gayrimüslimlerin oranı demografik yapı bölümünde ele alınmıştı. Bu bölümde, şehir halkının Müslüman ve gayrimüslim kimlikleri incelenmeye çalışılacaktır. Ancak bundan önce şehrin dinî yapısının Rûm Eyaleti içinde nasıl bir yeri olduğunu ele almak faydalı olacaktır.

Eyalet-i Rûm'un büyük şehirleri arasında yer alan ve Sivas'tan önce, eyalete merkezlik yapan Amasya ve Tokat'ın dinî yapısı, 15 ya da 16. yüzyıl tahrirlerine göre Müslüman ve gayrimüslim unsurlar açısından incelendiğinde ve Sivas'la karşılaştırıldığında, bu üç şehir arasında, şehirde yaşayan gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusundan yüksek olması durumunun sadece Sivas'ta görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Amasya'da Müslüman ve gayrimüslim unsurların toplam nefer sayısı içindeki oranları 1520 tahririne göre sırasıyla % 82,36 ve % 17,64'tür. Bu oranlar 1576 tahririne göre % 86,84 ve % 13,16'dır. Tokat'ta ise bu oranların 1485'de % 66,3 ve % 33,7, 1574'te % 72,65 ve % 27,35 olduğu görülmektedir. Tokat'ta 1520 tahrir sonuçlarına göre toplam nefer sayısı içinde Müslüman ve gayrimüslim unsurların oranı birbirine yaklaşmaktadır. Ancak yine de şehrin Müslüman oranı daha fazladır. Bu tarihte Tokat'ta Müslüman ve gayrimüslimlerin oranı sırasıyla % 55,56 ve % 44,44'dür.

Eyalet-i Rûm'un bir başka sancağını teşkil eden Çorumlu'nun nefsinde ise, 1520 yılında gayrimüslimlerin genel nüfus içindeki oranı sadece % 1'dir⁶³. Bu sonuçlara göre 15–16. yüzyıllarda Rûm Eyaleti'nde Sivas, genel nüfus içinde gayrimüslimlerin en fazla olduğu şehir olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁴.

15–16. yüzyıl tahrirlerinde şehrin gayrimüslimleri *gebrân* olarak kaydedilmiş, Ermeni, Rûm ya da Yahudi gibi ayrımlar yapılmamıştır. Bu sebeple, şehrin gayrimüslimlerinin dinî kimlikleri tespit edilememektedir. Ancak 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına ait bazı veriler, vilayet genelinde ve Sivas şehir merkezinde gayrimüslim nüfus içinde Ermenilerin baskın olduğunu, çok az sayıda Rûm, Yahudi vb. yaşadığını göstermektedir (Behar 1996: 39–41; Kodaman 1987: 179). 15–16. yüzyıllarda Sivas şehir merkezinde de gayrimüslimler içinde baskın unsurun Ermeniler olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Bunların dışında gayrimüslimler arasında Rûmların da olduğu muhakkaktır. Ancak Ermeniler ve Rûmlar dışında başka mezheplerden Hristiyanlar ile Yahudiler olup olmadığı gibi hususlarda bilgiye sahip değiliz. Şehirde yaşayan Ermeni ve Rûmların oranlarını ise tahrir kayıtlarında bunlara dair bir ayırım yapılmadığı için tespit edebilmek mümkün değildir.

⁶³Bu oranların hesaplanmasında Amasya için Ahmet Şimşirgil'in, Tokat için Şahin-Emecen'in çalışmalarından faydalanılmıştır (bkz. Şimşirgil 1996: 92; Şahin-Emecen 1986: 42, 50–51). 1520 yılında Tokat ve Çorumlu'nun nefer sayısı için bkz. BOA TD387: 431–432 ve 390.

⁶⁴Sivas'ın 1454–1572 yılları arasında Müslüman ve gayrimüslim unsurlarının toplam nefer sayısı içindeki oranı için çalışmamızın demografik yapı bölümüne bakınız.

Şehrin Müslüman halkı arasında ne tür dinî akımların ve tarikatların etkili olduğu ise cevaplanması kolay olmayan bir sorudur. Şehirde 15–16. yüzyıllarda faaliyet gösteren zâviyelerin hangi tarikata mensup olduklarının tespit edilmesi, bu yüzyıllarda şehrin Müslümanları üzerinde etkili olan dinî akımların ve tarikatların tespitini sağlayabilir. Bununla birlikte tarihî belgelere dayanarak bu yüzyıllarda şehirde faaliyet gösteren zâviyelerin ancak bir kaçının mensup olduğu tarikat tespit edilebilmektedir. Bunlardan Hâce Arasta (Saru Şeyh) Zâviyesi'nin Kadirî tarikatına mensup olduğu tespit edilmiştir (Demirel 1992: 21). Şeyh Çoban Zâviyesi'nin kurucusu olan Şeyh Çoban'ın Necmüddin Kübrâ'nın halifelerinden olduğu sanılmaktadır (Savaş 1992: 31). Şeyh Erzurum Zâviyesi'nin kurucusu olan Şeyh Erzurum'un ise Rûm Abdallarından olduğu ileri sürülmektedir (Demirel 1992: 21). Rûm Abdalları terimi, temelinde Yesevî, Kalenderî, Haydarî ve Vefaî olup, Baba Resul isyanına katılan ve Babaî hareketine bağlı bütün heterodoks derviş gruplarını içine almaktadır (Ocak 2000: 205). Babaîlerin propaganda sahası içinde Sivas'ın da bulunduğu bilinmesi (Ocak 2000: 117), Şeyh Erzurum'un bir Babaî şeyhi olması ihtimalini güçlendirmektedir.

1572 tahririnde akraba ve dervişleriyle birlikte Hacı Zahid Mahallesi'nde ikamet ettiği görülen Vâiz Mevlânâ Şemseddin Ahmed, Halvetî tarikatının Şemşîye kolunun kurucusudur (Yüksel 1990: 42). Yine aynı tahrirde karşımıza çıkan Derviş Ali Baba Zâviyesi üzerinde yayınlanmış bir araştırma yapan Saim Savaş'a göre, Ali Baba Zâviyesi'nin bu günkü durumu bir Rufâî tekkesi olduğunu göstermekle birlikte, zâviye şeyhlerinden Şeyh Hasan Efendi'nin 1850'de Kadirî tarikatına mensup görünmesi bu hükmü kesinleştirmeyi güçleştirmektedir. Ailenin 16. yüzyıldan sonra takip edilebilen kollarından ikisinin Sünnî, birinin Bektaşî-Alevî olduğunun tespiti, durumu daha da karmaşık bir hale sokmaktadır. Bilgilerin yetersizliğini ve karışıklığını göz önüne alan Savaş'ın Derviş Ali Baba'nın dinî kimliği konusunda kesin bir hükme varmaktan kaçındığı görülmektedir (1992: 59).

Ahi Emir Ahmed Zâviyesi'nin kurucusu Ahi Emir Ahmed'in gençliğinde Ulu Arif Çelebi ile görüştüğü ve Mevlevî olduğu ileri sürülmektedir (Demirel 2005: 286) .

Bazı zâviye şeyhlerinin taşıdığı unvanlar, zâviyenin mensup olduğu tarikatı tespit etmekte yol gösterici olabilir. 1454 tahririnde Hacı Şahin Zâviyesi şeyhi olan Şeyh Mehmed'in *abdâl* unvanı taşıdığı görülmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, 12. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu'da sadece Kalenderî ve Haydarî dervişlerinin *abdâl*

unvanını taşıdığını tespit etmektedir (2000: 67). Bu bilgi doğrultusunda, Hacı Şahin Zâviyesi'nin Kalenderî ya da Haydarî tarikatına mensup olması kuvvetle muhtemeldir.

15–16. yüzyıllar Sivas'ında varlığı kesin olarak tespit edilebilen tarikatlar Halvetîlik, Kadirîlik ve Kübrevîlik'tir (Savaş 1992: 31). Şehirde faaliyet gösteren dînî unsurlar arasında bazı heterodoks tarikatların bulunması da ihtimal dâhilindedir. Diğer yandan Selçuklu ve beylikler döneminde Sivas'ın da içinde bulunduğu sahada faaliyet gösteren Sühreverdîlik ve Melamîlik gibi tarikatların etkisinin 15–16. yüzyıllarda da sürmüş olabileceği düşünülebilir (Gökbel 2004: 97).

III.3.2. Tahrir Yıllarına Göre Şehrin Toplumsal Yapısı

III.3.2.1. 1454

1454 tahririne göre şehrin toplumsal yapısında en baskın unsur göçmenlerdir. Bu tarihte şehir halkının 1/3'nden biraz daha fazlasını göçmenlerin oluşturduğu görülmektedir.

1454'te göçmen olarak tespit edilen Müslüman ve gayrimüslimler hariç tutulduğunda şehirde 219 Müslüman (toplam nefer sayısı içindeki oranı % 57,48), 162 gayrimüslim nefer (toplam nefer sayısı içindeki oranı % 42,52) olduğu ve göçle gelen gayrimüslim nefer sayısının şehrin yerli gayrimüslim nefer sayısından biraz fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu tarihte şehrin gayrimüslimlerinin yarısından fazlasını (yaklaşık % 53,18) göçmenler oluşturmaktadır. Müslümanların ise yaklaşık % 10'nu göçmendir. 1454 yılına kadar gerçekleşen göç, şehrin Müslüman ve gayrimüslim yapısını değiştirmiş, şehrin gayrimüslim nefer sayısı Müslüman nefer sayısını geçmiştir.

1454'de şehirde 9 imam, 4 müezzin, 5 müderris, bir muarraf ile Mescid-i Cami'de görevli bir ferraş ve 10 keşiş kayıtlıdır. 8 derviş ile aralarında şeyhlerin de bulunduğu 27 neferin ise çeşitli zâviyelerde görevli olduğu anlaşılmaktadır. Mal ve hizmet üreten çeşitli meslek dallarında faaliyet gösteren meslek erbabı olarak 47'si Müslüman 49'u gayrimüslim olmak üzere toplam 96 nefer tespit edilmiştir (bkz. TABLO VI).

1454 tahririne göre şehrin toplam nefer sayısının % 11'ini dinî görevliler (imam, müderris, müezzin, derviş ve zâviye görevlileri), % 16,24'ünü ise çeşitli meslek erbabı oluşturmaktadır. Müslümanlar içinde dinî görevlilerin oranı yaklaşık % 22,45, çeşitli meslek erbabının oranı ise % 19,18'dir. Bu oranlar gayrimüslimlerde sırasıyla yaklaşık % 2,9 ve % 14,16'dır.

1454 tahririnde kayıtlı 245 Müslüman neferden 88'inin en az bir unvan taşıdığı tespit edilmiştir⁶⁵. Müslüman neferlerin yaklaşık % 35,92'si bir ya da daha fazla sayıda unvan taşımaktadır. Bu oran şehrin Müslüman neferleri içinde 1/3'ünden fazlasının statü sahibi olduğunu göstermektedir.

Unvan taşıyanlar içinde iki neferin üç farklı unvan, 14 neferin iki farklı unvan ve 64 neferin de tek unvan taşıdığı görülmektedir (bkz. TABLO V). Üç farklı unvan taşıyan neferlerden biri Pelâslu Mahallesi'nin imamı *Mevlânâ Ahi Ali Fakih*'tir. Diğeri ise Ahi Carullah Zâviyesi şeyhi olan *Şeyh Ahi Ali Çelebi*'dir.

İki farklı unvan taşıyan neferlerden *Şeyh Fakih* unvanı taşıyan 6 neferin 5'i, Ahmed Çelebi, Hâki, Hattablar, Şeyh Erzurum ve Mahmud Çelebi zâviyelerinin şeyhleridir. *Şeyh Ahi* unvanı taşıyan nefer Ahi Külahduz Zâviyesi, *Şeyh Abdal* unvanı taşıyan nefer Hacı Şahin Zâviyesi, *Şeyh Seyyid unvanlı* nefer Hacı Arif Zâviyesi, *Şeyh Çelebi* unvanlı nefer Şeyh Çoban Zâviyesi, *Şeyh Hacı* unvanını taşıyan iki neferden biri ise Hacı Abdurrahman Zâviyesi şeyhidir. *Mevlânâ Fakih* unvanlı nefer Medrese Mahallesi'nin imamıdır. Ayrıca bir nefer de *Pir Fakih* unvanı taşımaktadır.

Fakih unvanı taşıyan 23 neferden 6'sı imam, biri müderris, biri müezzin, biri de hallaçtır. *Fakih* unvanlı neferlerden ikisi nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir. Bu neferlerden biri aynı zamanda Ahmed Bey Cami'nin müezzinidir. *Fakih* unvanlı neferler içinde biri Karahisar'dan, diğeri Kemah'tan gelen iki göçmen de bulunmaktadır. Ayrıca *Fakih* unvanlı bir neferin baba adının *Kosdas* olması bu kişinin mühtedî olduğunu düşündürmektedir.

⁶⁵ Bu tahrirde bir kişinin sadece *ahi*, 3 kişinin sadece *hacı*, bir kişinin de sadece *hacı şeyh* olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.

Hacı olan 19 neferden biri hallaç, biri keçeci, ikisi cüllaktır. *Hacı*lardan biri çift, biri de nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir. Ayrıca 2 *hacı* göçmendir; biri Çerkez, biri de Karahisarîdir.

Pir unvanı taşıyan 8 neferden birinin kalkancı, birinin hayyât, ikisinin göçmen (Akşehrî ve Kayserî) olduğu görülüyor. Kayseri'den gelen göçmen *pir* bakkallık yapmaktadır. *Pir* unvanlı bir nefer de çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir. Ayrıca *pir* unvanlı neferlerden birinin baba adının *Andon?* olması bu kişinin ihtidâ etmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Şeyh unvanı taşıyan 9 neferden 8'i Abdülvahab Gazi, Akbaş, Ahi Mecdüddin, Tokmak, Şeyh Hasan, Hâce Arasta, Ahi Kûlahduz ve Melik Acem zâviyelerinin şeyhleridir. Tokmak Zâviyesi'nin şeyhi aynı zamanda sarraçtır. Zâviye şeyhi olmayan diğer nefer ise bakkaldır.

Mevlânâ unvanı taşıyan 2 nefer Sahibiye ve Ürküdü medreselerinde müderristir.

Tek unvanlı neferler içinde *celebi*, *baba* ve *ahi* unvanlarını taşıyan birer kişi bulunmaktadır. *Ahi* olarak kaydedilen nefer Karahisarlı bir göçmendir. Ayrıca Şeyh Çoban Mahallesi'nde 6, Medrese Mahallesi'nde ise 2 *derviş* ikamet etmektedir.

Görüldüğü gibi unvan taşıyan neferlerin 19'u zâviye şeyhi, 13'ü imam, müezzin ve müderris, 8'i derviş olmak üzere % 45,45'i dinî görevlilerden oluşmaktadır. Zâviye şeyhlerinden birisi aynı zamanda sarraçtır. Müezzinlerden biri de nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir. Unvan taşıyanlar içinde ayrıca çeşitli meslek erbabı 8 kişi, 7 göçmen, meslek erbabı ve göçmen olan bir nefer ile 2'si çift, 2'si nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf eden 4 kişi de yer almaktadır.

1454 tahririnde unvanı ya da unvanlarından biri *fakih* olan 32, *hacı* olan 21, *şeyh* olan 22, *pir* olan 9 ve *mevlânâ* olan 4 nefer görülmektedir. Müslüman neferler içinde *fakih*ler % 13, *hacı*lar % 8,57, *şeyh*ler yaklaşık % 8,98, *pir*ler % 3,67 ve *mevlânâ*lar % 1,63 oranında yer almaktadır. 1454 yılında şehirde *seyyid* unvanlı sadece bir kişi bulunmaktadır.

1454 tahririnde mahalleler bünyesinde kale muhafızı, sipahi ve muaf kayıtları bulunmadığı görülmektedir. Tahrir defterinin vergiler kısmında 31 sipahi ile 4 müselleme muaf olarak kaydedilmiş olmakla birlikte, bunların şehir merkezinde yaşayıp yaşamadıkları bilinmemektedir.

Bu tahrirde Müslümanlar içinde bir *âyende*, gayrimüslimler içinde bir *gulâm* ve iki *garîb* bulunmaktadır.

III.3.2.2. 1485

1485 tahririnde 11 imam, iki hafız, üç müezzin, 7 zâviye görevlisi, 8 derviş, bir *mutemet* ile iki *duacı* ve 13 keşiş kayıtlıdır. 40'ı Müslüman 85'i gayrimüslim olmak üzere toplam 125 nefer de çeşitli meslek sahibidir. Şehrin toplam nefer sayısının % 5,65'ini cami, mescit, zâviye ve vakıf görevlileri ile keşişler, yaklaşık % 13,86'sını ise çeşitli meslek erbabı oluşturmaktadır. Müslümanlar içinde cami, mescit, zâviye ve vakıf görevlilerinin oranı % 11,34'dür. Çeşitli meslek erbabının oranı ise % 11,94'dür. Bu oranlar gayrimüslimlerde sırasıyla yaklaşık % 2,3 ve yaklaşık % 15'dir.

1485'te göçmenler şehrin toplam nefer sayısının % 11'ini oluşturmaktadır. Müslüman neferlerin % 5'i, gayrimüslimlerin de yaklaşık % 14,64'ü göçmendir.

Bu tahrirde 62 Müslümanın (Müslüman neferlerin yaklaşık % 18,5'i) en az bir unvan taşıdığı tespit edilmiştir⁶⁶.

Unvan sahipleri arasında iki farklı unvan taşıyan 4 nefer görülmektedir. *Şeyh Fakih* unvanlarını taşıyan kişi Ulu Bey Mahallesi'nin, *Dede Fakih* unvanlarını taşıyan ise Hâce Hüseyin Mahallesi'nin imamlarıdır. *Ahi Çelebi* unvanlarını taşıyan kişi Ahi Külahduz Zâviyesi'nde görevlidir. Dördüncü nefer ise *Pir Hacı* unvanlarını taşımaktadır.

Hacı olan 13 neferden ikisi Karamanlı göçmenlerdir. *Mevlânâ* unvanı taşıyan 8 neferden beşi imam, ikisi hafızdır. Cami Mahallesi'nin imamı olan *mevlânâ*, padişah

⁶⁶ Bunlar içinde bir kişinin sadece *sofu*, bir kişinin de *dede fakih* olarak kaydedildiği görülmektedir.

hükmü ile avarızdan emindir. *Mevlânâ* unvanlı kişilerden biri ise çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir.

Fakih unvanı taşıyan 5 neferden ikisi Billur Mescid ve Billur Depesi mahallelerinde imam, biri de Paşa Bey Mahallesi'nde müezzindir. *Fakih* olanlardan biri ise nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir.

Şeyh unvanı taşıyan 6 neferden biri Cami Mahallesi'nde ikamet eden müezzindir. *Pir* unvanı taşıyan 5 neferden biri müezzin, biri de debbağdır.

Seyyid unvanlı 4 neferden üçünün Hacı Abdurrahman, Ahi Ahmed Çelebi ve Hacı Arif zâviyelerinin, *Ahi* unvanlı iki kişiden birinin de Ahi Carullah Zâviyesi'nin şeyhi oldukları anlaşılmaktadır. *Çelebi* unvanı taşıyan iki nefer Şeyh Çoban Zâviyesi'nde görevlidir. 5 derviş ise Abdülvahab Gazi, Hâce Arasta, Şeyh Erzurum, Mahmud Çelebi, Hacı Şahin zâviyelerinde kayıtlıdır. Ayrıca Şeyh Çoban Mahallesi'nde 3 derviş bulunmaktadır.

Sofu unvanı taşıyan 3 neferden biri Bazar Mescidi'nde, *Halife* unvanlı bir kişi Pelâslu Mahallesi'nde imamdır. Bir hallacın ise Hâce unvanı taşıdığı görülmektedir⁶⁷.

Unvan taşıyan neferlerden % 50'sinin dinî görevliler (imam, müderris, hafız, derviş ve zâviye görevlileri) olduğu görülmektedir. Bunların dışında unvan sahipleri arasında 2 göçmen, 2 meslek erbabı ve biri çift biri de nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf eden iki kişi bulunmaktadır.

Cami Mahallesi'nde ikamet eden imamın padişah beratı ile avarızdan emin olduğu kayıtlıdır. Ayrıca şehirde 2 muaf daha bulunduğu anlaşılmaktadır.

1485 tahririnde unvanı ya da unvanlarından biri *hacı* olan 14, *mevlânâ* olan 8, *fakih* olan 7, *şeyh* olan 7, *pir* olan 6 ve *seyyid* olan 4 kişi olduğu görülmektedir. Müslüman

⁶⁷ *Hâce* ya da *hoca*, eğitim, bürokrasi, ticaret, maliye vb. çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren çeşitli meslek erbabı için kullanılan bir unvandır (İA. TDV. 1998: 186–187). Osman Ergin'e göre, zengin ve büyük tacirler için kullanılan "hoca" sıfatı sonraları yalnız gayrimüslimlerin kullandığı bir unvan halini almış ve nihayet Türkçede bu manada kullanılmaz olmuştur (1976: 442). Özer Ergenç de *hâce* unvanını kullanan kişilerin genellikle ticaretle uğraşan kişiler olduğunu belirtmektedir (1995: 110). bu çalışmada çeşitli meslek erbabı, müezzin vb. mesleği kaydedilen *hâce* unvanlı neferler dışında, *hâce* unvanı taşıyanların ticaretle uğraştığı kabul edilmiştir. Ancak 1553 ve 1572 tahrirlerinde gayrimüslimler arasında *hâcecan* biçiminde görülen kayıtların isim olarak değerlendirildiği belirtilmelidir.

neferler içinde *hac*ılar yaklaşık % 4,18, *mevlânâ*lar % 2,38, *fakih*ler % 2, *şeyh*ler % 2, *pir*ler yaklaşık % 1,8 ve *seyyid*ler yaklaşık % 1,2 oranında yer almaktadır.

1485 tahririnde kale muhafızı, sipahi vb. kaydedilmemiştir. Bununla birlikte Şeyh Çoban Mahallesi'nde ikamet eden bir *bennâ* (yapı ustası) ile bir seyyâfın (kılıç ustası) hizmetkâr-ı kal'a olduklarının belirtilmesi, bunların kale muhafızlarından olduğuna işaret ediyor olabilir.

1485 tahririnde gayrimüslimler içinde 1 *dilenci*, iki *âmâ*, bir *lenk* (topal), iki *divane*, bir de *yolcu* kaydedilmişken, Müslümanlar arasında bir neferin *âmâ*, birinin ise *lenk* olarak kaydedildiği görülmektedir. Ayrıca 3'ü Müslüman olmak üzere 24 *garîb* bulunmaktadır. Bunların toplam nefer sayısı içindeki oranı yaklaşık % 3,54'dür.

III.3.2.3. 1519

1519 tahririnde 13 imam, 4 müezzin, 5 zâviye görevlisi, bir derviş, bir *duacı*, 15 de keşiş kayıtlıdır. Müslümanlar arasında 2 muhassıl ile 2 de kethüda bulunmaktadır. Ayrıca 39 Müslüman, 82 gayrimüslim olmak üzere toplam 121 meslek erbabı kayıtlıdır.

Bu tahrirde mahalleler bünyesinde 3 sipahi kayıtlıdır. Aynı tarihli tımar defterinden Sivas'ın iki iç kalesinde toplam 65 muhafızın görevli olduğu anlaşılmaktadır. Billur Mahallesi'nde ikamet eden imamın, aynı zamanda mülâzım-ı kal'a olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bir sipahi *ma'zûl*, bir sipahi mütekait ile 12 sipahizâde kaydedilmiştir.

1519 tahririne göre, şehrin nefer sayısının % 3'ü dinî görevliler ile devlet memurlarından, % 8,55'i çeşitli meslek erbabından ve yaklaşık % 4,95'i de asker ve asker kökenlilerden oluşuyordu. Ancak bu tarihte gayrimüslim nefer sayısının önceki tahririne göre neredeyse iki kat artmış olması, 1519'da çeşitli meslek erbabının toplam neferler ve gayrimüslim neferler içindeki oranının daha yüksek olabileceğine işaret etmektedir.

Müslümanlar içinde dinî görevliler ile devlet memurlarının (muhassıl ve kethüda) oranı yaklaşık % 6,88, çeşitli meslek erbabının oranı ise % 9,58'dir. Bu tarihte Müslüman

neferlerin yaklaşık % 17,2'sini asker ve asker kökenliler (kale muhafızı, sipahi, mâ'zûl ya da mütekait sipahi vb.) oluşturmaktadır. Gayrimüslimlerde ise keşişlerin oranı yaklaşık % 1,49, çeşitli meslek erbabının oranı ise % 8,14'dür.

1454 yılından sonra göçmenlerin şehrin toplam nefer sayısı içinde en fazla orana ulaştığı ikinci tahrir yılı olarak 1519 karşımıza çıkmaktadır. Bu tahrirde göre toplam nefer sayısının yaklaşık 1/5'ni (yaklaşık % 18,46) göçmenler oluşturmaktadır. Müslüman neferlerin % 10,8'i, gayrimüslimlerin ise yaklaşık % 21,55'i göçmendir.

1519 tahririnde Müslüman neferlerden 53'ünün en az bir unvan taşıdığı tespit edilmiştir⁶⁸. Buna göre Müslüman neferler içinde unvan taşıyanların oranı yaklaşık % 13'dür. Bu tahrirde sadece bir neferin iki farklı unvan (*Seyyid Fakih*) taşıdığı tespit edilmiştir.

Fakih unvanı taşıyan 14 kişiden 6'sı Ganem, Karagedük, Yenice Mescid, Himmet Sofu Mescidi, Paşa Bey ve Tokmak mahallelerinde imamdır; biri de Medrese Mahallesi'nde müezzindir.

Hacı unvanlı 11 neferden birinin sarraç olduğu görülmektedir. *Seyyid* olan 7 kişiden ikisi Ahi Ahmed Çelebi ve Ahi Emir Ahmed zâviyelerinde görevlidir.

Pir unvanı taşıyan 6 neferden biri sarraçtır. Bu unvanı taşıyanlar arasında Pâlâs Mahallesi'nin imamı da bulunmaktadır.

Sofu unvanı taşıyan 2 kişiden biri kalede imamlık yapmaktadır. *Mevlânâ* unvanı taşıyan tek nefer ise Emir Ali Hacı Mahallesi'nin imamıdır. *Şeyh* unvanı taşıyan iki kişiden biri olan Şeyh Mahmut'un şehir kethüdası olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca 4 *ahi*, bir *dede*, bir *çelebi*, iki tane de *abdâl* unvanı taşıyan kişi bulunmaktadır; bir neferin ise *derviş* olduğu görülmektedir.

Unvan taşıyanlar içinde imam, müezzin, derviş ve zâviye görevlilerinin oranı % 26,41'dir. Bunları % 15'le göçmenler takip etmektedir. Ayrıca unvan taşıyanlar arasında 3 nefer çeşitli meslek erbabıdır.

⁶⁸ Bunlar içinde isim yazılmadan bir kişi *şeyh*, bir kişi *ahi*, bir kişi *çelebi*, bir kişi *derviş*, bir kişi *abdâl*, 3 kişi ise *hacı* olarak kaydedilmiştir.

Unvanı ya da unvanlarından biri *fakih* olan 15, *hacı* olan 11, *seyyid* olan 7, *pir* olan 6 ve *ahi* olan 4 kişi bulunmaktadır. Müslüman neferler içinde *fakihler* % 3,68, *hacılar* % 2,7, *seyyidler* yaklaşık % 1,72, *pirler* % 1,47 ve *ahiler* % 0,98 oranında yer almaktadır.

1519 tahririnde mahalleler bünyesinde kayıtlı bir neferin *muaf* olduğu belirtilmiştir. Bu tahrirde gayrimüslimler içinde bir kişi *dilenci*, bir kişi *âmâ*, bir kişi *divane*, bir kişi de *pir-i fânî*, Müslümanlar içinde ise bir kişi *lenk* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 6 gayrimüslim *garîb* bulunmaktadır.

III.3.2.4. 1553

1553 tahririnde 14 imam, 6 müezzin, bir müderris, bir hatîb, bir ferraş, 2 derviş, bir mütevellî, bir nâib, 2 zâviyedâr ve bir zâviye görevlisi ile 2 muhassıl kayıtlıdır. Ayrıca keşiş olarak 3 nefer kaydedilmiştir. Bu tarihte şehrin gayrimüslim nefer sayısı göz önüne alındığında, kayıtlı keşiş sayısı son derece düşük olduğu görülüyor.

Tahrir kayıtlarında 9 Müslüman, 16 gayrimüslim olmak üzere toplam 25 meslek erbabı tespit edilmiştir. 1553 yılında şehrin toplam nefer sayısının 2373 olduğu göz önüne alındığında ve önceki tahrirlerde kayıtlı meslek erbabı sayısı 1553 yılıyla kıyaslandığında, bu sayının son derece düşük olduğu ortaya çıkmaktadır. 1553 yılında şehirde tahrir defterinde kayıtlı olandan daha fazla meslek erbabı bulunduğu muhakkaktır. Benzer bir durum 1572 tahriri için de geçerlidir. Bu tahrirde de Müslüman ve gayrimüslim toplam 21 meslek erbabı kayıtlıdır. 1572'de şehirde toplam 3405 nefer bulunduğu düşünülürse, bu tarihte meslek erbabının gerçek sayısının bu olamayacağı açıktır.

1553 tahririnde hem şehirde yaşayan sipahiler, hem de kale muhafızları kaydedilmiştir. Buna göre, şehrin çeşitli mahallelerinde ikamet eden 120 sipahi bulunmaktadır. 4 sipahi ise Paşa Kalesi'nde ikamet etmektedir. Çeşitli mahallelerde ikamet eden 3 yeniçeri, 7 merd-i kal'a, 8 mülâzım-ı kal'a olduğu görülmektedir. Ayrıca Paşa Kalesi'nde ikamet eden 49 kale muhafızı bulunmaktadır. Bu tahrirde 4 neferin mâ'zûl sipahi, 4'ünün de mâ'zûl merd-i kal'a olduğu belirtilmiştir. 17 nefer ise sipahizâdedir. 1553 tahririnde muaf kaydına rastlanmamaktadır.

1553 tahrir kayıtlarına göre toplam nefer sayısı içinde dinî görevliler ile devlet memurlarının oranı % 1,47, çeşitli meslek erbabının oranı % 1, asker ve asker kökenlilerin oranı % 8,38'dir. Müslümanlar içinde dinî görevliler ile vakıf görevlilerinin oranı yaklaşık % 2,3, çeşitli meslek erbabının % 0,78, asker ve asker kökenlilerin oranı ise % 17,39'dur. Gayrimüslimlerde keşişlerin oranı yaklaşık % 0,24, meslek erbabının % 1,3'dür.

Bu tarihte göçmenler şehrin toplam nefer sayısının % 10,87'sini oluşturmaktadır. Müslüman neferlerin yaklaşık % 14,35'i, gayrimüslimlerin ise % 7,64'ü göçmendir.

1553 tahrirde 98 Müslüman neferin en az bir unvan taşıdığı görülmektedir⁶⁹. Bunların Müslüman neferler içindeki oranı % 8,56'dır. Unvan taşıyanlar içinde iki farklı unvanı olan 2 nefer bulunmaktadır. Bunlardan biri *Halife Şeyh*, biri de *Hacı Şeyh* unvanlarını taşımaktadır.

Hacı kaydedilmiş 35 nefer arasında 4 sipahi, bir müezzin, bir mâ'zûl merd-i kal'a, bir mâ'zûl sipahi ve Ahmedek Kalesi'nde görevli bir bevrap ile bir minareci bulunmaktadır.

Pir unvanı taşıyan 27 kişiden biri sipahi, biri merd-i kal'a ve ikisi kale muhafızıdır; *mevlânâ* unvanı taşıyan 7 nefer arasında ise iki imam ile bir müderris ve bir nâib bulunmaktadır.

Bu tahrirde ayrıca 5 neferin *çelebi*, 4'ünün *şeyh*, 4'ünün *seyyid*, 3'ünün *fakih*, 2'sinin *baba*, 2'sinin *ahi*, 2'sinin *derviş*, 1'inin *hâce* ve birinin ise *sofu* unvanlarını taşıdıkları görülmektedir. *Çelebi* unvanlı neferlerden 3'ü zâviye görevlisi, birisi ise Ahmedek Kalesi dizdâridir. *Şeyh* unvanlılardan biri Abdülvahab Gazi Zâviyesi'nin şeyhidir. *Seyyid* unvanlı neferlerden biri sipahi, *baba* unvanlılardan biri ise yeniçeridir; *Fakih* unvanlı neferlerden biri imam; *Sofu* unvanlı bir kişi de müezzindir. *Hâce* unvanlı nefer ise Ahmedek Kalesi muhafızıdır. Bunlara ek olarak, 3 sipahinin *ağa* unvanı taşıdığı görülmektedir.

⁶⁹ Bunlar arasında 6 kişi sadece *hacı*, bir kişi de sadece *ahi* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca ilk defa bu tahrirde *pirkulu* olarak karşımıza çıkan kayıtlarda geçen *pir* kelimesinin unvan olmadığı *pirkulu*'nun *pir* unvanı ile üretilmiş bir isim olduğu düşünülmektedir. Tahrirlerde *kul* kelimesiyle türetilmiş bazı isimlere tesadüf edilmekle birlikte (*şahkulu*, *yolkulu* gibi), *kul* ya da *kulu*'nun tek başına isim olarak kullanıldığının görülmemesi de bu görüşü desteklemektedir. Tahrir kayıtlarında karşımıza çıkan ve *pir* unvanından üretilen bir başka isim ise *pirî*'dir.

Unvan taşıyanların % 19,38'ini asker ve asker kökenliler, % 12,24'ünü cami, mescit, medrese, zâviye ve vakıf görevlileri, % 11,22'sini göçmenler oluşturmaktadır.

Unvanı ya da unvanlarından biri *hacı* olan 36, *pir* olan 27, *mevlânâ* olan 7, *şeyh* olan 6, *çelebi* olan 5, *seyyid* olan 4 ve *fakih* olan 3 kişi bulunmaktadır. Müslüman neferler içinde *hacılar* % 3,14, *pirler* % 2,36, *mevlânâlar* 0,61, *şeyhler* % 0,52, *çelebiler* % 0,43, *seyyidler* yaklaşık % 0,35 ve *fakihler* 0,26 oranında yer almaktadır.

Bu tahrirde gayrimüslim neferler arasında iki âmâ, Müslüman neferler arasında da 2 âmâ, bir öksüz, bir *mâlul* bulunmaktadır; Müslümanlardan 3 neferin isminden önce ya da sonra ise *koca* kelimesi yazılmıştır. *Koca* kelimesi, bu kişilerin çok yaşlı kimseler olduklarına işaret ediyor olabilir.

III.3.2.5. 1572

1572 tahririnde 25 imam, 9 müezzin, bir müderris, 2 hatîb ve bir vâiz kaydedilmiştir. Bu tahrirde kayıtlı zâviye ve vakıf görevlilerinin sayısı artmıştır. Bunlar içinde bir Ahurdâr (Dâurrâha'da), bir habbaz (Dâurrâha imaretinde görevli), 3 ferraş, bir cüzhan, bir kâtip, 3 türbehan, 3 nâzır, 5 mütevellî, bir cabi, 6 zâviyedâr bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bir derviş ve şehirde çeşitli zâviyelerde görevli 4 nefer ile, Derviş Ali Baba Zâviyesine hizmet eden 9 nefer bulunduğu görülüyor. Ayrıca bir kişi de muhassıl kaydedilmiştir. Gayrimüslimler arasında 8 keşiş bulunmaktadır. Bu tahrirde 12 Müslüman, 9 gayrimüslim olmak üzere sadece 21 meslek erbabının kayıtlı olduğu daha öncede belirtilmişti.

1572 tahririnde sipahi ve kale muhafızlarına ait kayıtlar son derece azdır. 2 kişi merd-i kala, 4 kişi de mülâzım-ı kal'a olarak kaydedilirken, bir neferin sipahi ma'zûl, 3'ünün ma'zûl-ı kal'a ve bir neferin de sipahizâde olduğu görülmektedir.

Muafların sayıca en fazla kaydedildiği tahrir olarak 1572 tahriri karşımıza çıkmaktadır. Bu tahrirde Mevlânâ Şemseddin Ahmed ile onun akrabası ve dervişleri olduğu belirtilen 29 neferin her türlü vergiden muaf olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca Karagedük Mahallesi'nde bir nefer yine Mevlânâ Şemseddin Ahmed'in dervişlerinden olduğu için, 9

nefer de Derviş Ali Baba Zâviyesi hizmetkarı oldukları için avarız ve tekâlif-i örfîyeden emin olarak kaydedilmiştir.

Bunlar dışında 1572 tahririnde Müslüman Pâlâs Mahallesi'nde 1 kişi, Hacı Şah Hüseyin Mahallesi'nde bir *mu'tak* (azatlı köle) avarızdan emin ve Medrese Mahallesi'nde ise bir kişi avarız ve tekâlif-i örfîyeden emin olarak kaydedilmişlerdir. Bunlarla birlikte bu tahrirde toplam 42 kişinin çeşitli vergilerden muaf olarak kaydedildiği tespit edilmektedir.

1572 tahririne göre dinî görevliler ile vakıf görevlilerinin ve devlet memurlarının toplam nefer sayısı içindeki oranları % 2,52'dir. Bunların Müslüman neferler içindeki oranı % 5,98'dir. Keşişlerin gayrimüslimler içindeki oranı ise % 0,38'dir. Toplam nefer sayısı içinde muafların oranı ise % 1,23'tür.

1572 tahririne göre göçmenler toplam nefer sayısının yaklaşık % 7,52'sini oluşturmaktadır. Müslümanların % 3,83'ü, gayrimüslimlerin ise % 9,8'i göçmendir.

1572 tahririnde 97 neferin en az bir unvan taşıdığı görülmektedir⁷⁰. Bu tahrirde 3 nefer iki farklı unvan taşımaktadır. Bunlardan ikisi *Pir Dede*, biri de *Hacı Fakih* unvanlarını taşımaktadır.

Hacı olan 41 neferden biri zâviyedâr, biri imam, biri Dâurrâha'da Ahurdâr, biri mâ'zûl-ı kal'a, 4'ü müezzindir. Ayrıca *bîrûnî* olan bir zâviyedâr, çiftlik tımar eden bir mülâzım-ı kal'a ve biri Mevlânâ Şemseddin'in dervîşi olan avarızdan emin 2 neferin de *hacı* olduğu görülmektedir.

Pir unvanlı 19 neferin 4'ü göçmendir; bunların 3'ü *şarkî*, biri de *bîrûnî*dir.

Mevlânâ unvanlı 12 kişiden 7'si imamdır. *Mevlânâ*lardan biri de Şemsiye tarikatının kurucusu olan Mevlânâ Şemseddin Ahmed'dir; kendisi aynı zamanda vâizdir.

Şeyh unvanı taşıyan 5 neferin ikisi zâviyedârdır; bunlardan biri Şeyh Erzurum Zâviyesi'nde görevlidir.

⁷⁰ Bu tahrirde bir kişinin sadece *hacı*, bir kişinin sadece *abdâl*, bir kişinin de sadece *hacı fakih* olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.

Fakih unvanı taşıyan 7 neferden birinin imam olduğu görülüyor. Ayrıca 2 neferin *dede*, 2'sinin *sofu*, 2'sinin *halife*, birinin *seyyid*, birinin *abdâl*, birinin de *ahi* unvanlarını taşıdıkları; bir neferin ise *hacı* unvanlı *derviş* olduğu görülmektedir. *Halife* unvanlı kişilerden biri müezzîn, diğeri ise âmâdır.

1572'de unvan sahiplerinin Müslüman nefer sayısı içindeki oranı yaklaşık % 7,44'dür. Unvan sahiplerinin % 22,68'ini cami, mescit, zâviye ve vakıf görevlileri oluşturmaktadır.

Unvanı ya da unvanlarından biri *hacı* olan 43, *pir* olan 21, *mevlânâ* olan 12, *fakih* olan 8, *şeyh* olan 5 kişi görülmektedir. Müslüman neferler içinde *hacılar* yaklaşık % 3,3, *pirler* % 1,61, *mevlânâlar* % 0,92, *fakihler* % 0,61 ve *şeyhler* % 0,38 oranında yer almaktadır.

1572 tahririnde Müslümanlar içinde 2 kişi *âmâ*, gayrimüslimler içinde ise bir kişi *topal* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca *molla* olarak kaydedilen 5 medrese öğrencisi bulunmaktadır.

III.3.2.6. Baba Adı Abdullah Olanlar ve Mühtedîler

Tahrir kayıtlarında mühtedî olan bazı kişilerin baba adlarının *Abdullah* şeklinde kaydedildiği bilinmektedir. Bununla birlikte, bazı şehirlere ait tahrirlerde mühtedîlerin baba adlarının gayrimüslim adıyla kaydedildiği de görülmektedir. Ayrıca, mühtedî olmadıkları halde baba adı *Abdullah* olanların varlığı da bilinmektedir. Bu sebeplerle, *Abdullah* baba adının her zaman ihtidâyâ işaret etmediği ortaya çıkmaktadır⁷¹. Bu durumda Sivas tahrirlerinde baba adı *Abdullah* olarak kaydedilen neferlerin hepsinin mühtedî olduğu iddia edilemez.

1454 tahririnde kayıtlı neferler içinde baba adı *Abdullah* olan yoktur. Fakat biri *pir* biri de *fakih* unvanlarını taşıyan iki neferin baba isimleri gayrimüslim ismidir. Daha öncede belirtildiği gibi, *pir* unvanlı kişinin baba adı *Andon*, *fakih* unvanlınıninki ise *Kosdas*'tır. Bunların mühtedî oldukları kuvvetle muhtemeldir. Bu tahrirde sadece bir neferin isminin Abdullah olduğu görülmektedir.

⁷¹ Tahrirlerdeki mühtedî kayıtlarını ayrıntılı olarak inceleyen bir araştırma için bkz. Bostan 2002: 319–327

1485 tahririnde Müslümanlardan 10, gayrimüslimler arasında ise *Argon?* İsimli bir kişi “veled-i Abdullah” olarak kaydedilmiştir. “Veled-i Abdullah” olarak kaydedilen neferler *Deve, Beşir, Sadullah, Cafer, Abbas, Ümmet, Yayla, Şirmerd, Osman* isimlerini taşıırken, bir kişi de *Kılavuz* olarak kaydedilmiştir. Bu tahrire göre 4 neferin ismi Abdullah’dır.

1519 tahririne göre 3 kişinin baba adı, 2 kişinin de adı Abdullah’tır. Baba adı Abdullah olanların *İlyas, Himmet* ve *Uğurlu* isimlerini taşıdıkları görülmektedir.

1553 tahririnde baba adı Abdullah olanların sayısı, önceki tahrirlerle kıyaslandığında oldukça fazladır. Bu tahrirde 80 nefer veled-i Abdullah olarak kaydedilmiştir. 1519 tahririnde ismi Abdullah olan sadece 2 nefer olduğu göz önüne alındığında, 1553 tahririnde 80 veled-i Abdullah’ın bulunması oldukça ilginç bir durum arz etmektedir. Bunlar arasında *mu’tak* olarak kaydedilen 5 kişinin mühtedî olduğu kesindir. Mu’taklar *Kasım, Bayram, Pervane* (iki kişi) ve *Sadullah* isimlerini taşımaktadır. Bunlar dışında veled-i Abdullah olarak kaydedilenlerden 8’i sipahi, 3’ü yeniçeri, biri merd-i kal’a, biri mâ’zûl merd-i kal’a, biri çerçi, biri de terzidir. Bir nefer ise dükkanî olarak kaydedilmiştir. Veled-i Abdullah olanlardan bazılarının çeşitli unvanlar taşıdıkları da görülmektedir. Bunlardan ikisi *hacı*, biri *ahi* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca 3’ü şarkî, ikisi de Erzincanlı beş göçmen veled-i Abdullahlar arasındadır; bunların ikisi Ahmedek Kalesi muhafızlarındandır. Osmanlı ordusunun büyük oranda devşirmelerden oluştuğu göz önüne alındığında sipahi, yeniçeri ve kale muhafızı olarak kaydedilen ve baba adı Abdullah olanların mühtedî olması kuvvetle muhtemeldir.

Yine 1553 tahririnde, bir Müslüman mahallesi olan Hacı Şah Hüseyin’de, *Mıgırdıç* ve *Dador* isimlerini taşıyan iki kişinin mühtedî olduğu anlaşılmaktadır. Kemahî oldukları belirtilen bu kişilerin baba isimleri ise sırasıyla Turadil? ve Kutluşah’tır.

1553’de Mu’taklar hariç, veled-i Abdullahların çok çeşitli isimler taşıdıkları görülmektedir. Buna göre veled-i Abdullahlar arasında 9 Mehmed, 6 Yusuf, 5 Murad, 4’er Ahmet, İskender ve Mustafa, 3’er Yakup, Süleyman, Mahmud, ikişer Ferhat, Hüseyin, Himmet, Ali, Karagöz, Burak, Sultan, Uğurlu, birer Hürrem, Alagöz, Şüca, Halil, Kubat, Ayvad, Bilmiş, Sefer, Teberrük, Piri, Kutlu bey, Sinan, Emin, Cafer ismi taşıyan kişi bulunmaktadır. Bir kişi *derviş* olarak kaydedilirken, 2 kişinin ise ismi yazılmamıştır. Bir neferin ismi de okunamamıştır.

1553 tahririnde adı Abdullah olan sadece 5 kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri şarkî, diğeri ise hacıdır.

1553 tahrir kayıtlarına göre sipahi, yeniçeri ve kale muhafızlarının da mühtedî olduğu kabul edilirse, mu'taklarla birlikte veled-i Abdullahlar arasında 20 neferin mühtedî olduğu görülmektedir. Bu tahrirde Hacı Şah Hüseyin Mahallesi'nde yaşayan iki kişiyle birlikte toplam 22 mühtedî olduğu ortaya çıkmaktadır.

1572 tahririnde veled-i Abdullah olarak kaydedilen nefer sayısı 59'dur. Bunlardan 4'ü mu'tak olduğu için, mühtedî oldukları kesindir. Bunlardan 3'ü Derviş Ali Baba Zâviyesi'nde hizmet etmektedirler. Ayrıca kendileri avarız ve tekâlîf-i örfîyeden muaftırlar. Diğer mu'tak da avarızdan emindir. Mu'takların isimleri *İskender, Mustafa, Karagöz* ve *Ayaş?*'tir.

1572 tahririnde Cedid Mahallesi'nde baba adı *Dovlatyar* olan *Maksud* isimli bir nefer kayıtlıdır. Sivas tahrirleri incelendiğinde *Dovlatyar* adının sadece gayrimüslimlerde kullanılan bir isim olduğu görülmektedir. Bu kişinin de mühtedî olması kuvvetle muhtemeldir.

Baba ismi Abdullah olanların arasında bir câbî ile bir *hâce*, bir *hacı* ve bir de *abdal* unvanı taşıyan 3 kişi görülüyor.

Mu'taklar dışında veled-i Abdullah olanlardan 5'i Ahmed, 4'ü Hasan, 4'ü Ali, 3'ü Yusuf, 3'ü Mustafa, 3'ü Yakup, ikişer nefer Murad, Mehmed, İskender, Mahmud, Sefer ve Muhammed ismini taşımaktadırlar. Birer neferin de Himmet, Kulu, Sinan, Selman, Burak, Süleyman, Hüseyin, Memi, Şüca, Pervane, Uğurlu, Hüdaverdi, Nasuh, İbrahim, Hürrem, Karagöz, İzzet, Şah Ali, Kutlu Bey ve Fuad? Hasan isimleri taşıdıkları görülmektedir. Bir kişinin ise ismi kaydedilmemiştir.

1553 tahririnde Abdullah isimli 16 nefer kayıtlıdır. Bunlardan *hacı* olan birisi, aynı zamanda zâviyedâr ve göçmendir.

15–16. yüzyıllarda şehrin toplam nefer sayısına bakıldığında Abdullah isminin yaygın olarak kullanılmadığı söylenebilir. 1519 tahririnde Abdullah isimli 2, 1553 tahririnde ise 5 kişi bulunmasında rağmen, 1553'te mu'taklar hariç 75, 1572 tahririnde ise yine

mu'taklar hariç 55 neferin baba adlarının Abdullah olması dikkat çekicidir. Ancak yine de bunların tamamının mühtedî olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Bazı isimlerin hem Müslümanlarca, hem de gayrimüslimlerce kullanılıyor olması sebebiyle, veled-i Abdullah olanların isimlerinden yola çıkarak bir sonuca varmak pek sağlıklı olmayacaktır. Bununla birlikte 15–16. yüzyıllarda Sivas'ta ihtidânın yaygın olmadığı ileri sürülebilir.

III.3.2.7. Askerîler ile Eşrâf ve A'yândan Olanlar

Sivas şehrinde toplumsal yapıyı oluşturan çeşitli unsurlar ve bunların toplumsal yapı içinde ne oranda yer aldıkları tahrir yıllarına göre yukarıda incelendi. Burada ise, tahrir defterlerinin sağladığı veriler çerçevesinde askerî sınıf ile eşrâf ve a'yân mensupları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ulemâ ve ümerâ olarak ikiye ayrılan askerî sınıf içinde padişah beratına sahip imam, hatîb, mütevellî, nâzır vb. görevliler, seyyidler, şehir kethüdaları, dergâh-ı âlî çavuşları, muhassıl, vb görevlilerin yer aldığı bilinmektedir (Ergenç 1995: 126–128, 133).

Tahrir kayıtları bu açıdan incelendiğinde, 1454 ve 1485 tahrirlerinde askerî sınıf mensubu olarak sadece seyyidler tespit edilebilmektedir. 1454 tahririnde kayıtlı tek seyyid, Hacı Arif Zâviyesi'nin şeyhidir. 1485'de kayıtlı 4 seyyiddan üçünün Hacı Abdurrahman, Ahi Ahmed Çelebi ve Hacı Arif zâviyelerinin şeyhi oldukları görülmektedir.

1519 tahririnde 2 şehir kethüdası ile iki muhassıl askerî sınıf mensupları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulu Bey Mahallesi'nde ikamet eden *Şah Hüseyin veled-i Bahşayış, ber-mûcib-i hükm-i şerif, kethüda-ı şeh*r olarak kaydedilmiştir. Müslüman Pâlâs Mahallesi'nde ikamet eden Şeyh Mahmud'un ise, sadece *kethüda-ı şeh*r olduğu belirtilmiştir.

Hâce İmam Mahallesi'nde ikamet eden *Abdurrahman veled-i İmam Hüsameddin* ile Billur Mahallesi'nde ikamet eden *Piri veled-i Abdullah bin Hüseyin* muhassıl olarak kaydedilmiştir.

Kale dizdârı ve dizdârın yardımcısı olan kale kethüdası, şehrin güvenliğinden sorumlu olmaları bakımından yönetici, tımar sahibi olmaları bakımından da askerdirler (Ergenç 1995: 105). 1519 tarihli tımar defterinden Yusuf isimli neferin Yukarı Kale dizdârı olduğu görülmektedir. Yine aynı defterden Mustafa Avrâped'in(?) de Paşa Kalesi Kethüdası olduğu anlaşıyor. Ancak bu defterde Paşa Kalesi dizdârının ismi kaydedilmemiştir.

1519 tahririnde 7 *seyyid* olduğu görülmektedir. Bunlardan biri Ahi Ahmed Çelebi, diğeri ise Ahi Emir Ahmed zâviyelerinde şeyhtir.

1553 yılında Ahmedek Kalesi'nde (Paşa Kalesi) ikamet eden *Burak Bey* dergâh-ı âlî çavuşudur. Dergâh-ı âlî çavuşları, sancak beylerinden sonra şehirde görevli ümerâ mensuplarının önde gelenidir (Ergenç 1995: 128). Bu tarihte *Hüseyin* ve *Hasan Çelebi veled-i Mehmed Ağa*'nın dizdâr oldukları görülmektedir. *Himmet* ise kale kethüdasıdır.

Ayrıca 1553 yılında şehirde bir nâib ile 2 muhassıl görevlidir. *Mevlânâ Mustafa veled-i Nuraledin* nâib, *Hasan veled-i Mevlânâ Ali* ile şarkî olduğu kaydedilen *Hüsâm* da muhassıldır.

1553 tahririnde kayıtlı 4 *seyyid*den birinin sipahi olduğu görülmektedir.

1572, askerî sınıf mensuplarının en fazla kaydedildiği tahrir olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk defa bu tahrirde berat sahiplerinin kaydedildiği de görülüyor. Tespit edilen berat sahipleri şunlardır:

Mustafa veled-i Seydi Ahmed, mülâzım-ı kal'a

Hacı Murad, mülâzım-ı kal'a, berat-ı hümayun gereği çiftlik tımar etmektedir.

Hamza veled-i Mustafa, Ulu Bey Mahallesi imamı

Şeyh İbrahim veled-i Ebulkasım, zâviyedâr

Mustafa veled-i Mevlânâ Şüca, Ahi Ahmed vakfında nâzır

Muhammed veled-i Mevlânâ Şüca, cüzhan

Ahmed veled-i Mevlânâ Şüca, türbehan

Muhammed veled-i Ali, Dârurrâha imaretin de habbâz

Hacı Mezid veled-i Yakup, Dârurrâha'de ahurdâr

Ahmed veled-i Abdullah, cabi-i vakf

Salih veled-i Kasım, mütevellî

Hacı Ahmed veled-i Hacı Bey, zâviyedâr

Hüseyin veled-i Hacı Bey, Akbaş Zâviyesi'nin zâviyedârı

Ömer veled-i Mustafa, türbehan

Osman veled-i Mustafa, mütevellî

Hasan veled-i Mehmed, Ahi Ali Zâviyesinin mütevellîsi

Hacı Abdullah, zâviyedâr, birûnî

Hamza veled-i Hüseyin, Hacı Mahmut Çeşmesi vakfının mütevellîsi

Mahmud veled-i Kemal, Cami-i Kebir'in (Ulu Cami) müezzini

Hasan veled-i Şeyhsuvar, Abdülvahab Gazi Zâviyesi vakfının mütevellîsi

İmam Mevlânâ Murad'ın oğlu Hasan ise muhassıldır.

Berat sahipleri arasında kardeşlerin bulunduğu da görülüyor. Mevlânâ Şüca'nın üç oğlu Muhammed, Ahmed ve Mustafa berat sahibidir. Berat sahibi kardeşlerden Ömer ve Osman'ın diğer kardeşi *Ebubekir* de Dâurrâha ferrâşı olarak kaydedilmiş, ancak berat sahibi olduğu belirtilmemiştir.

1572 tahririnde sadece bir *seyyid* kaydı olduğu görülmektedir.

Özer Ergenç'e göre eşrâf ve a'yân için en belirleyici unvan *çelebi*dir; çelebi unvanını, ilmiye mensuplarının, dinî erkânın, büyük tüccarların oğulları olan ve babalarının sosyal statü ve kültürel değerlerini devam ettiren kişiler kullanmaktadır. *Çelebi* unvanı bilgiyi, soyluluğu, zenginliği ve saygınlığı ifade etmesi sebebiyle, bu unvanı taşıyanların tümü eşrâf ve a'yân arasında kabul edilir (1995: 143).

Sivas tahrir defterlerinde çelebi unvanı taşıdığı tespit edilen neferlerin bazılarının babalarının da çelebi unvanı taşıdıkları aşağıda görülmektedir. Bu durum, Ergenç'in *çelebi* unvanı taşıyanlar hakkında verdiği bilgiyi doğrular niteliktedir.

1454 tahririnde:

Şeyh Ahi Ali Çelebi, Carullah Zâviyesi şeyhi

Şeyh Kasım Çelebi, Şeyh Çoban Zâviyesi şeyhi

Emir Çelebi

1485 tahririnde:

Ahi Ali Çelebi, Külahduz Zâviyesi

Nazar Çelebi ve Malum? Çelebi, Şeyh Çoban Zâviyesi, *Nazar Çelebi*'nin, 1454'te Şeyh Çoban zâviyenin şeyhi olan *Şeyh Kasım Çelebi*'nin oğlu olduğu tespit edilmiştir.

1519 tahririnde, Paşa Bey Mahallesi'nde adı belirtilmeden sadece *çelebi* olarak kaydedilen bir nefer görülmektedir. *Emir Mahmud*'un oğlu olduğu anlaşılan bu kişinin kardeşi de adı belirtilmeden sadece *ahi* olarak kaydedilmiştir.

1553 tahririnde:

Hasan Çelebi veled-i Mehmed Ağa, dizdâr

Hasan Çelebi veled-i Zâviyedâr Mehmed Çelebi,

Mehmed Çelebi veled-i Emrullah Çelebi, zâviyedâr

Bu tahrirde Hacı Arif Zâviyesi altında kaydedilen *Hasan Çelebi* ile Hacı Şah Hüseyin Mahallesi'nde ikamet eden Zâviyedâr *Mehmed Çelebi oğlu Hasan Çelebi*'nin aynı kişi olması kuvvetle muhtemeldir.

1572 tahririnde *çelebi* kaydına rastlanmamaktadır.

15–16. yüzyıllarda tahrir defterlerinde karşımıza çıkan unvanların niteliği incelendiğinde, şehir halkının unvan kullanımında bir değişim olduğu görülmektedir. Özellikle 1454 tahririnde birden fazla unvanın bir arada kullanımının diğer tahrirlere göre daha fazla olduğu tespit ediliyor. Ayrıca sadece bu tahrirde 3 farklı unvanın bir arada kullanımı söz konusudur. Bu tahrirde *fakih* ve *şeyh* unvanlarının kullanımının diğer tahrirlere oranla daha fazla olması da dikkat çekiyor.

Unvan taşıyanlar içinde mesleği ya da görevi belirtilenler dikkate alındığında, 15–16. yüzyıllarda unvan sahiplerinin büyük oranda cami, mescit, medrese, zâviye ve vakıf görevlileri olduğu görülmektedir. Sadece 1553 tahririnde unvan taşıyanlar içinde asker ve asker kökenlilerin öne çıktığı tespit edilmektedir. Bu tahrirde unvan taşıyanlar içinde asker ve asker kökenlilerin oranı % 19,38, cami, mescit, medrese, zâviye ve vakıf görevlilerinin oranı ise % 12,24'dür. Bu sonucun ortaya çıkmasında 1553 tahririnde sipahi ve kale muhafızı kayıtlarının fazla olması etkili olmuş görünmektedir.

1454 yılına kadar şehre göç edenler içinde *pir* unvanlı bir bakkalla birlikte toplam 23 neferin çeşitli meslek sahibi olduğu görülüyor. Bunların 22'si gayrimüslimdir. Ayrıca göçmenler içinde üç *fakih*, iki *hacı*, bir *ahi* unvanlı neferle birlikte 4 keşiş olduğu görülmektedir.

1485 tahririnde üç Müslüman göçmenden ikisinin *hacı*, birinin de *terzi* olduğu tespit edilebilmektedir

1519 tahririne göre, Müslüman göçmenlerden 8'i unvan (4 *hacı*, 2 *abdâl*, bir *pir* ve bir de *fakih*) 4'ü de meslek (iki *hâce*, bir başçı, bir de habbâz), gayrimüslim göçmenlerden de 6'sı meslek (bir keşiş, bir habbaz, bir kasap, 3 *hâce*) sahibidir.

1553'de Müslüman göçmenler içinde bir aşçı, bir imam, bir müezzin, bir keşşger, biri *baba* unvanlı iki sipahi ve bir *derviş* bulunmaktadır. Ayrıca 6 göçmenin *pir*, 4'ünün *hacı*, 1'inin *mevlânâ*, birinin de *fakih* unvanlarını taşıdıkları görülüyor. Gayrimüslim göçmenlerden biri kürkcü, 4'ü *hâcedir*.

1572'de Müslüman göçmenler içinde 3 *pir*, *hacı* unvanlı bir zâviyedâr, bir *hâce*, bir zerger, bir sarraç olduğu tespit edilmektedir. Gayrimüslimler içinde ise 4 nefer *hâce* bulunmaktadır. Müslüman göçmenler arasında bir *âmâ* da bulunmaktadır.

Nefs-i Sivas'a göç edenler içinde unvan taşıyanların ve meslek erbabının bulunması, şehre göç edenler içinde hali vakti yerinde olanların da bulunduğunun bir göstergesidir.

Tahrir kayıtlarında unvanı, mesleği ya da kökeni belirtilmeyen sadece isimleri ile kaydedilen neferlerin bulunduğu ve bunların sayısının unvanı, mesleği ya da kökeni belirtilenlerden fazla olduğu da görülmektedir. Bu neferler de şehrin toplumsal yapısının bir parçasıdır. Ancak tahrir kayıtlarından sadece isimleri tespit edilebilen ve haklarında başka hiçbir bilginin bulunmadığı bu neferlerin toplumsal yapı içinde nasıl bir konuma sahip olduklarını belirlemek ya da hangi toplumsal tabakanın mensubu olduklarını tespit etmek mümkün değildir. Bununla birlikte bunlar her tahrir dönemi için şehir halkının önemli bir yekûnunu oluşturmaktadır. Bu insanlar hakkında ancak tahmini birkaç şey söylenebilir. Bunların içinde çeşitli meslek erbabının, küçük ölçekli ticarî ya da ziraî işlerle uğraşanların bulunabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

III.3.3. Şehir Halkının Geçim Kaynakları

15 ve 16. yüzyıllarda Sivas şehir halkının geçim kaynaklarını devlet kapısı, cami, mescit, medrese, zâviye ve vakıf görevleri, mal ve hizmet üretimi ve toprak geliri oluşturmaktadır.

Tahrir kayıtlarına göre geçimini devlet kapısından sağlayanlar arasında bazı devlet memurları ile Osmanlı ordusu mensuplarından söz edilebilir. Tahrirlerde devlet memuru olarak muhassıl ve kethüda kayıtları karşımıza çıkmaktadır. Muhassıl kayıtlarına son üç tahrirde, kethüda kaydına ise sadece 1519 tahririnde tesadüf edilmektedir. Aynı şekilde, ordu mensupları olarak sipahi ve kale muhafızı kayıtlarının da 16. yüzyıl tahrirlerinde olduğu görülmektedir.

Cami, mescit, medrese, zâviye ve vakıf görevlileri ayrıntılı olarak toplumsal yapı bölümünde ele alındığı için burada tekrar edilmeyecektir.

15–16. yüzyıl tahrir kayıtlarında şehirde mal ve hizmet üretimi yapan çeşitli meslek kolları içinde öne çıkan bir meslek olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte mesleklerde görülen çeşitlilik, şehir sanayiinin gelişmişlik düzeyinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Tahrir defterlerinde, şehirde dericilik, gıda, tekstil, inşaat, çeşitli ev eşyası ve silah yapımı gibi çeşitli alanlarda üretim yapan şu meslekler tespit edilmiştir⁷²:

Arakiye(dûz) ⁷³	Keçeci
Bardakçı	Kefş-ger (ayakkabı ustası)
Basmacı	Keman-ger (yay ustası)
Başçı/Kelleci	Kirişçi ⁷⁴
Bennâ (yapı ustası)	Kirpakî? ⁷⁵
Bezzaz (manifaturacı, kumaş tüccarı)	Köhne-dûz (yamacı, ayakkabı tamircisi)
Bıçakçı	Kuşakçı
Boyacı/Sabbâğ (elbise ve bez boyayan)	Külâhî/Külâh-dûz (külâh diken)

⁷² Meslek erbabının tahrir yıllarına göre dökümü için bkz. TABLO VI

⁷³ *Arakiye*, dervişlerin başlarına giydiği yünden veya pamuktan yapılmış bir nevi takke ya da tiftikten yapılmış ince hafif külahtır.

⁷⁴ Kiriş bazı sazlarda kullanılan ve hayvan bağırsağı ya da sinirinden yapılmış tel ya da ok yayının iki ucu arasına gerilen esnek bağ demektir.

⁷⁵ *Kirpakî?* olarak okunabilen bu kelimenin *kirpâsi* olması kuvvetle muhtemeldir. *Kirpâsî*, keten ve pamuklu bez satıcısıdır.

Bozacı	Kürkçü
Börekçi	Muytab/Mûtâf
Cüllah (dokumacı)	Nalbant
Çanakçı	Neccar/Dürû-ger
Çancı	Pabucî
Çilingir	Palan-dûz (palan diken ya da yapan)
Debbağ (tabakçı, deri terbiye eden)	Penbe-dûz
Dülger ⁷⁶	Pine-dûz (yamacı, tamirci)
Elekçi	Sabanî(?)
Habbâz/Ekmekçi	Sarraç (eyer, at koşumu yapan kişi)
Haddâd/Âhen-ger (demirci ustası)	Sepetçi
Hallaç (pamuk, yün atan kimse)	Seyyaf (kılıç ustası)
Hayyât/Terzi	Şerbetçi
Helvaî	Sofçu/Yüncü
Kalburcu	Topçu
Kalkancı?	Tuzcu/Nemekî
Kamacı	Urbacı
Kassâr/Gazur (yıkayıcı, bez ağartıcı)	Yaycı(?)
Kavvas (okçu, ok taşıyan kişi)	Zer-ger (kuyumcu)
Kazganî	

Bunlar dışında sağlık, hayvancılık, ticaret, ulaşım ve taşıma, tarımsal üretim gibi ve şehir halkının çeşitli ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik pek çok alanda hizmet veren şu mesleklerin varlığı da tahrir kayıtlarından tespit edilmektedir:

Aşçı/Tabbâh	Deveci/Devegüden
Ayı Oynatan	Dükkanî
Bakkal	Gelebân/Çoban
Bazcı (kuşçu)	Hâce
Berber	Hamamcı
Bostancı	Hamal
Buzağucu	Harbende/Hımarî (eşekçi)
Canbaz (at yetiştiricisi ya da at tüccarı)	Hizmetkâr/Huddâm
Çerçi (ufak tefek satan, ayak satıcısı)	Kasap

⁷⁶ Yapıların kapı pencere dışındaki kaba tahta ve ağaç işlerini yapan ustaya verilen isimdir.

Değirmenci/Âsiyabî	Muşâk/Rençper/Direvlük(?)
Dellâk (tellâk)	Pâs-pân (bekçi)
Dellâl (tellâl, ilan eden kişi, münâdî)	Sâkî
Hekim	Zurnâî/Zurnata (zurnacı)
Eskici	

Tahrir kayıtlarında bazı neferlerin baba ismi yerine babasının mesleğinin kaydedilmiş olması da şehirde faaliyet gösteren bazı meslek kollarıyla mesleklerin tespitini sağlamaktadır. Bu şekilde tespit edilen meslekler şunlardır:

Attar (aktar)	Camcı	Derâcî (çancı, çingirakçı)
Avcı	Çadırcı	Mumcu
Ayucu	Çarikî	Post-dûz (kürkçü)
Balıkçı	Çuhadar	Turşucu

1454–1572 yılları arasında şehir halkı içinde toprak tasarruf edenlerin ve şehirden alınan vergiler içinde arpa ve buğdaydan alınan vergilerin bulunması, tahrir defterlerinde direvlük(?)/muşâk⁷⁷/rençper olarak kaydedilen neferlerin varlığı, nefsi-i Sivas'ta sınaî üretimin yanı sıra tarımsal üretim yapıldığının da göstergesidir.

Tahrir kayıtlarına göre 1454'de şehirde yaşayan 17 Müslüman, 25 gayrimüslim nim çift büyüklüğünde, 4 Müslüman, 3 gayrimüslim de çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir.

1485 tahririnde toprak tasarruf eden Müslüman sayısı önceki tahrire göre oldukça azalmıştır. Bu tahrirde 2 Müslüman ve 1 gayrimüslim çift büyüklüğünde toprak tasarruf ederken, 3 Müslüman, 28 gayrimüslim de nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir.

1519 tahririne göre bir Müslüman bir çift ve bir öküzlük toprağı, bir gayrimüslim de çift büyüklüğünde toprağı tasarruf etmektedir. 3 Müslüman ve 10 gayrimüslim nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf ederken, gayrimüslim olan 2 kardeş de birlikte nim çift büyüklüğünde toprak tasarruf etmektedir.

⁷⁷ Farsça *direv-ger* kelimesi, ekin biçen kimse orakçı anlamına gelmektedir. Muşâk ise rençper, hizmetkâr anlamlarına gelmektedir.

Şehir halkı içinde toprak tasarruf edenlerin bulunması, sadece Sivas'ta görülen bir durum değildir. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Çorumlu ve Tokat şehir merkezlerinde de toprak geliri elde eden neferlerin olduğu anlaşılmaktadır (BOA TD387: 390, 432).

Tahrir kayıtlarında şehirden alınan vergiler arasında *resm-i ağnâm*'ın bulunması, şehir halkı içinde hayvan besleyenlerin bulunduğunu göstermektedir. Sivas'ın çeşitli yerlerinde bostan ve bahçelerin bulunması ve bunlardan alınan vergileri gösteren kayıtlar ile bostancı olarak kaydedilen neferlerin varlığı ise, şehirde sebze-meyve üretimi de yapıldığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmanın hedefi, bir Osmanlı Anadolu şehri olarak Sivas'ın 1454–1572 yılları arasındaki fizikî, demografik ve toplumsal yapılarını bir bütünlük içinde ortaya koyabilmektir. Bu çerçevede incelenen dönemde şehrin demografik ve toplumsal yapılarında nasıl bir değişim olduğu, değişimin sebepleri, tek tek bu yapılarda ortaya çıkan değişimin diğer yapılar üzerinde ne tür etkileri olabileceği gibi sorularla yola çıkıldı, araştırma sürecinde ortaya çıkan bazı hususlar bu sorulara yenilerinin eklenmesine sebep oldu.

Araştırma öncesinde ve araştırma sürecinde oluşan soruları cevaplamayı sağlayacak yegâne tarihi belge olarak elimizde şehrin 15–16. yüzyıllarına ait tahrir defterleri bulunuyordu. Kanaatimizce tahrir defterlerinin sağladığı veriler çerçevesinde şehrin demografik yapısı, birçok yönüyle incelenmiş; şehrin toplam nefer sayısı/nüfusunda ortaya çıkan artış, şehrin toplam nefer sayısı içinde Müslim ve gayrimüslimlerin oranı, bu oranlarda görülen değişim ve bu değişime yol açan bazı sebepler tespit edilebilmiştir. Ayrıca tahrir kayıtlarının incelenmesi şehrin toplumsal ve demografik yapıları üzerinde etkileri olan ve böyle bir incelemeden önce varlığından habersiz olduğumuz göç olgusunun varlığını ortaya çıkarmıştır. Tahrir verileri göçün, şehrin toplam nefer sayısı, Müslim ve gayrimüslim neferlerin oranları üzerindeki etkileri ve şehrin en çok hangi şehir/bölgelerden göç aldığı, iç ve dış göç olguları gibi hususları büyük oranda ortaya koyabilmeyi de sağlamıştır.

Diğer yandan Sivas'ın aldığı göçün sebepleri, göçmenler içinde neden gayrimüslimlerin oranının yüksek olduğu, şehrin verdiği göçün oranı, 1485–1519 yılları arasında Müslümanların Sivas'tan göç etme sebeplerinin ne olabileceği gibi soruları da mevcut belge ve bilgilerin ışığında cevaplamak mümkün olmamıştır. Göç unsurunun, 1454–1572 yılları arasında nefis-i Sivas'ın toplumsal yapısı üzerinde nasıl bir etki yarattığı da tahrir defterlerinin sağladığı veriler çerçevesinde cevaplanması mümkün olmayan bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Tahrir kayıtlarına dayanarak göçmenlerin Müslim ya da gayrimüslim oldukları, az sayıda göçmenin taşıdığı unvanlar ve icra ettikleri meslekler tespit edilebiliyor. Ancak göçmenlerin yerleşik halk tarafından nasıl

karşılandıkları, şehre yerleşme sürecinde ne tür zorluklarla (ya da kolaylıklarla) karşılaştıkları, dinî inanışlarının ayrıntıları, gelenekleri, günlük yaşam pratikleri vb. hakkında bilgi sahibi olmadığımız için, göç olgusunun aşağı yukarı 120 yıl gibi hiç de kısa olmayan bir süreçte, şehrin dinî, sosyal, ekonomik, kültürel vb. yapıları üzerinde ne tür bir rolü olduğunu tam olarak tespit edebilmek mümkün görünmüyor.

Bununla birlikte, günümüz Türkiye'sinde büyük şehirlerde son 50–60 yıl içinde gerçekleşen iç göçün, şehirlerin ekonomik, dinî, etnik, kültürel ve hatta fizikî yapıları üzerinde yaratmış olduğu değişimleri göz önüne alarak, 15–16. yüzyıllar nefsi-i Sivas'ında, özellikle göçün yoğun olduğu dönemlerde, toplumsal yapıda (sosyal, ekonomik, kültürel vb.) değişime yol açan unsurlardan birinin de göç olgusu olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır.

Bu çalışmada, şehrin fizikî görünüşü, bu görünüşü oluşturan unsurlar mümkün olduğunca ortaya konabilmiştir. Ancak 15. yüzyılın sonuna kadar şehir iskânının içinde kaldığı anlaşılan dış surun konumu ve kapladığı alan gibi soruların cevaplanabilmesi için tarihi araştırmaların yanı sıra, teknik bazı çalışmaların da yapılması gerektiği görülmüştür.

Bu çalışma sonucunda, şehrin demografik ve toplumsal yapısının bazı hususlarını aydınlatmak açısından tahrir defterlerinin yetersizliği ortaya çıkmış, bu yetersizliği aşmayı sağlayabilecek tarihi belgelerin (özellikle şehrin bu yüzyıllara ait şeriye sicillerinin) olmaması, bazı soruların tam olarak cevaplanamaması ya da cevapsız kalması sonucunu doğurmuştur. Mesela, şehrin gayrimüslimleri içinde ermeni ve Rumların ne oranda olduğu, bunlardan başka unsurların bulunup bulunmadığı gibi sorular cevaplanamamıştır. Diğer yandan şehrin Müslüman halkı üzerinde etkili olan dinî akımların ve tarikatların, Müslümanların dinî yönelişlerinde zâviyelerin rolünün ve zâviyelerin büyük kısmının hangi tarikata mensup olduğunun da mevcut tarihî belgelerin sağladığı verilerle tam olarak tespit edilemeyeceği görülmüştür. Tahrir defterlerinin toplumsal tabakalar arasında hareketlilik olup olmadığı, varsa bunun ne oranda olduğu gibi soruları cevaplamayı sağlayabilecek verilerden yoksun olduğu da tespit edilmiştir.

Bütün bunlara ek olarak, şehrin ekonomik yapısının çeşitli sebeplerle, şehir halkının geçim kaynakları olarak çok sınırlı bir çerçevede ele alınmış olması, bu araştırmanın

eksikliklerinden birini oluşturmaktadır. Bu çalışmada şehrin demografik ve toplumsal yapılarının bazı özellikleri açısından Eyalet-i Rum içinde nasıl bir konuma sahip olduğu mümkün olduğunca ortaya konulmakla birlikte, ekonomik açıdan şehrin içinde bulunduğu coğrafyada nasıl bir konuma sahip olduğu araştırılmaya muhtaç bir konudur.

Kanaatimizce şehrin 15–16. yüzyıllarda ekonomik yapısının da etraflıca araştırılmasıyla birlikte, fizikî, demografik ve toplumsal yapılarını tarihî belge ve bilgilerin mümkün kıldığı ölçüde ortaya koymaya çalışan bu araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlar daha anlamlı hale gelecektir.

ŞEKİL 1

- 1- Cami Mah.
- 2- Hâce Ulu Bey Mah.
- 3- Hâce İmam Mah.
- 4- Pasa Bey Mah.
- 5- Tokmak Mah.
- 6- Zilkâr Mah.
- 7- Bâzâr Kapısı Mah.
- 8- Medrese Mah.
- 9- Seyh Goben Mah.
- 10- Hâce Hüseyin Mah.
- 11- Palas Mah.
- 12- Billur Mescid Mah.
- 13- Billur Tepesi Mah.

- 14- Kale Ardi Mah.
- 15- Himmet Safu Mah.
- 16- Ganem Mah.
- 17- Emir Ali Hacı Mah.
- 18- Karagedük Mah.
- 19- Cevan Mah.
- 20- Kepenek Mah.
- 21- Şems Mescidi Mah.
- 22- Şah Kulu Mah.
- 23- Yahya Bey Mah.
- 24- Hamirkesen Mah.
- 25- Cedid Mah. (Abdülvehab Gazi yanında)

- 26- Mevlana Mehmed Mah.
- 27- Hacı Zahid Mah.
- 28- Hâce Ömer (Karoca) Mah.
- 29- Ahmed Subaşı Mah.
- 30- Musa Mah.
- 31- Veled Bey Mah.
- 32- Abdülkerim Mah.
- 33- Cedid Mah. (Seyh Erzurum yanında)
- 34- Kerim Garuş Mah.
- 35- Sirkeli Mescid Mah.
- 36- Cancun (Cancin) Mah.
- 37- Ali Baba Mah.
- 38- Firdevs Bey Mah.
- 39- Baba Üryan Mah.

TABLO - I

15–16. Yüzyıllarda Sivas Mahalleleri ve Kayıtlı Nefer Sayılarını Gösteren Tablo

	1454	1485	1519	1553	1572
Hâce Ulu Bey	27	31	26	25	9
Hâce İmam	35	42	36	54	60
Hacı Emir Mahmud	9	X	X	X	X
Paşa Bey	32	24	30	28	24
Cami	25	27	12	48	39
Tokmak	12	X	17	41	24
Hâce Hüseyin (Hacı Şah Hüseyin)	14	29	X	20	38
Pelâslu (Müslüman Pâlâs'ı)	33	36	19	49	36
Medrese (Medrese-i Sahibiyye/Sahib)	10	13	14	15	33
Şeyh Çoban	19	45	42	80	36
Billur Mescit		36	34	80	90
Billur Depesi		21	X	X	X
Kasap Abdi		12	X	X	X
Mescid-i Bâzâr		2	X	3	X
Himmet Sofu Mescidi			29	41	26
Ganem			32	86	49
Emir Ali Hacı			26	48	20
Karagedük			11	114	32
Yenice Mescit			5	X	X
Şems				29	51
Şah Kulu				17	8
Yahya Bey				65	71
Hamırkesen				39	33+24*
Cedid – Abdülvahab Gazi yanında				12	19
Mevlana Mehmed				46	74
Hacı Zâhid				31	185
Hâce Ömer				45	X
Ahmed Subaşı				48	34+83
Musa				18	48
Veled Bey				7	14
Abdülkerim					45
Cedid – Şeyh Erzurum Zâviyesi yanında					9
Kerim Çavuş					24
Sirkeli					24
Ali Baba					18+72
Firdevs Bey					21
Baba Üryan					46

Hâce Karaca					60
	1454	1485	1519	1553	1572
Pâlâs	67	87	195	233	412
Meliksâ Keşîş	43	X	X	X	X
Zilkâr (Zilger/ Dilger/ Dülger)	20	96	162	184	226
Bâzâr Kapsu (Bâzar)	37	43	157	215	319
Keşîş Mâhtâr	22	X	X	X	X
Nurmuş Keşîş	39	X	X	X	X
Hisar nam-ı diğ̈er Baronvart		34	X	X	X
Çubik		52	X	X	X
Çukur		51	X	X	X
Ornis ve Sultan Şah		49	X	X	X
Toros Keşîş		49	X	X	X
Kal'a Ardı		77	240	226	291
Cevan			122	226	367
Kepenek			118	146	209
Cancin/Cancun					98

*İlk rakam mahallede kayıtlı Müslüman nefer, ikinci rakam ise gayrimüslim nefer sayısını gösterir.

TABLO - II

Tahrir Yıllarına Göre Şehrin Nefer Sayısı

Tahrir Yılı	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1454	245	346	591
1485	335	567	902
1519	407	1007	1414
1553	1143	1230	2373
1572	1304	2101	3405

TABLO - III

15 ve 16. Yüzyıllarda Nefs-i Sivas Zâviyeleri

Zâviye Adı	1454	1485	1519	1553	1572	Ev.Def.
Abdülvahab/Darürrahe	-	-	+	+	+	+
Abdülvahab Gazi	+	+	+	+	+	+
Ahi Ali Çelebi	-	-	-	-	+	+
Ahi Carullah	+	+	+	+	-	-
Ahi Emir Ahmed	-	-	+	+	+	+
Ahi Mecdüddin	+	-	-	-	-	-
Ahi Ahmed Çelebi	+	+	+	+	+	+
Akbaş	+	-	-	-	-	+
Ali Baba	-	-	-	-	+	-
Ali Üryan	-	-	-	-	-	+
Baba Şahin	-	-	-	-	-	+
Hâce Arasta/Saru Şeyh	+	+	+	+	+	+
Hacı Abdurrahman	+	+	+	+	+	+
Hacı Arif	+	+	+	+	+	+
Hankâh-ı Hâki	+	-	-	-	-	-
Hattablar	+	-	-	-	-	-
Külahdûz (Küllahî veya Ahi Mehmed Külahdûz)	+	+	+	+	+	+
Mahmud Çelebi	+	+	-	-	-	-
Melik Acem	+	+	+	+	+	+
Şeyh Çoban	+	+	+	+	+	+
Şeyh Erzurum	+	+	+	+	+	+
Şeyh Hasan	+	-	-	+	+	-
Şeyh/Hacı Şahin	+	+	+	+	+	-
Tokmak (Hankâh-ı Tokmak)	+	+	+	+	+	-

TABLO - IV

Tahrir Yıllarına Göre Göçmen Dağılımı Tabloları

1454 Tahriri

	Müslüman		Gayrimüslim		Cemaat-i Garîbân		
Köken	KK	Akraba	KK	Akraba	KK	Akraba	Toplam
Ayende	1						1
Akşehirî	1		9	3	1		14
Aktavatlu			1				1
Bayburdî	1	1			2	1	5
Çerkez	1						1
Erzincanî	2	1	32	7	44	6	92
Garîb					1	1	2
Karahisarî	6	3	5		3		17
Karakutlu?/Karakışlı?	1						1
Kayserî	4	1	1				6
Kemahî	2		1	3	3		9
Kürt			1	2			3
Türkmen	1						1
Yılduzî			1				1
Kökeni belirtilmeyen					56		56
Toplam	20	6	51	15	110	8	210

KK: Tahrir defterlerinde kökeni kaydedilen neferi göstermektedir.

Akraba: kökeni akrabalık ilişkisi yoluyla tespit edilen neferi göstermektedir.

TABLO - IV

Tahrir Yıllarına Göre Göçmen Dağılımı Tabloları

1485 Tahriri

Köken	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam
	KK	Akraba	KK	Akraba	
Acem	1				1
Akşehirî				1	1
Darendevî			5	5	10
Erzincanî			19	13	32
Frenk			1		1
Garîb	3		15	6	24
Karakoyunî?	2	1			3
Karamanî	1	1	1	2	5
Kemahî		4	5	4	13
Kürt	1	1			2
Rûm			1	3	4
Samsunî			1		1
Tokatî				1	1
Türkmen	1				1
Yılduzî	1				1
Toplam	10	7	48	35	100

KK: Tahrir defterlerinde kökeni kaydedilen neferi göstermektedir.

Akraba: kökeni akrabalık ilişkisi yoluyla tespit edilen neferi göstermektedir.

TABLO - IV**Tahrir Yıllarına Göre Göçmen Dağılımı Tabloları****1519 Tahriri**

	Müslüman		Gayrimüslim		
Köken	KK	Akraba	KK	Akraba	Toplam
Acem	2				2
Bayburdî			1		1
Birûnî	1		13	8	22
Bağdatlı				2	2
Çavlı		3			3
Çemişkezekî			6	1	7
Darendevî			6	1	7
Divrikî			33	24	57
Eğünlü			1	1	2
Erzincanî	1	1	43	25	70
Erzumî			2	1	3
Garîb			2	4	6
Halebî			1		1
Halidülü?				1	1
Hamidî			2		2
Karahisarî			3	2	5
Kemahî			14	6	20
Kerkük			1	1	2
Kürd	1	5	2		8
Malatyalı			1		1
Muşlu			1		1
Rûm			1	2	3
Şarkî	21	4			25
Tokatî	1		1	1	3
Trabzonî			1		1
Tuzhisarî			1	1	2
Türkmen		2			2
Zülkadrî	2				2
Toplam	29	15	136	81	261

KK: Tahrir defterlerinde kökeni kaydedilen neferi göstermektedir.

Akraba: kökeni akrabalık ilişkisi yoluyla tespit edilen neferi göstermektedir.

TABLO - IV**Tahrir Yıllarına Göre Göçmen Dağılımı Tabloları****1553 Tahriri**

Köken	Müslüman		Gayrimüslim		Toplam
	KK	Akraba	KK	Akraba	
Akşehirî			1	5	6
Amidi			1	2	3
Arapkirî	2	1			3
Bağdatlu				1	1
Birunî	2		8	2	12
Çemişkezekî			1	1	2
Darendevî			1	3	4
Divrikî	1		7	11	19
Erzincanî	3		10	3	16
Garîb			1	1	2
Karamanî	3	6	1	7	17
Kemahî	3		12	10	25
Koçhisarî				1	1
Kürd	1	3	1		5
Malatyalı	1				1
Şarkî	73	62			135
Tokatî			2		2
Yörük	3				3
Tercan			1		1
Toplam	92	72	47	47	258

KK: Tahrir defterlerinde kökeni kaydedilen neferi göstermektedir.

Akraba: kökeni akrabalık ilişkisi yoluyla tespit edilen neferi göstermektedir

TABLO - IV

Tahrir Yıllarına Göre Göçmen Dağılımı Tabloları

1572 Tahriri

	Müslüman		Gayrimüslim		
Köken	KB	Akraba	KB	Akraba	Toplam
Acem		1			1
Akşehirî			1	5	6
Birunî	9	6	90	74	179
Cemaat-i İlbeyli	3				3
Cemaat-i Koyuncu?	1				1
Divrikî			1		1
Erzincanî			7	3	10
Harputî		1			1
Karahisarî	3	3		1	7
Kayserî			1	1	2
Kemahî			6	10	16
Kürd	1	3		2	6
Şarkî		17			17
Tuzhisarî				2	2
Yarhisarî				2	2
Zülkadrî		2			2
Toplam	17	33	106	100	256

KK: Tahrir defterlerinde kökeni kaydedilen neferi göstermektedir.

Akraba: kökeni akrabalık ilişkisi yoluyla tespit edilen neferi göstermektedir

TABLO - V

Tahrir Defterlerinde Tespit Edilen Unvanlar

	1454	1485	1519	1553	1572
Mevlana Ahi Fakih	1				
Şeyh Ahi Çelebi	1				
Ahi Çelebi		1			
Dede Fakih		1			
Hacı Fakih					1
Hacı Şeyh	2			1	
Halife Şeyh				1	
Mevlana Fakih	1				
Pir Dede					2
Pir Fakih	1				
Pir Hacı		1			
Seyyid Fakih			1		
Şeyh Abdal	1				
Şeyh Ahi	1				
Şeyh Çelebi	1				
Şeyh Fakih	6	1			
Şeyh Seyyid	1				
Abdal			2		1
Ağa				3	
Ahi	1	2	4	2	1
Baba	1			2	
Çelebi	1	2	1	5	
Dede			1		2
Derviş	8	8	1	2	1
Fakih	23	5	14	1	
Hâce		1		2	2
Hacı	19	13	11	35	42
Halife		1			2
Mevlana	2	8	1	7	12
Pir	8	5	6	27	19
Seyyid		4	7	4	1
Sofu		3	2	1	2
Şeyh	9	6	2	4	5
Toplam	88	62	53	98	97

Çerçi				1		2	1			2
Çilingir		1	3	1						
Debbağ	3		2	1	4	1	1		2	
Değirmenci/Asiyabi		1		3		5				
Dellak									2	
Dellal			2							
Deveci/Devegüden					1	1				
Direvlük?	1									
Dülger		1				1				
Dükkani					1		1			
Elekçi						1				
Eskici				1						
Gedik?								3		
Geleban/Çoban	1	3	1					1		
Habbaz/Ekmekçi				2	4	2				
Hace			3		7	3	1	4	2	4
Haddad/Ahenger		5		6		9				
Hallaç	6	4	5	4		2				
Hamamcı			1							
Hamal				1				1		
Harbende/Hımarî	1				2					
Hayyat/Terzi	5	5	3	10	2	5	1		2	
Hekim						2			1	
Helvaî					1					
Hizmetkar/Huddam			2	1		1				
Kalkancı?	1									
Kalburcu						1				
Kamacı				2						
Kasap	1	1	1	9	1	2				
Kassar/Gazur		1		4		2				1
Kavvas			1							
Kazganî		1	1	1						
Keçeci	1		1							
Kefşker		1	1			2	1			
Kemanger				1	3					

Kirişçi				1						
Kirpakî (Kirpasî)				1						
Köhne-duz	2		2	1						
Kuşakçı		1				1				
Kûlahî/Kûlah-duz	2	1	1	2		2				
Kürkçü	2			2				1		
Muşak		7								
Muytab/Mutaf	1				1					
Nalbant				2				1		
Neccar/Duruger				2	1	3		1		
Pabuci			1							
Palanî/Palan-duz	1		1	1	1	2				
Pas-pan		1		2						
Penbe-duz					2	1				
Pine-duz	1									
Rençper				4						
Sabanî?							1			
Saki							1			
Sarraç	4		1		3	1			1	
Sepetçi					1					
Seyyaf			2							
Sofçu/Yüncü		3				1				
Şakird-i Penbe-duz					1					
Şerbetçi									1	
Tamgacı?						1				
Topçu	1	1		1						
Tuzcu/Nemekî		1				1				
Urbacı						1				
Yaycı?	1									
Zerger						2			1	
Zurnaî/Zurnata			1		2					

TABLO - VII

Tahrir Yıllarına Göre Göçmen Sayısı

Tahrir Yılı	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1454	26	184	210
1485	17	83	100
1519	44	217	261
1553	164	94	258
1572	50	206	256

KAYNAKÇA

TARİHİ BELGELER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

H 859 - M 1454/1455 tarihli TD2

H 890 – M 1485/1486 tarihli TD19

H 926 – M 1519/1520 tarihli TD79

H 961 – M 1553/1554 tarihli TD287

I. Selim dönemine ait tarihli TD85

H 926 – M 1519/1520 tarihli TD98

H 970 – M 1562/1563 tarihli TD339

Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530) – II, TD387

Ankara Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi:

H 980 - M 1572/1573 tarihli TD14

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi:

H 980 - M 1572/1573 tarihli ED583

KİTAP VE MAKALELER

ACUN, Hakkı. “Sivas ve Çevresi Tarihi Eserlerinin Listesi ve Turistik Değerleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 20, 1988

AKDAĞ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi I*, Ankara, Barış Kitabevi, 1999

AKDAĞ, Mustafa. *Büyük Celâlî Karışıklıklarının Başlaması* Erzurum, 1963a

AKDAĞ, Mustafa. *Celali İsyanları (1550–1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963b

- AKDAĞ, Mustafa. *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celali İsyanları"*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1995
- AYDOĞDU, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2006
- ANDREASYAN, H. D. (çev.). *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)*, TTK Yayınları, 2. Baskı, 1987
- ANDREASYAN, H. D. (çev.). *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi, ikinci Kısım, (1042–1195)*, İstanbul, İSAM Kütüphanesi, Fotokopi Nüsha, 1944
- ANDREASYAN, H. D. (çev.). *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951–1334)*, İstanbul, İSAM Kütüphanesi, Fotokopi Nüsha, Tarihsiz
- ANDREASYAN, H. D. (çev.). *Tarihte Ermeniler- Simeon*, İstanbul, 2. Basım, 1999
- BARAN, Merih. *Ahî Emir Ahmed*, Ankara, 1991
- BARKAN, Ömer L. *Osmanlı Devletinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerinde Tetkikler-Makaleler*, Cilt 2, (yay. haz.) Hüseyin Özdeğer, İstanbul, 2000
- BAŞEL, M. Fahreddin. *Sivas Bülteni*, Sivas, Kamil Kitab ve Basımevi, I. Basım, 1935
- BAYAT, Ali Haydar. "Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi", *Türk Kültürü*, , Sayı 333, Yıl 29, Ankara, 1991
- BAYKARA, Tuncer. *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi (XI.-XIV. Yüzyıllar)*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000
- BAYRAM, Sadi - Ahmet H. Karabacak. "Sahib Ata Fahrü'd-din Ali'nin Konya İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 13, Ankara, 1981

BEHAR, Cem. *Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500–1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 2, Ankara, DİE Matbaası, 1996

BİLĞET, N. Burhan. *Gök Medrese*, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 1104, 1989

BİLĞET, N. Burhan. *Sivas'ta Buruciye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 1316, 1991

BİLĞET, N. Burhan. *Sivas Evleri*, Başbakanlık Basımevi, 1992

BİLĞET, N. Burhan. *Sivas Anıt Mezarları*, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 1446, 1993

BODMER, Jean-Pierre. "Selçuklular Anadolu'da", *Cogito*, Sayı 29, 3. Baskı, 2005

BORAN, Ali. *Anadolu'daki İç Kale Camii ve Mescitleri*, Ankara, TTK Basımevi, 2001

BOSTAN, Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara, TTK Yayınları, 2002

BULDUK, Üçler. "Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri –I", *OTAM*, Sayı 3, Ankara, 1992

CAHEN, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, 2002

CAHEN, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, , Ankara, TTK Basımevi, 1988

CEVDET, Ahmed. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (H1314)*, 3. Cilt, Osmanlıca Baskı

CEYLAN, Oğuz. *Sur ve Kaleleri ile Tarihte Sivas*, Sivas, 1988

CEZAR, Mustafa. *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1985

- ÇADIRCI, Musa. "Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Habitat II*, (Ed.) Yıldız Sey, Tarih Vakfı Yayınları, Tarihsiz
- ÇEVİK, Mümin (çev.). *İbni Batûta seyahatnâmesi (Cild I-II)*, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1983
- DANIŞMAN, Zuhuri (çev.). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, İstanbul, 1970
- DARKOT, Besim. "Sivas" , *İA*, MEB Yayınları, 1988
- DEMİR, Mustafa. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya, 2000
- DEMİREL, Ömer. *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişkisine Bir Örnek: Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, , Ankara, TTK Yayınları, 2000
- DEMİREL, Ömer. *Osmanlı Dönemi Sivas Şehri ve Esnaf Teşkilatı*, Sivas, 1998
- DEMİREL, Ömer. "Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi: Sivas Küçük Minare Mahallesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi, 4–8 Ekim 1999, III. Cilt, III. Kısım*, Ankara, 2002
- DEMİREL, Ömer. *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilâtı ve Üretim- Tüketim İlişkileri*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989
- DEMİREL, Ömer. "Osmanlı Dönemi Sivas Ahi Zaviyeleri" *I. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, 12–13 Ekim 2004, Kırşehir, Bildiriler Cilt I*, haz. M. Fatih Köksal, Kırşehir, 2005
- EDHEM, Halil –Max von Berchem. "Sivas-Divriği Korpusu", *Seyyahların Gözüyle Sivas içinde*, 176–233, İstanbul, 2001
- EDHEM, Halil. *Kayseri Şehri*, (yay. haz.) Kemal Göde, Ankara, 1982

- EMECEN, Feridun. "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28–29 Mayıs 1990) Bildirileri*, İstanbul, 1991
- ERDİL, Kadri. *Sivas Rehberi*, Sivas, Kamil Matbaası, 1953
- ERGENÇ, Özer. "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul, 1984
- ERGENÇ, Özer. *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı 16. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakıf Yayınları, 1995
- ERGİN, Osman. "Bedestan" *İA*, 2. Cilt, MEB Basımevi, 5. Baskı, 1979
- ESTERÂBADÎ, Aziz B. Erdeşir-i. *Bezm-u Rezm*, (çev). Mürsel Öztürk, Ankara, 1990
- EYİCE, Semavi. "Bedestan", *İA*, 5. Cilt, İstanbul, TDV Yayınları, 1992
- GABRİEL, Albert. *Monuments Turcs D'Anatolie*, 2.Cilt, 1934
- GENCOSMAN, M.Nuri (çev.). *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden; Notlar İlave Eden F.N.Uzluk, Uzluk Basımevi, Ankara, 1941
- GÖDE, Kemal. *Eratnalılar (1327–1381)*, Ankara, TTK Yayınları, 1994
- GÖKBEL, Ahmet. *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004
- GÖKBEL, Ahmet. "Sivas'ta Ahilik Geleneği", *I. Ahi Evran-ı Velî ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu, 12–13 Ekim 2004, Kırşehir, Bildiriler Cilt I*, haz. M. Fatih Köksal, Kırşehir, 2005
- GÖKBİLGİN, Tayyib. "15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm" *Vakıflar Dergisi*, Sayı VI'dan Ayrı Basım, İstanbul, 1965

- GÖKÇE, Turan. "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Medreseleri ve Müderrisleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 11, İzmir, 1996
- GÖYÜNÇ, Nejat. "Hane", *İA*, Cilt: 15, İstanbul, TDV Yayınları, 1997
- GÖZAYDIN, Nevzat. *Evliya Çelebis Reise in Anatolien Von Elbistan Nach Sivas im Jahre 1650*, Mainz, Basılmamış Tez, 1974
- JENNINGS, Ronald C. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 7, Sayı 1-4, 1976
- KARAMAN, Seyit Ali –Yücel Dağlı. *Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 3. Kitap, İstanbul, YKY, 1999
- KAYAOĞLU, İsmet. "Rahatoğlu ve Vakfiyesi" *Vakıflar Dergisi*, 13. Sayı, Ankara, 1981
- KODAMAN, Bayram. "XX. Yüzyıl Başında Sivas Vilayeti (1901)", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, 2-6 Temmuz 1986, Ankara, Gelişim Matbaası, 1987
- KONYALI, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Konya, 1964
- KONYALI, İbrahim Hakkı. *Alanya (Alâiyye)*, (yayınlayan) Alanyalı M.Ali Kemaloğlu, İstanbul, Ayaydın Basımevi, 1946
- KÖPRÜLÜ, M.Fuad. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (yay. haz.) Orhan F. Köprülü, Ankara, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, 2003
- KÖYMEN, Mehmet Altay. "Selçuklu Ordusu", *Belleten*, 52. Cilt, 202. Sayı, Ankara, 1988
- KUBAN, Doğan. "Amasya ve Sivas", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, Sayı 26/375, İstanbul, 1970

- KUBAN, Doğan. “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı VII, İstanbul, 1968
- KÜÇÜKERMEN, Önder-Şemsi Güner. *Anadolu Mirasında Türk Evleri*, İstanbul, 1995
- MAHİROĞULLARI, Adnan. *Seyyahların Gözüyle Sivas*, İstanbul, 2001
- MÉLIKOF, I. “Danishmendids” , *El.*, Leiden, 1965
- OCAK, Ahmet Yaşar. “Danışmendname” , *İA*, İstanbul, TDV Yayınları, 1993
- OCAK, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, 2000
- ORTAYLI, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1860–1880)*, Ankara, 2000
- ÖZ, Mehmed. *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara, TTK Yayınları, 1999
- ÖZAYDIN, Abdülkerim. “Danışmend Gazi” ve “Danışmendliler”, *İA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993
- ÖZDEŞ, Gündüz. *Türk Çarşıları*, Ankara, Tepe Yayınları, 1998
- ÖZGÜÇ, Tahsin. “Türk Tarih Kurumu ve Sivas İli Adına Topraktepe’de (Sivas Kalesi) Yapılan Kazı”, *Halil Edhem Hatıra Kitabı’ndan Ayrı Basım*, Ankara, TTK, 1947
- RAMSAY, W.M. *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (çev.) Mihri Pektaş, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1961
- SAVAŞ, Saim. “Dokuz Asırlık Türk Şehri, I-II”, *Tarih ve Medeniyet*, Ocak-Şubat Sayıları, 1996
- SAVAŞ, Saim. *16. Asır Anadolu’sunda Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zâviyesi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1992

- SAVAŞ, Saim. “Osmanlı-Safevî Mücadelesinin Toplumsal Sonuçları”, *Türkler Ansiklopedisi*, 6. Cilt, (Ed.) Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, 2002
- SCHILTBERGER, Johannes. *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394–1427)*, (çev.) Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, 1995
- SEVGİN, Nazmi. *Anadolu Kaleleri*, I. Cilt, Ankara, 1959
- SEVİM, Ali. *Anadolu’nun Fethi, Selçuklular Dönemi*, Ankara, TTK Yayınları, 2000
- SEVİM, Ali-Yaşar Yücel. *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara, TTK Yayınları, 1989
- Sivas Turizm Envanteri*, Sivas, T.C. Sivas Valiliği İl Turizm Müdürlüğü, 1993
- SÖZEN, Metin. *Türklerde Ev Kültürü*, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2001
- STRABON. *Antik Anadolu Coğrafyası, (Geographika: XII, XIII, XIV,)* (çev.) Adnan Pekman, , İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000
- SÜMER, Faruk. “Beylikler Devrinde İçtimaî-İktisadî Durum Dinî, Millî ve Kültür Faaliyetleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 78, İstanbul, 1992
- ŞAHİN, İlhan- Feridun M. Emecen. “XV. Asrın İkinci Yarisında Tokat Şehri”, *Şeyhülislam ibn Kemal Sempozyumu, Tebliğler ve Tartışmalar*, Ankara 1986, İSAM Kütüphanesi Dokümantasyon Bölümü, No: AOO244
- ŞEŞEN, Ramazan. “Sinan Paşa’nın Arapça Vakfiyesinin Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 10, Ankara, 1973
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet. “Osmanlı Taşra Teşkilâtında Rûm Beylerbeyliği”, *Marmara Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı V’den Ayrı Basım, İstanbul, 1990

- ŞİMŞİRGİL, Ahmet. "16. Yüzyılda Amasya Şehri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı 11, İzmir, 1996
- TANKUT, Gönül. "Osmanlı Şehrinde Ticari Fonksiyonların Mekânsal Dağılımı", *VII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 25–29 Eylül 1970*, Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt, Ankara, TTK Basımevi, 1973
- TANMAN, M.Baha. "Danışmendlılerde Mimari", *İA*, İstanbul, TDV Yayınları, 1993
- TANYELİ, Uğur. *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)*, İstanbul, 1987
- TEXIER, Charles. *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev.) Ali Suat, Latin harflerine aktaran Kâzım Yaşar Koprıman, sadeleştiren Musa Yıldız, 3. Cilt, Ankara, 2002
- TURAN, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993
- TURAN, Osman. "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *DTCF Dergisi*, Cilt IX, Sayı 4, 1951
- TURAN, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslâm Medeniyeti*, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, II. Baskı, 1969
- TURAN, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, Nakışlar Yayınevi, 1980
- TURAN, Osman. "Selçuk Kervansarayları" *Belleten*, Cilt 10, Sayı 39, Ankara, 1946
- TURKAY, Cevdet. *Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, 1979
- UZUNÇARŞILI, İ.H.- R. N. Ergüder. *Sivas Şehri*, İstanbul, 1928, (yay. haz.) Recep Toparlı, Erzurum, 1992

UZUNÇARŞILI, İ.H. "Sivas-Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, Cilt 32, Sayı 125, Ankara, 1968a

UZUNÇARŞILI, İ.H. "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *Belleten*, Cilt 32, Sayı 125, Ankara, 1968b

UZUNÇARŞILI, İ.H. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, TTK Yayınları, 2003

UZUNÇARŞILI, İ.H. *Osmanlı Tarihi*, I. Cilt, Ankara, TTK Basımevi, 5. Baskı, 1988

UZUNÇARŞILI, İ.H. *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt, Ankara, TTK Basımevi, 4. Baskı, 1983

ÜÇER, Müjgan. "Sivas'ın Eski Evleri", *Lâle*, Sayı 7, İstanbul, 1990

ÜNVER, Süheyl. *Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'in Defterlerinde Sivas ve Divriği*, haz. Mine Esiner Özen, İstanbul, 2004

YEL, Ali Murat-Mustafa Sabri Küçükaşçı. "Mahalle" *İA*, 27. Cilt, Ankara, TDV Yayınları, 2003

YİNANÇ, M.Halil. "Danışmendliler" , *İA*, MEB Baskısı, 1988

YİNANÇ, M.Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I*, İstanbul, 1944

YİNANÇ, Refet. "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 22, Ankara, 1991

YİNANÇ, Refet. "Sivas Abideleri ve Vakıfları (2)", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 23, Ankara, 1994

YUND, Kerim. "Sivas Adı ve Ötesi II", *Sivas Folkloru Dergisi*, Sayı XI, 1973a

YUND, Kerim. "Sivas Adı ve Ötesi III", *Sivas Folkloru Dergisi*, Sayı XII, 1973b

YURDAYDIN, Hüseyin G. *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, Nasuhü's-Silahî Matrakçı*, Ankara, TTK Yayınları, 1976

Yurt Ansiklopedisi "Sivas", Anadolu Yayıncılık A.Ş., 1982–1983

YÜCEL, Yaşar. *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, Ankara, TTK Yayınları, 1991

WITTEK, Paul. "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları" *Selçuklu Araştırmaları Dergisi - I*, Ankara, TTK Basımevi, 1970

YASAK, İbrahim. *Sivas Yatırıları ve Abdülvehhab Gazi Hazretleri*, İstanbul, 2004

YÜKSEL, Hasan. "Sivas'ta Bir Şeyh Ailesinin Ortaya Çıkışı ve Vakıflar Üzerine Bir Deneme (Şeyh Şemseddin Ailesi)", *Revak*, Sayı 1, 1990